

*“Harbde arkadaşınız,
sulhde duacınız”*

FAHREDDİN PAŞA

MEDİNE MÜDAFİİ

Ömer Faruk Şerifoğlu



Yaşamlarını feda ederek
üzerinde yaşadığımız
bu toprakları vatan kılmış,
istiklal mücadelemizde
her biri birer kıvılcıma dönüşmüş,
Fahreddin Paşa'nın
'Kahraman Mehmetçik'lerine!

ZEYTİNBURNU KÜLTÜR VE SANAT MERKEZİ YAYINLARI

Katalog No: 60

ISBN: 978-625-99034-4-6

Koordinatörler	Sertaç Güleç, Nurullah Yıldız
Yayına hazırlayan / Küratör	Ömer Faruk Şerifoğlu
Osmanlıca okuma	Üzeyir Karataş
Proje asistanı	Semra Taşdelen
Kitap tasarım	Abdüsselam Ferşatoğlu
Fotoğraflar	Hadiye Cangökçe
Son okuma	Nail Tan
Grafik ve fotoğraf iyileştirme	Onur Melih
Sergi uygulama	Fotografika Güzel Sanatlar
Baskı	Kültür Sanat Basımevi Litros Yolu 2. Mat. Sit. ZB7-ZB11 Topkapı, Zeytinburnu İstanbul Sertifika No: 44153

Bu katalog 17 Ekim 2023 tarihinde Kazlıçeşme Sanat'ta açılan
"Fahreddin Paşa Medine Müdafii Sergisi" için basılmıştır.

İstanbul, 2023 © Eserin yayın hakları Zeytinburnu Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü
ve Ömer Faruk Şerifoğlu'na aittir. Yayının hiçbir kısmı, yazılı izin olmadan, tamamen veya kısmen
yayımlanamaz, hiçbir yolla kopya çoğaltılamaz.

Zeytinburnu Belediyesi

Kazlıçeşme Sanat

Abay Cad. No. 165 Zeytinburnu, İstanbul

kazlicesmesanat.com



*“Harbde
arkadaşınız,
sulhde
duacınız”*

**FAHREDDİN
PAŞA**
MEDİNE MÜDAFİİ

Ömer Faruk Şerifoğlu



“Harbde arkadaşınız, sulhde duacınız, Fahreddin”.

Neden Fahreddin Paşa?

Ömer Fahreddin Paşa günümüzde unutulmaya yüz tutmuş bir kahraman ve adıyla özdeşleşmiş Medine Müdafaası da mücessem bir destandır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda bütün Türk milletinin, "Eyvah! Artık her şey bitti!" feryadı ile karanlıklara gömüldüğü günlerde uzaklardan, tâ uzaklardan; Ravza-i Mutahhara'dan bir fecir yıldızı gibi belirerek, Allah'ına güvenen Türk'ün şan ve şerefine bitmeyeceğini, bitmediğini haykırmış bir isimdir Fahreddin Paşa...

Dayatılan Mondros Antlaşması'nı Medine Müdafaası vasıtasıyla yok sayarak, direnerek Milli Mücadele'mize ve dolayısıyla Cumhuriyet'in kuruluşuna giden yolda bir ilham kaynağı olmuştur Fahreddin Paşa. Medine'de iki buçuk yıllık mücadelenin sonunda, Hazret-i Peygamber'in mübarek mezarı başında "Ben seni bırakamam Ya Resulallah!" feryadıyla, İslam tarihinin en şanlı ve hüzünlü sayfalarından birini yazmıştır...

Fahreddin Paşa, Osmanlı Devleti'nin son döneminde açılan ve Cumhuriyet'i kuran kadroları yetiştiren Harbiye-Mülkiye-Mühendishane mekteplerinin yetiştirdiği idealist, vatansever, donanımlı asker-bürokrat kuşağının sembol isimlerinden biridir.

Asker kimliğinin yanı sıra, emri altındaki binlerce askerin her birine "Mehmetçik" diyerek öz evladı bilen, yağmadan kurtardığı "Mübarek Emanetleri" Medine'den İstanbul'a ulaştırarak, bu büyük hazineyi ölümsüzleştiren gerçek bir kültür adamı ve ömür boyu elinden düşürmediği fotoğraf makinesiyle, görev icabı dolaştığı geniş bir coğrafyayı ve tarihi kayda geçirmiş bir sanatçıdır.

Fahreddin Paşa'nın kahramanlıklarla dolu, mütevazı dünyasını uzun yıllardır gündeminde tutan Ömer Faruk Şerifoğlu arkadaşımız, otuz yıldır biriktirdiklerini bizimle paylaştı. Kendisine ve bize bu imkânı veren Fahreddin Paşa'nın torunlarına teşekkür ederim. Emeği geçen bütün çalışma arkadaşlarımı kutlarım.

Ömer Arısoy

Zeytinburnu Belediye Başkanı

Teşekkür

Fahreddin Paşa'ya bir vefa borcu olarak tasavvur ettiğimiz bu çalışma, varlığını öncelikle Fahreddin Paşa'nın oğulları Selim Türkkkan ile Orhan Türkkkan Paşaların tutkuyla bağlı oldukları babalarının hatırasını yaşatma azmine ve sonrasında da onların çocukları Ömer Fahreddin ve Zeki Türkkkan ağabeylerin müsaade ve himmetine borçludur.

Fahreddin Paşa'nın izinde, ömrümüzün yarısından fazlasına yayılan araştırmalarımızın fıkirden fiile dönüşmesine kadarki 30 yılı aşan süreçte hep en yakınımnda olan aziz kardeşim Yusuf Çağlar (1969-2020), maalesef gerçekleştiğini göremedi. Bu uzun yolculukta katkısı olan büyüklerimi, dost ve arkadaşlarımı unutmamaya çalışacağım: Ziyad Ebuzziya (1911-1994), Edip Özkale (1925-1992), İsmet Elbaşı, Mete Tunçay, Cemal Kafadar, Ali Satan, Engin Özendes, Mustafa Koç, E. Nedret İşli, Hasan Coşkun, M. Birol Ülker, Üzeyir Karataş, Sinan Çuluk, Javad Soleimanpour, Hadiye Cangökçe, Zeynep Türkkkan, Şehrazat Mart, Ali Gözeller, İrfan Dağdelen, İlona Baytar, Abdüsselam Ferşatoğlu ve hatırlayamadıklarım da dahil hepsine ve zaman zaman ihmal ettiğimi düşündüğüm iki evladım; Ahmet Taha ve Zeyneb Duru'ya çok teşekkür ediyorum.

Destansı Medine Müdafaası ile "istiklal" mücadelemizin ilk kıvılcımlarından Fahreddin Paşa'yı saygı ve hürmetle anıyor, bu anlamlı sergiyi Cumhuriyet'imizin 100. yılında gerçekleştirmemize imkân sağlayan Zeytinburnu Belediye Başkanı Sayın Ömer Arısoy'a, Başkan Yardımcısı Sertaç Güleç'e ve ekibine de teşekkür ediyorum.

Ömer Faruk Şerifoğlu



Javad Soleimanpour, *Fahreddin Paşa portresi*
2023, kâğıt üzerine pastel.

Arşiv kayıtları: (sayfa numaralarına göre):

Cumhurbaşkanlığı Arşivi: 247.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Vakıflar Genel
Müdürlüğü Arşivi: 116, 117.

Library of Congress (Amerikan Kongre
Kütüphanesi): 67, 70, 72, 167.

İBB Atatürk Kitaplığı Fahreddin Paşa Arşivi: 26, 78,
81-84, 94-95, 98, 99, 110, 111, 123, 134-138, 142,
179, 180, 183, 191, 194-197, 204, 205, 207, 235,
254, 270.

Fahreddin Paşa aile arşivi: 10, 13, 28-31, 34, 35, 42,
46-53, 145, 149, 161, 175, 177, 182, 184, 188, 190,
203, 210, 211, 216-220, 222, 227, 230, 234, 263,
271-283.

Ömer Faruk Şerifoğlu arşivi: 4, 14, 16, 18-21, 24-27,
32-33, 36-39, 44-46, 54-57, 60-62, 64, 76, 87-92,
96, 100, 103, 105, 106, 109, 114, 118, 120, 122, 124,
126, 129-132, 140, 141, 146, 151, 158, 163, 165,
169-172, 174, 176, 186-192, 198, 204, 206, 208,
209, 212-215, 225, 228, 231, 236-239, 241, 243-
245, 248-251, 253, 255-260, 262, 264, 265.

İçindekiler

Hicaz'daki Son Türk	11
"Bana Bak Medineli"	15
Takdim - Selim Türkkkan	19
Ruşuklu Küçük Asker	23
Ruşuk'tan Halep'e uzanan çocukluk	25
Babası Mehmed Nahid Bey	29
Cepheden Cepheye	41
Yeniden Rumeli	51
Âsi Şerif Hüseyin'in imparatorluk rüyası	61
Şerif Hüseyin'in ilk isyan beyannamesi:	71
Fahreddin Paşa, Medine'de	75
Yeni Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa	93
Medine boşaltılmak isteniyor	97
"Necid Çöllerinden Medîne'ye" - Mehmet Akif Ersoy	112
Mübarek Emanetler	115
Yegâne gıda; hurma ve çekirge tavaşı	125
Berar tepesinde muharebe	133
Bir rüyanın sonu	139
Bayrak ve sancak	143
Medine'den zoraki ayrılış	157
"Medine Kahramanına" - Falih Rıfkı (Atay)	162
Şerif Hüseyin'in akıbeti	165
Kasru'n-Nil'in Hatırlı Tutsağı	171
İngiliz tımarhanesi Malta	181
Örnek Türk kadını	193
Malta'dan kurtuluş	199
Moskova'da Enver Paşa ile	205
Kâbil Sefir-i Kebiri	219
Kâbil'e giderken verilen talimat	232
Afganistan'da istiklâl şenlikleri	242
Kâbil'de yangın söndüren iki Türk	253
Son Yıllar	259
Yazılamayan Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa Destanı	266
Fahreddin Paşa'nın madalya ve beratları	271
Fahreddin Paşa aile şeceresi	284



Fahreddin Paşa araştırmaları için ilk buluşmamızın hatırası:
M. Orhan Türkkkan, Ömer Faruk şerifoğlu ve M. Selim Türkkkan, 1989.

Hicaz'daki Son Türk

Medine Müdafii Fahreddin Paşa'nın ismini ilk kez duyduğumda, 12-13 yaşlarımdaydım. Adımı neden Ömer koyduklarını sormuştum rahmetli dedeme; tarihimizdeki "Ömer"leri sıraladıktan sonra, Fahreddin Paşa'nın asıl adının da Ömer Fahreddin olduğunu, Türk askeri için "Mehmetçik" tabirini ilk kez onun kullandığını ve o dönem bunun tuhaf karşılandığını söylemişti... Ömer Fahreddin Paşa'nın destansı yaşamından etkilenmiş ve kısmen de olsa adaş olmamızdan dolayı, ismimle gururlanmıştım.

1989'da Körfez Savaşı'nın karmaşasında, Mekke ve Medine'nin güvenliği söz konusu olduğunda yine Fahreddin Paşa'nın adı gündeme gelmişti. Sonraki yıllarda fark ettim ki, Mekke ve Medine'yi kapsayan Hicaz bölgesinde veya Kudüs'te ne zaman bir hak, hukuk ve güvenlik konusu gündeme gelse hemen Fahreddin Paşa akla geliyor; birkaç yıl önce Kudüs'ün İsrail tarafından başkent yapılması tartışması içinde yabancı bakanının yersiz ve münasebetsiz bir yakıştırmayla hatırlattığı gibi... Bu hatırlamalar/hatırlatmalar, olumlu ya da olumsuzluğunun ötesinde, Fahreddin Paşa ve askerlerinin mücadelesinin, Müslümanların Kâbe'si olan bu bölgede, ölümsüz izler bıraktıklarını belgelediği kadar, 100 yıldan beri bu bölgelerin bir türlü huzura kavuşamadığını da göstermektedir...

O yıllarda hukuk fakültesi öğrencisi bir genç idim. Fahreddin Paşa'nın oğulları ikisi de emekli asker Selim Türkkân (1908-1991) ve Orhan Türkkân (1910-1994) Paşalar hayattaydı. Yağmur Yayınevi'nin o sıralar tek çalışanı olan İsmet Elbaşı aracılığıyla ulaştıktan sonra, Paşalar ile uzunca bir süre düzenli olarak görüştük. Her buluşmamızda yeni sorular, yeni belgeler, yeni cevaplar vardı önümüzde. Üç yıl boyunca, üçümüz de dersimize çalışmış olarak buluştuk!

Özellikle Selim Türkkân Paşa, babasının destanlaşmış serüveninin bütün ayrıntılarına vâkıftı; sorularım cevapsız kalmıyordu. İlerleyen günlerde kendisinin yıllardır zihninde tasarladığı kitabı yazmaktan vazgeçtiğini, elindeki belgeler ve dağarcığındaki bütün bilgiyi benimle paylaşacağını söylediğinde sorumluluğum bir kat daha artmıştı; Selim Paşa'nın kitap taslaklarımızı görerek kaleme aldığı takdim yazısına ilerleyen sayfalarda yer verdim... Yirmili yaşların toyluğuyla bu sorumluluğun hakkını verdiğimi söyleyemem ama geçen otuz yılı aşkın zamanda, Fahreddin Paşa'nın hatırasına hep sahip çıkmaya çalıştım. Ona dair her türlü bilgi ve belgenin peşine düştüm, imkânlarım ölçüsünde sahiplendim. Şimdiye kadar irili-ufaklı birçok yayın yapmama rağmen (kitabın sonundaki Kaynakça'da görülebilir) kapsamlı bir sergi ve kitap mümkün olamadı. Fahreddin Paşa hakkındaki çalışmalarımı bu sergi ve kitapla noktalamam da mümkün değil...

Fahreddin Paşa ve Medine Müdafaası'na dair şimdiye kadar yayımlanmış başlıca iki kaynak eser vardır; Fahreddin Paşa'nın maiyetinde istihbarat subayı olarak görev yapan Naci Kâşif Kıcıman'ın yazdığı *Medine Müdafaası yahut Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?*¹ ve Medine'de Kızılay'da sıhhiye görevlisi olarak bulunan Feridun Kandemir'in daha sonraki yıllarda kaleme aldığı *Medine Müdafaası - Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler*.² Son yıllarda Fahreddin Paşa'ya dair çok sayıda yayın yapıldı ama bunların neredeyse tamamı Medine'de görev yapmış ve yaşananlara tanıklık etmiş bu iki ismin; Naci Kâşif Kıcıman ve Feridun Kandemir'in kitaplarında anlatılanların yeniden kurgulandığı, derlendiği metinlerdir. Yine yıllarca Cemal Paşa'nın sekreterliğini yapan ve Fahreddin Paşa hakkında ilk yazı yazarlardan

¹ Naci Kâşif Kıcıman, *Medine Müdafaası yahut Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?* İstanbul: Sebil Yayınevi, 1971; Bu kitabın metni 1922'de *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde tefrika hâlinde yayımlanır.

² Feridun Kandemir, *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler - Medine Müdafaası* İstanbul: Yağmur Yayınları, 1974; Bu kitabın metni de büyük ölçüde, 1962'de Feridun Kandemir'in editörlüğünde haftalık olarak yayımlanan *Yakın Tarihimiz* adlı yayında tefrika edilir.

Falih Rıfık Atay'ın o günlerde sıcak sıcakına yazdıkları ise -muhtemelen kendi tercihi olarak- büyük ölçüde dergi sayfalarında kalır, Cumhuriyet döneminde basılan kitaplarına da alınmaz; “Şu memleket, bozgunla nihayet bulmuş bütün harpler içinde ümidi yakıp söndüren böyle bir ziya görür: **Son ziyanın meşalesini Fahri Paşa'nın teslim-i silah etmiş buruşuk ve mert elleri tutuyor!..**”³

Cemal Paşa'nın kurmay heyetinde bulunan Ali Fuat Erden Paşa, ilk kitaplarında değinmezken 1955-56'da *Dünya* gazetesinde tefrika ettiği ve yakın zamanlarda kitaplaşan “Çölde Son Türk Destanları” başlıklı hatıralarında Fahreddin Paşa'dan ve Medine Müdafaasından kapsamlı olarak söz eder, bazı yazışmaları aktarır.⁴

Üniversitelerimizde de Fahreddin Paşa ve Medine Müdafaası üzerine pek çok tez ve akademik çalışma⁵ yapılır. Süleyman Beyoğlu'nun doktora tezi olarak çalışıp birkaç yıl önce yayımlayabildiği *Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa*⁶ ve Salahi R. Sonyel'in İngiliz kaynaklarında bulunan belgeleri içeren önemli makalesi⁷ ve Martin Strohmeier'in 1990'larda Selim ve Orhan Türkkan Paşaları ziyaret edip, Paşa'nın şahsî evrakını da görerek oluşturduğu kapsamlı

makalesinden⁸ Fahreddin Paşa hakkında üç özgün çalışma olarak, bilinenlere yeni belge ve bilgiler eklediğini söylemeliyiz. Yurtdışında, Fahreddin Paşa ve Medine Müdafaası'na, Medine'nin kuşatma, savunma, teslimi ve sonrasını konu alan üç makale, Elie Kedourie ve S. Tanvir Wasti ve Alia el-Bakri tarafından kaleme alınır.⁹ Ünlü Arap tarihçi Abdul Latif Tibawi ise *Arab relations and the question of Palestine: 1914-1921* adlı kitabında, Fahreddin Paşa'ya “Son Halifelerin Son Şövalyesi” başlıklı bir bölüm ayırır.¹⁰ Emel Esin, *Mecca the Blessed/Medinah the Radiant* adlı kitabında Fahrettin Paşa'nın Medine savunmasıyla sonuçlanan, Arap isyanı ve Hicaz'ın kuşatılmasının, dolaylı olarak halifeliliğin sonunu getirdiğini belirtir.¹¹

Martin Strohmeier, Hicaz tabutuna ilk çivinin Hicaz Demiryolu'nun inşasıyla, ikinci çivinin ise 1908'de, Jön Türk Hükümeti'nin Şerif Hüseyin'i Mekke emiri seçtiğinde çakıldığını söyler ve Philby'nin kaynak belirtmeden verdiği bir anekdotu aktarır: “Şerif Hüseyin'in İttihat ve Terakki hükümeti tarafından Mekke emiri olarak atandığını duyduğunda, Sultan Abdülhamid, feryat ederek yedi-sekiz yıl içinde yaşanan olayların onu haklı çıkardığı şu açıklamayı yaptı: **'Hicaz artık bizim için büyük bir kayıptır'**.”¹²

³ Falih Rıfık Atay, “Hicaz'daki Son Türk”, *Büyük Mecmua*, sayı: 1 (6 Mart 1919), s. 5.

⁴ Ali Fuat Erden, *Çölde Son Türk Destanları*, Derleyen: Yusuf Turan Günaydın, İstanbul, 2018.

⁵ Fahreddin Paşa, birçok üniversitede tez konusu edilmiştir. Ancak bunların çoğu mevcut kaynakları derlemekten öte gidememiştir. Bkz.: Deniz Doğru, *Birinci Cihan Harbi'nde Mukaddes Toprakların Müdafaası*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 1998; Gülizar Avcı, *Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki Misyonu*, Kırıkkale Üniversitesi, 2021; Ahmet Aktaş, *el-Kenzu't-Turkî romanı ve Medine Müdafaası*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi 2021. Yakın zamanlarda belge ağırlıklı, özgün iki yayın yapılmıştır; Abdülmecid Şentürk, *Medine'nin Son Emanetleri – Fahreddin Paşa'nın Yağmadan Kurtardığı Teberrükât Eşyası*, İstanbul, ty; Dr. Ferruh Kayalan, *Kâbil Elçisi Ömer Fahreddin Paşa*, İstanbul, 2023.

⁶ Süleyman Beyoğlu, *Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.

⁷ Salahi R. Sonyel, “İngiliz Belgelerine Göre Medine Müdafii Fahrettin Paşa”, *Belleten*, 143 (1972): s. 333-375.

⁸ Martin Strohmeier, “Fakhri (Fahrettin) Paşa and the end of Ottoman rule in Medina (1916-1919)”, *Turkish Historical Review*, 4 (2013), s. 192-223.

⁹ Elie Kedourie, “The Surrender of Medina, January 1919”, *Islam in the Modern World* (Londra, 1980) içinde, s. 277-296; S. Tanvir Wasti, “The Defence of Medina 1916-19”, *Middle Eastern Studies*, XXVII, 4 (1991), s. 642-653; Alia El Bakri, “Memories of The Beloved: Oral Histories From The 1916-19 Siege of Medina”, *International Journal of Middle East Studies*. 46 (2014), s. 703-718.

¹⁰ Abdul-Latif Tibawi, *Anglo-Arab relations and the question of Palestine: 1914-1921*, Londra, 1978.

¹¹ Emel Esin, *Mecca the Blessed/Medinah the Radiant*, Londra, 1963, s. 186-193.

¹² H. St. Philby, “The recent history of the Hejaz”, *Journal of the Central Asian Society* 12 (1925), s. 336'dan aktaran: Martin Strohmeier, “Fakhri (Fahrettin) Paşa and the end of Ottoman rule in Medina (1916-1919)”, s. 195.

Fahreddin Paşa
şahsî koleksiyonundaki
harp zırhı ile.





Gazeteci-yazar Feridun Kandemir ve şair Yahya Kemal.



Medine Müdafaası'nın
ilk yazarı, Fahreddin
Paşa'nın istihbarat
zabiti Naci Kâşif
Kıcıman.

“Bana Bak Medineli”

Bu çalışmanın ayrıcalığı, Fahreddin Paşa'ya dair neredeyse tüm yayınlar görülmüş olarak, büyük çoğunluğu aile arşivinden fotoğraf ve belgelere dayanıyor olmasıdır. Bunların da önemli bir kısmı ilk kez sergilenmekte ve yayımlanmaktadır. Bazı kaynaklarda Fahreddin Paşa'nın yazılmış hatıralarından/hatıratından bahsedilse de oğulları böyle bir hatıratın varlığı bilgisini doğrulamadığı gibi aile arşivi veya başka bir koleksiyonda, bugüne kadar bütünlüklü bir hatıratı rastlanmamıştır.

Nitekim Fahreddin Paşa, Medine'de maiyetinde görev almış ve sonra da müdafaayı, muhtemelen o sıralarda tuttuğu günlüğünden yararlanarak kaleme alan Naci Kâşif Kıcıman'a (1893-1982) 29 Mart 1922 tarihli mektubunda hatıra yazmadığını belirtir:

“Şûra-yı Devlet Maliye ve Nâfia Dairesi
Azâ Mülâzımı Naci Kâşif Bey'e.

Sabih Efendi ile gönderdiğiniz mektubu, Hicaz maktualarını aldım. Çok memnun ve mütehassis oldum, teşekkür ederim. Tarihi daha kurumayan, akıttığı kan henüz ılık duran Hicaz Müdafaası'nı her şeye rağmen nisyandan kurtardığınız ve tarihe bir medhal hazırladığınız için size dua ettim. Aziz olunuz!.. İstedığınız vesâiki araştırıyorum. Harpte hâtıra tutmadım ve ancak bir-iki defterim kurtulmuştur. Sizi gönlümce memnun edemeyeceğim. Maamafih elde mevcut olanı ilk fırsatta gönderirim. Hicaz Müdafaası'nı kaleme almak için salâhiyetiniz olmadığını söylüyorsunuz, samimiyetiniz kâfidir. Berhûdar olunuz. (Afganistan'a) Sabih ile beraber sizi de almayı ne kadar isterdim. Fakat bazı esbab dolayısıyla mümkün olamadı ve sizi âilenizden, iyi bir istikbal vaad eden memuriyetinizden ayırmak istemedim. Madem ki memleketten uzaklarda da çalışmak istiyorsunuz, inşallah yakında birleşiriz. Hatırânızı her zaman beraberimde taşıyacağım...”¹

Fahreddin Paşa'nın yazı konusundaki kabiliyetinin tanığı olarak onun için “Tam mânâsıyla eskilerin dediği gibi ‘sahib-i seyf ü kalem / kılıç ve kalem sahibi bir asker’di.”

diyen Feridun Kandemir de (1895-1977) kitabının girişinde, neden yazdığını anlatırken, bu görevi ona Fahreddin Paşa'nın yüklediğini aktarır:

“Hicaz'dan beri yakından tanımış ve ondan sonra Mısır'dan dönüşünde, Kafkasya yoluyla Anadolu'ya geçmek isterken, istihbarat müdürü olarak bulunduğum Batum'a uğrayışında, günlerce süren dostluğumuzla hâlâ öğünen ben, kendisine bu işi yapması gerektiğini defalarca ihsas ettiğim hâlde, daima ‘Herkes sadece vatana karşı borçlu olduğu vazifeyi yapar ve orada işi biter.’ cevabından başka bir şey alamamıştım.

Fahreddin Paşa, kendisine ve Hicaz'dan beri arkadaşlık ve dostluk ettiklerine ‘Medineli’ diye hitap etmeyi severdi. Ve bir gün İstanbul'da Tünel başındaki Foto Süreyya'da karşılaşarak, yine bu konuda görüştüğümüz ve benim ısrarla hatıralarını istediğim sırada, o kendine özgü babacan hali ve yumuşak, tatlı gülümseyişiyle ellerimi avuçlayarak: ‘Bana bak Medineli, boşuna kendini yorma. Hiç kimse bana, bir zamanlar şöyle yaptım, böyle ettim dedirtemez. Ne yapılmışsa, bütün vesikalarıyla tarihe bırakılmıştır. Ne diyeceğini kestirerek, konuşacak olan ancak odur.’ demişti.

Fahreddin Paşa'ya o gün, kendisiyle aynı fikirde olmadığımı; çünkü Medine Müdafaası dediğimiz o eşsiz iman ve yiğitlik destanının, kupkuru vesikalarla bir tarih gibi değil, fakat daha ziyade o günlerin kudsiyeti içinde, havasını ruhuna sindire sindire yaşamış olanlarca terennüm edilecek bir destan gibi yazılması gerektiğini ve bunu da ancak Medine'den ve Ravza-i Mutahhara'dan derin bir ıstırap ile âdeta koparcasına, ağlaya ağlaya ayrılan, kendisinin yapabileceğini söylemiştim. Bu sözlerim karşısında son derece duygulanarak birdenbire gevşeyiveren Paşa, bir nefes gibi hafifleyen sesiyle, kelimeler üzerinde dura düşünce; ‘Ağlayan yalnız ben mi idim, a yavrum? O ayrılışın acısını hangimiz unuttuk? Unutabilir miyiz?’ dedikten sonra, koltuğuna şöyle bir yaslanarak, derin bir düşünceye dalmış ve ağır

¹ Naci Kâşif Kıcıman, *Medine Müdafaası yahut Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?*, İstanbul, 1971, s. 19.

Fahreddin Paşa'nın fotoğraflarından seçme 300 kadar cam negatifin IRCICA'ya bağışlanma merasimi; M. Selim Türkkan, M. Orhan Türkkan, Prof. Dr. Nihat M. Çetin, (ayakta:) Prof. M. Uğur Derman, Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Em. Hrt. Albay Edip Özkale.



ağır eklemişti: ‘O bahsettiğin işi yapmakla, bütün Medineliler vazifeli sayılırlar. Yarınki tarihçilere yardım için böyle yapılması daha uygun ve faydalı olur. Ve elbette yaparlar, yapacaklardır. Hem a Medineli, sen niye yapmıyorsun? Bir halis muhlis Medineli olarak üstüne düşen vazifeyi, bana yüklemeye çalışacağına, yazsana! Bunca yıldır elinde kalem, önünde kâğıt, zihninde Hicaz, dilinde Medine... Ne duruyorsun, ne bekliyorsun?’

Fahreddin Paşa'nın, şakalaşırcasına gülümseye gülümseye söylediklerine, verdiğim cevap kısaca şu olmuştu: ‘Peki ama pek Sayın Paşam, ben, bu aciz yazar, düşmanın Çöl Kaplanı ve herkesin Medine Kahramanı bildiği, Mustafa Kemal Atatürk'ün de kendisini, daha sağlığında ‘adını tarihe altın harflerle yazdıran kumandan’ diye tanıttığı Fahreddin Paşa değilim ki.’ O gün paşa ile kucaklaşarak ayrılmıştık.”²

Yine Feridun Kandemir anlatır:

“Türk milletinin iftiharla göğsünü kabartarak bütün dünyayı hayrette bırakan muhteşem müdafaanın şahidi olarak İstanbul’a dönüşümüzde bir gün Bâbüâli’de bir gazete idarehanesinde aralarında Süleyman Nazif ve Yahya Kemal’in de bulunduğu dostlara Hicaz ve Medine’de olup bitenleri anlatıyordum. Bu sıcağı sıcağına bir anlatıştı. Kim bilir nasıl bir heyecanla coşmuş ve neler söylemeye dalmış olmalıydım ki birdenbire kendine özgü köpürüp taşışıyla yerinden fırlayan Süleyman Nazif; ‘Çocuk! Çocuk! Neler söylüyorsun sen! Bunlar burada anlatılmaz, bir meydana koş bütün İstanbul’a, bütün bir memlekete bağıra bağıra anlat bunları.’ diye üzerime yürürken dudakları bükülen Yahya Kemal gözyaşlarını siliyordu.”³

Muhtemelen Feridun Kandemir’in talebi üzerine, -kitabında da büyük ölçüde yer verdiği- sonraki yıllarda, Medine’de olan bitene dair, orada görev yapan Hüseyin Hüsnü Kılık Paşa ile birlikte tuttukları

² Feridun Kandemir, *Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası - Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler*, İstanbul, 2006, s. 15-17.

³ Feridun Kandemir, *age.*, s. 13-14.

ve Fahreddin Paşa'nın kaleme aldığı⁴ 16 sayfalık bir defter dışında, zaman zaman tutmuş olduğu günlükten sayfalar mevcuttur. Bazı yazışmalarının müsvedde ve kopyalarını kaydettiği defterleri de vardır; ancak bütün bunlar sonraki yıllarda kendisi veya oğulları tarafından konularına göre tasnif edilir, bir iç bütünlüğü varsa da bozulur. Bu sayfalardan küçük bir tomar ile Moskova'dan Ankara'ya kadarki yolculuk esnasında tuttuğu notlardan oluşan bir defter günümüze ulaşır.

Hazırlıklarımızı tamamlamak üzereyken, aile arşivinde üzerinde "1" numara yazılı, Fahreddin Paşa'nın özlük bilgileri ve yaşamındaki önemli konuların ve zamanların not edildiği, birçok yeni bilgi öğrendiğimiz bir defter ortaya çıktı. Fahreddin Paşa'nın 1929'da derlediğini yazdığı defter, öncesi ve sonrasındaki dönemlere ait konulara dair kısa notlar ve bazı belgeler de içermektedir. Gereken yerlerde alıntılar yaptık.

Fahreddin Paşa'dan günümüze ulaşan asıl mirasın fotoğraf koleksiyonu olduğu söylenebilir. Fotoğrafla, henüz yedi yaşında iken tanışan Ömer Fahreddin, 1885 yılında, on yedi yaşında, fotoğraf makinesi sahibi olur. Harbiye'de okuduğu yıllarda, hafta sonları Beyoğlu'ndaki Febus Fotoğrafhanesi sahibi Bogos Tarkulyan'dan (?-1940) özel dersler alarak fotoğrafçılığını ilerletir ve fotoğrafla ilgisini ömrünün sonuna kadar sürdürür. Son fotoğrafları ise 1943 Adapazarı depremine aittir. Yaşamı boyunca, her ortamda çektiği binlerce kare fotoğraflarından seçme 300 kadar cam negatif, oğulları tarafından Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu yönetimindeki İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'ne (IRCICA), Prof. Dr. Nihat M. Çetin (1924-1991) ve Prof. M. Uğur Derman'ın şahitliklerinde bir albüm yapılması kaydı ile bağışlanarak, Harita Müh. Alb. Edip Özkale tarafından tespit ve tasnif işlemleri

tamamlanarak araştırmacıların hizmetine sunulur. IRCICA yönetimindeki değişiklikler sebebiyle uzun yıllar ihmal edilen Fahreddin Paşa Fotoğraf Albümü, geçtiğimiz yıllarda önemli kısmı Fahreddin Paşa'nın fotoğraflarından oluşan iki albüm-kitap şeklinde yayımlanarak telafi edilmiş oldu: *Tarihî Fotoğraflarla Türk-Afgan Dostluğu* (İstanbul, 2011) ve *Sultan II. Abdülhamid Albümleri ve Fahreddin Paşa (Türkkan) Koleksiyonundan Seçilmiş Osmanlı Dönemi Fotoğraflarıyla Haremeyn* (İstanbul, 2013).

Fahreddin Paşa'nın oğullarının vefatıyla, torunlarına intikal eden fotoğraf ve belgelerden oluşan aile arşivinin büyük bir kısmı 2017 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı koleksiyonuna intikal etmiş ve araştırmacıların hizmetine açık durumdadır.

Biz bu sergi ve kitapta, Fahreddin Paşa'nın destansı Medine Müdafaası'na odaklanmakla birlikte, tüm yaşamından kesitler sunduğumuz kapsamlı bir monografi oluşturmaya çalıştık. Vefatının 75. yılında büyük bir asker ve kâmil bir insan olan Fahreddin Paşa'nın hatırasını gönüllerde yâd etmek ve şanlı mazimizin gerçek kahramanlarından birisini günümüz gençliğiyle tanıştırmaktan onur duyuyorum.

Ömer Faruk Şerifoğlu

⁴ Hicaz Tümeni'nde binbaşı rütbesinde iken daha sonra ikisi de general Hüseyin Hüsnü Kılış (1881-1946) ve Derviş Paşa'nın (1882-1932) verdiği bilgiler doğrultusunda Fahreddin Paşa tarafından kaleme alınan, sonunda H. Kılış ve Fahreddin Paşa'nın imzası bulunan defterde, ağırlıklı olarak Hicaz Valisi Galip Paşa'nın rolüne odaklanılmıştır. Defterin tam metni için bkz.: Ömer Faruk Şerifoğlu, "Fahreddin Paşa'nın Elyazısı Defter", *Tarih ve Toplum*, 97 (Ocak 1992), s. 18-26.



Fahreddin Paşa'nın iki oğlu Orhan ve Selim, emirsubayı
Yüzbaşı Tahsin Kadri Bey ile birlikte, Şam, 1917.
Tahsin Kadri Bey, Şerif Faysal'ın krallığı zamanında Irak
Sarayı'nın protokol müdürlüğünü yapar.

Takdim

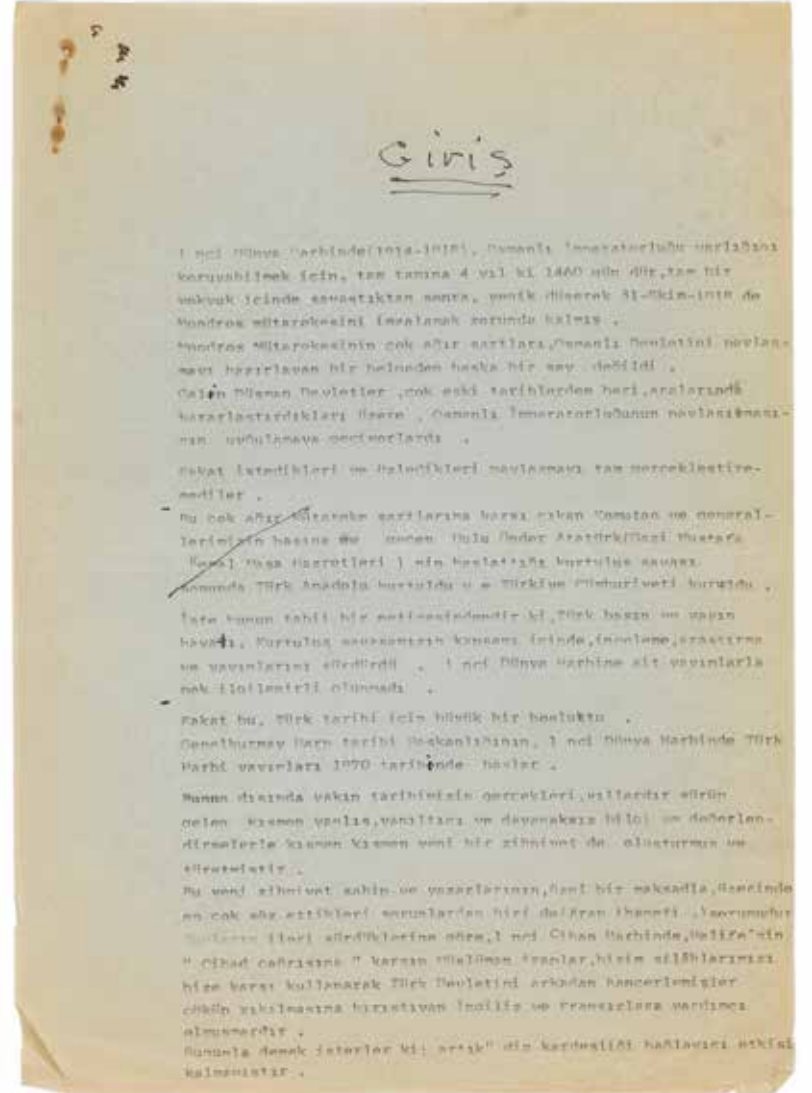
Selim Türkkan

Yakın tarihimizin gerçekleri, yıllardır sürüp gelen kısmen yanlış, yanıltıcı ve dayanaksız bilgi ve değerlendirmelerle yeni bir zihniyet oluşturmuştur. Bu yeni zihniyete sahip yazarların, özel bir maksatla üzerinde en çok söz ettikleri sorunlardan biri de "Arap ihaneti"dir. Bunların ileri sürdüklerine göre, Birinci Dünya Harbi'nde, Halifenin "cihad çağrısı"na karşın Müslüman Araplar, bizim silahlarımızı bize karşı kullanarak, Türkleri arkadan hançerlemişler, Osmanlı'nın çöküp yıkılmasında İngiliz ve Fransızlara yardımcı olmuşlardır. Böylelikle demek isterler ki, artık din kardeşliğinin bağlayıcı etkisi kalmamıştır.

İhanetin başı, Mekke Emiri Şerif Hüseyin ve oğulları, Arap Krallığı ile birlikte Hilafete de sahip çıkmak istiyorlardı. Oysa buna 'Arap ihaneti' demek doğru değildir. Çünkü Arap aşiretlerinin çoğu bu harekete katılmamışlardır. Onları suçlamak vicdanen mümkün değildir. Bu harekete 'Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in isyan ve ihaneti' demeliyiz ki doğrusu da budur. Nitekim sonraki yıllarda İngiliz hükümeti, Şerif Hüseyin'e bu isyan için her ay 200 bin sterlin tahsisat verdiğini açıklamış, İngiliz taleplerine ve askerî harekâtına çok yardımcı olduğunu söyleyerek, takdir ve tebriklerini sunmuştur.

Birinci Dünya Harbi'nde (1914-18) Osmanlı İmparatorluğu varlığını koruyabilmek için tamı tamına dört yıl, yokluk içinde savaştıktan sonra, yenik düşerek 31 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştır.

Mondros Mütarekesi'nin çok ağır şartları, Osmanlı Devleti'ni paylaşmayı hazırlayan bir belgeden başka bir şey değildi. Galip devletler, çok eski tarihlerden beri aralarında kararlaştırdıkları üzere, Osmanlı topraklarının paylaşılmasını uygulamaya geçiriyorlardı.





Yüzbaşı M. Selim Türkkân,
Ağustos 1939 manevralarında.

Fakat istedikleri ve özledikleri paylaşmayı tam olarak gerçekleştiremediler. Bu çok ağır Mütareke şartlarına karşı çıkan komutan ve generallerimizin başına geçen ulu önder Atatürk/Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin başlattığı Kurtuluş Savaşı sonunda Anadolu kurtuldu ve Türkiye Cumhuriyeti kuruldu.

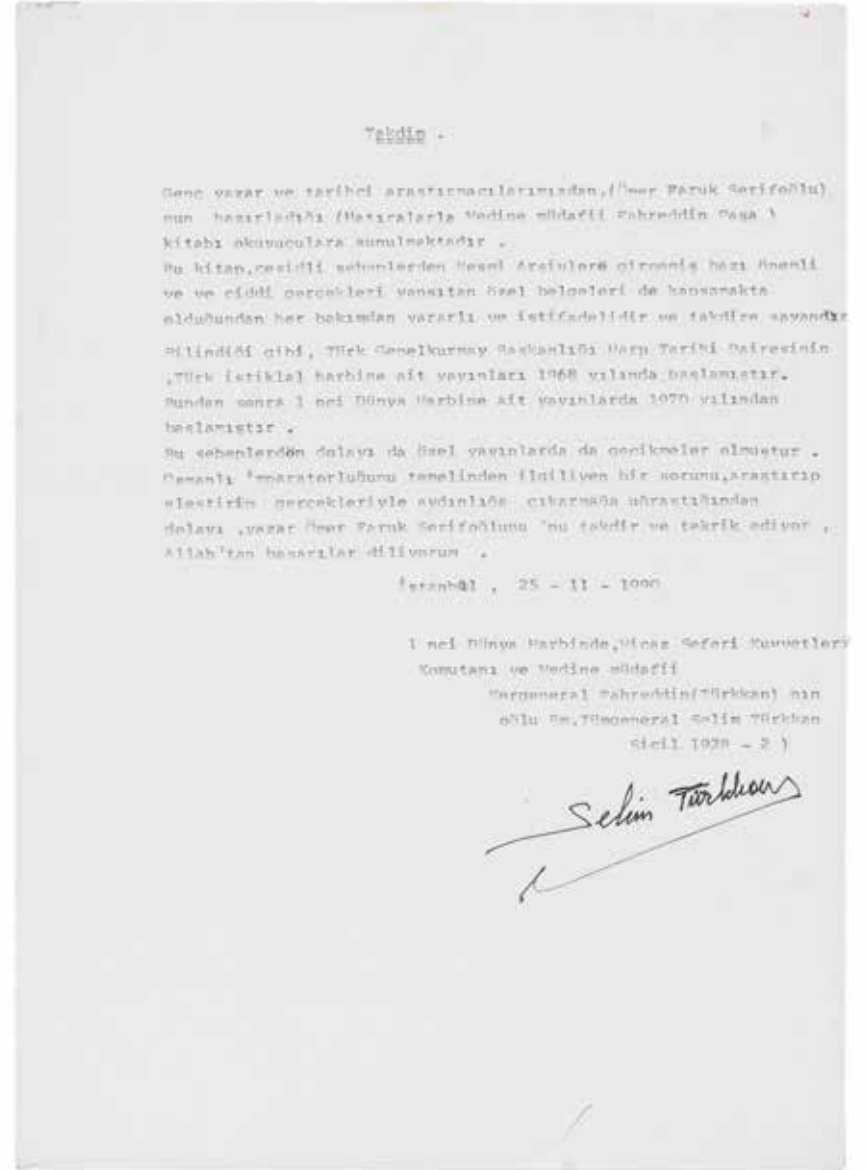
İşte bunun tabii bir neticesi olarak, Türk basın ve yayın hayatı Kurtuluş Savaşı'mıza dair inceleme ve araştırma yayınlarına ağırlık verirken Birinci Dünya Harbi'ne ait yayınlarla pek ilgilenmedi. Türk tarihi için büyük bir boşluk olan bu konuya dair, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı'nın "Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi" dizisi 1970'te başladı.

Birinci Dünya Harbi'nde (1914-18) Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İngiliz destek ve yardımıyla isyanına ve bu konuda İngiliz istihbarat servisinden Albay Lawrence'in rolüne dair, İngilizce beş kitap yayımlanmış ve büyük masraflarla yapılan muhteşem sinema filminin galasında İngiltere Kraliçesi hazır bulunmuştur. Bu İngilizce kitaplardan biri Fransızcaya çevrilmiş, ayrıca bir Fransız generali tarafından da bu isyan harekâtına dair bir kitap yazılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hazırlayan bu sorun, Türkler tarafından yeterince ve gereğince incelenmemiştir.

Genç yazar, tarihçi ve araştırmacılarımızdan Ömer Faruk Şerifoğlu'nu, hazırladığı bu kitaptan dolayı tebrik ve takdir ediyorum. Kendisinin ciddiyetinden emin olduktan sonra, ben de babam Medine Müdafii Fahreddin Paşa'ya dair bazı önemli belge ve bilgileri kendisiyle paylaştım. Doğru bildiklerim doğrultusunda yönlendirmeye çalıştım. Allah'tan başarılar dilerim.

İstanbul, 25 Kasım 1990

Birinci Dünya Harbi'nde
Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Kumandanı ve
Medine Müdafii Korgeneral Türkkan'ın oğlu
Em. Tümgeneral Selim Türkkan (1928-2)





Balkanische Halbinsel

SCHWARZES MEER

MARMARA MEER (MEHRER DENIS)

Eisenbahnen in Bulgarien.

Landesverteidigung.

Geschichtstabelle für Bulgarien.

[illegible]



Ruşuk Kalesi'nde Türk topçuları, Fransız porseleni tabak.

Rusçuk'tan Halep'e uzanan çocukluk

1 860'lı yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'deki Tuna vilayetinin merkezi olan Rusçuk, Tuna Nehri'nin kıyısında, 21 bin kadar nüfuslu küçük ve şirin bir şehirdir.¹ 4 Şubat 1868 günü, Rusçuk'ta Mohaç kahramanı akıncı Bâli Bey ailesinin görkemli konağında Tuna Vilayeti Posta ve Telgraf Başmüdürü Mehmed Nahid Bey ile eşi Fatma Adile Hanım'ın bir çocukları olur. Doğumu akıncı geleneklerine uygun şenliklerle kutlanan bebeğe, -annesi "Ömer" ismini vermek arzusundadır- o sıralar Tuna Valisi Midhat Paşa'nın (1822-1884) maiyetinde çalışan Halil Rifat Paşa (1827-1901) tarafından, doğum tarihi olan hicrî 1285 (miladî 1868) ebced hesabıyla tutturularak "Ömer Fahreddin" adı verilir. Aile yadigârı Mushaf-ı Şerif'in kenarına "Ömer Fahreddin'in 10 Şevval 1284 ve 23 Kânûnusâni 1283 Salı gecesi saat 2'ye çeyrek kala Rusçuk'ta dünyaya geldiği" kaydedilir.

Annesi, Fatma Adile Hanım (?-1887): Tuna boyundaki Rusçuk kasabasının yerli ve köklü ailelerinden birine mensup, Fehim Ağa ve Süreyya Hanım'ın kızıdır. Soyu, Kanuni Sultan Süleyman'ın hala oğlu ve Damat Koca Yahya Paşa'nın (?-1507) oğlu, akıncı beylerinden ve 1526 yılında yapılan Mohaç Meydan Savaşı'nın kazanılmasında büyük yararlılıkları görülen Sultanzade Koca Bâli Bey'e (?-1543) uzanır. Fahreddin Paşa'nın notlarından öğrendiğimize göre; annesi Bükreş'te tedavi olduğu hastanede son iki ayını yatakta geçirir, 25 Temmuz 1303 (10 Ağustos 1887) Çarşamba gecesi saat 4 buçukta vefat eder ve Rusçuk'ta toprağa verilir. Ömer Fahreddin, o sırada Harbiye üçüncü sınıf öğrencisidir ve imtihan zamanı olduğu için annesinin cenazesine katılamaz.



Tuna Vilayeti Posta
Telgraf Başmüdürü
Mehmed Nahid
Bey ve oğlu Ömer
Fahreddin.

¹ Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, Ankara, 1996, s. 32

Ömer
Fahredden'in
"isim babası"
Halil Rifat Paşa,
Mehmed Nahid
Bey ve Ömer
Fahredden ile bir
dostları, 1874.



Tuna Vilayet
Mektupçusu Halil
Rifat Paşa.



Tuna Valisi
Midhat Paşa.





Osmanlı zamanında Rusçuk.
Gravür: W. Bartlett.

Babası, Mehmed Nahid Bey (1833-1914): Sultan III. Selim devrinde kurulan Nizam-ı Cedid ordusunda topçubashılık yapan, mülkiye memuru Dersaadetli Ömer Efendi'nin oğludur. Hicrî 12 Receb 1249'da (25 Kasım 1833) Cihangir'de doğar. Tophane'de Firuzağa Taş Mektep'te ilk öğrenime başlar. Yağlıkçızâde İsmâil Efendi'den sarf, nahiv ve Farisî, ayrıca Fransızca, tarih, coğrafya ve fûnûn-ı telgrafî okuyarak, fenn-i telgrafiden diploma alır. Miladî 1848 yılı başında henüz 14 yaşında Dîvân-ı Hümâyûn kalemine çırak olarak girer, 1853'te Hâriciye Nezâreti emriyle Bâbîâlî tercüme odasına nakledilir. Memuriyetinin yanı sıra ilk telgraf teşkilatının kuruluşunda görev alır ve 1856'da Dersaadet Telgrafhanesi'ne tâyin olur. 9 Mart 1857'de

Rusçuk Telgrafhanesi müdürlüğüne, 1864'te Haleb'den Diyarbakır'a kadarki bölgenin müfettişliği, ardından İzmit ve Ankara müfettişliği de eklenerek Üsküdar'dan Diyarbakır'a kadar olan hattın ıslahıyla, Hindistan muhaberatı için yeni hatlar yapılmasına memur edilir. 1865 sonunda Tuna vilâyeti müfettişliğine, 1872'de Tuna vilâyeti başmüdürlüğüne, 1877'de 93 Harbi sırasında önce Yanya başmüdürlüğüne ve kısa bir süre sonra da Haleb vilâyeti başmüdürlüğüne tayin olur. Sonraki yıllarda Kastamonu, Trabzon ve İstanbul Posta Telgraf İdaresi başmüdürlüklerinde bulunur. Osmanlı telgraf teşkilatına katkıları sebebiyle, 1867'de dördüncü rütbeden Mecidî nişanı ile ödüllendirilmiştir. 14 Temmuz 1914'te (1 Temmuz 1330) vefat eder.

28 - FAHREDDİN PAŞA

Babası Mehmed Nahid Bey

Mehmed Nahid Bey'in kendi kaleminden otobiyografisi:

“İsmim Mehmed Nâhid Efendi,
pederim memurîn-i mülkiyeden
Dersaâdetli Ömer Efendi'dir.

Kırk dokuz senesi Receb'inin on
ikisi mevlidim Dersaâdet'tir.

Tophâne'de Firuzağa'da Taş Mektep'te Kur'ân-ı
Kerim, tecvit, ilm-i hal, fenn-i inşâ ve hesap ve
sâire ve müderrisîn-i kiramdan Yağlıkçızâde
faziletli İsmâil Efendi'den sarf ve nahiv
ve Farisî ve hâriçten bir miktar Fransızca,
târih, coğrafya ve fûnûn-ı telgrâfi okudum ve
fenn-i telgrâfiden şehâdetnâme aldım ise de
muhârebe-i zâilede Rusçuk'ta zâyî olmuştur.
Lisân-ı Türkî'de kitâbet ederim. Telifâtım yoktur.

Altmış dört senesi Muharrem'inin yirmi
dördünde yâni on dört yaşında mülâzemetle
Divân-ı Hümâyûn kalemine çerağ olup 1268
senesi Rebîülevvel'inin evâsıtında (Nâhid)
mahlasını aldım ve altmış dokuz senesi
Şevval'inin evâhîrinde yine mülâzemetle ve
Hâriciye Nezâret-i Celîlesi'nin emriyle Bâbiâli
tercûme odasına nakledilip tedricen doksan
sekiz kuruş maaşa nâil oldum. Telgrafın ibtidâ-yı
teşkilinde li-eclittahsil tercûme odasından tâyin
olunan efendilerle maan günde birkaç saat de
telgraf idâresine mülâzemetle gönderilir idim.

Yetmiş iki târih-i hicriyesinin evâhîrinde dört
yüz ve 1 Cemâziyelevvel sene 73'te beş yüz
kuruş maaşla Dersaâdet Telgrafhânesi'ne
memur tâyin olundum ve 13 Receb 73'te bin
beş yüz kuruş maaşla Rusçuk Telgrafhânesi
müdürlüğüne nakl-i memûriyet eyledim ve
altı mah sonraki sene-i mezbûre evâhîrinde
iki yüz elli kuruş daha zamla maaşım bin yedi yüz
elli kuruşa iblağ olundu. 25 Rebîülevvel sene 80'de
dört bin kuruş maaşla Haleb'den Diyarbekir ciheti
müfettişliğine ve 15 Haziran 80 târihinden itibâren
maaş-ı hâliyem ile İzmit ve Ankara müfettişliğine
tahvil-i memûriyetle Üsküdar'dan Diyarbekir'e kadar
olan hattın islahıyla Hindistan muhâberâtı için teller
ilâvesine fevkalâde memur oldum ve maktûan on bin
kuruş harcırah dahi aldım.



Mehmed Nahid Bey
ve oğlu Miralay Ömer
Fahreddin, 1912-13.



Mehmed Nahid Bey, oğlu Miralay Ömer
Fahredden, gelini Ayşe Sıdika Hanım ve
torunu Fatma Subhiye, 1912-13.

1 Teşrinisâni 80 târihinde vukû bulan teşkilât-ı umûmiye sırasında maaşım 3840 kuruşa tenezzül etti ve bu miktar maaş ile 1 Teşrinisâni 81 târihinden itibaren Tuna vilâyeti müfettişliğine tahvil-i memûriyet ettimse de yine memûriyet-i fevkalâde-i mezkûreye devam eyledim. Hitâm-ı maslahatla selh-i Nisan 82’de Tuna’ya azimet eyledim. 18 Kânûnusâni 87 târihinden 19 Ağustos 88 târihine kadar bilâ mûcib azlolundum ise de yedi mah sonra iâde-i memûriyetle yine Tuna vilâyetine başmüdür tâyin olundum. 4 Teşrinievvel 93 târihinde Yanya başmüdürîyetine ve sene-i merkûme Kânûnusânisi ibtidâsından itibaren Haleb vilâyetine üç bin kuruş maaşla tahvil-i memûriyet edip doksan yedi senesi Mart’ı ibtidâsında infisal eyledim. 19 Ramazan 274’te râbia, 6 Cumâdelûlâ 285’te sâlise, 17 Cumâdelâhire 1292’de sâniye sınıf-ı mütemâyizi rütbe-i refialarını ihraz ettim ve 10 Rebûlâhir 284’te dördüncü rütbe nişân-ı zîşân-ı mecîdiyi hâmil oldum. Ecnebi nişânım yoktur.

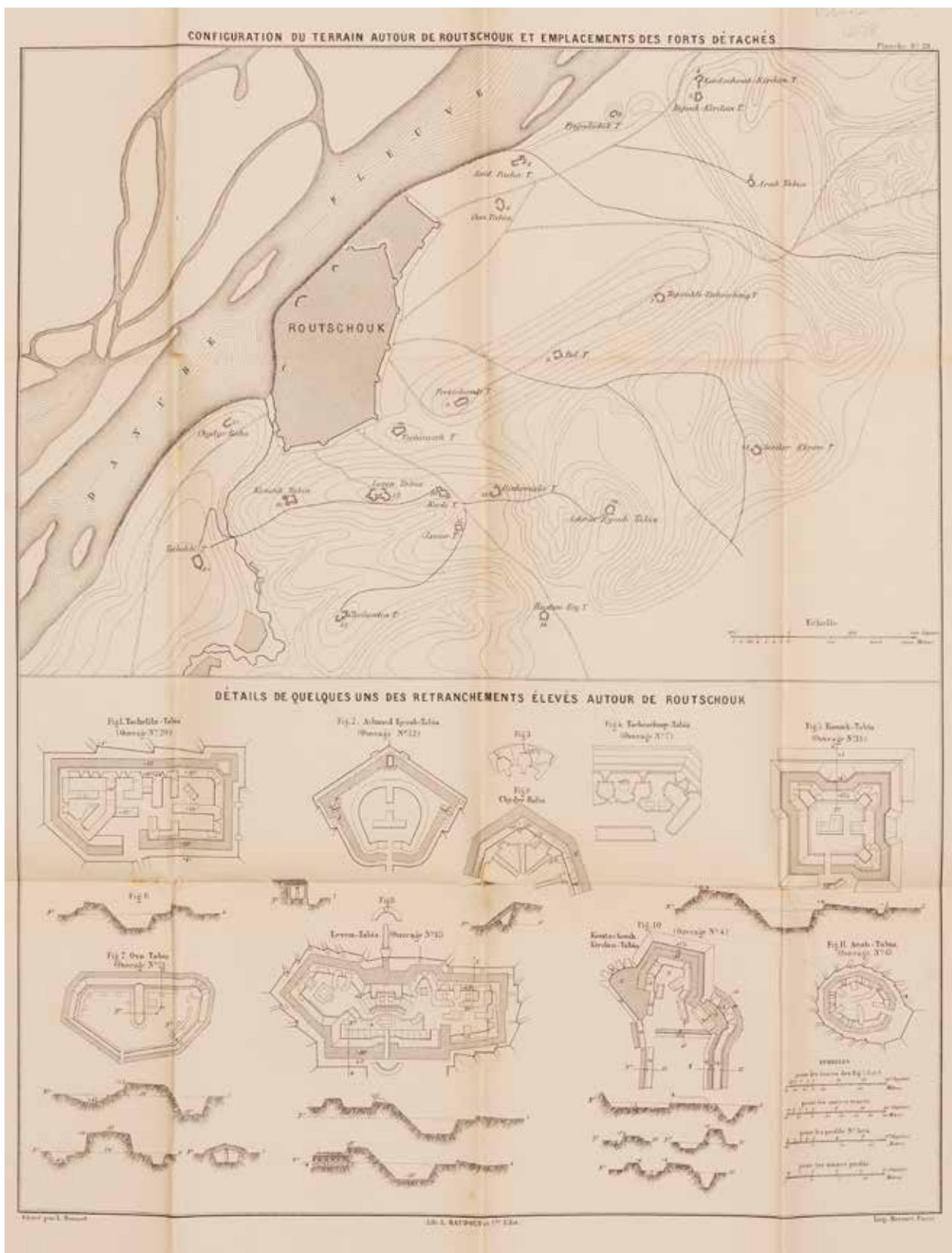
18 Kânûnusâni 287 târihinde Tuna’dan infisâlim bilâ mûcibdir. Hakk-ı kemterânemde şikâyet olunduğuna dâir mâlûmâtım yoktur. Bu kerre Haleb’den infisâlim ise Adana vâli vekîli atûfetlû Âkif Efendi hazretlerinin iş’ârâtı üzerine Adana’ya gidip ıslâhat ile meşgul olduğum sırada bittabî dört aylık aybaşı cedâvili teahhur eyledi ve Haleb’e avdetimle berâber cedâvil-i mezkûrenin birbirini müteâkiben irsâliyle 96 senesi Kânûnuevvel cetvelleri 31 Kânûnusâni 96 târihinde postaya teslim olunarak tedâhülde bir şey kalmadı ise de bu hâl mûcib-i infisâlim imiş gibi fuzûli azledildim. Muahharan Tuna ve Haleb’deki memûriyetim esnâsında vukû bulan bâzı masârifat ile birtakım memûriyetin zimemâtı bendenize âittir zannıyla Haleb’de taht-ı muhakemeye de alındım ise de sâye-i adâlet-vâye-i hazret-i tâcdârîde tebriye-i zimmet eyledim ve yedimde berâettime dâir evrak vardır ve bir sûreti de rapt edilmiştir. Ve bu kerre de üç bin kuruş maaşla Kastamonu ve Trabzon vilâyetleri başmüdürîyetine tâyin buyuruldum.”

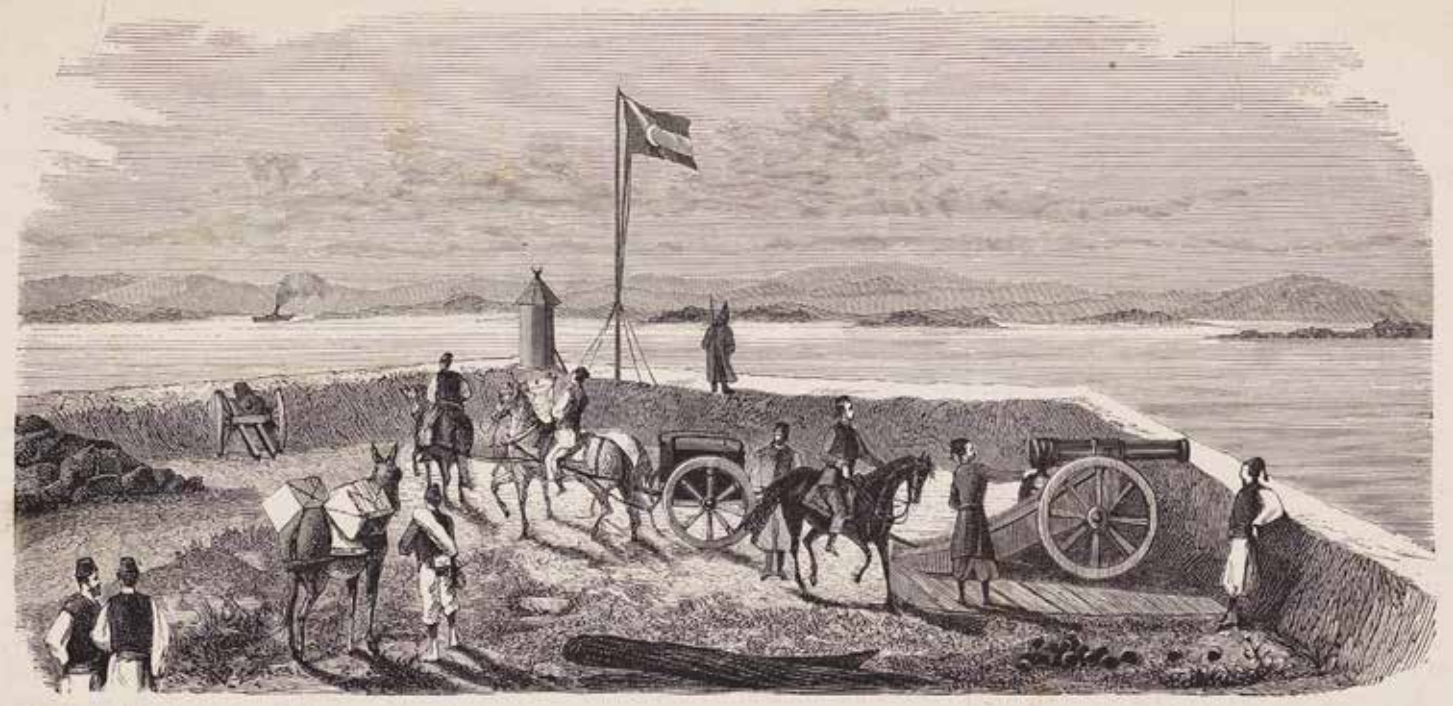
*



Mehmed Nahid Bey, yaşamının son yıllarında, 1912-13.

Ruşuk
Kalesi'nin
konumu ve
çevresindeki
tabyalar. Çizim:
L. Sonnet, Baskı:
Hermet, Paris.



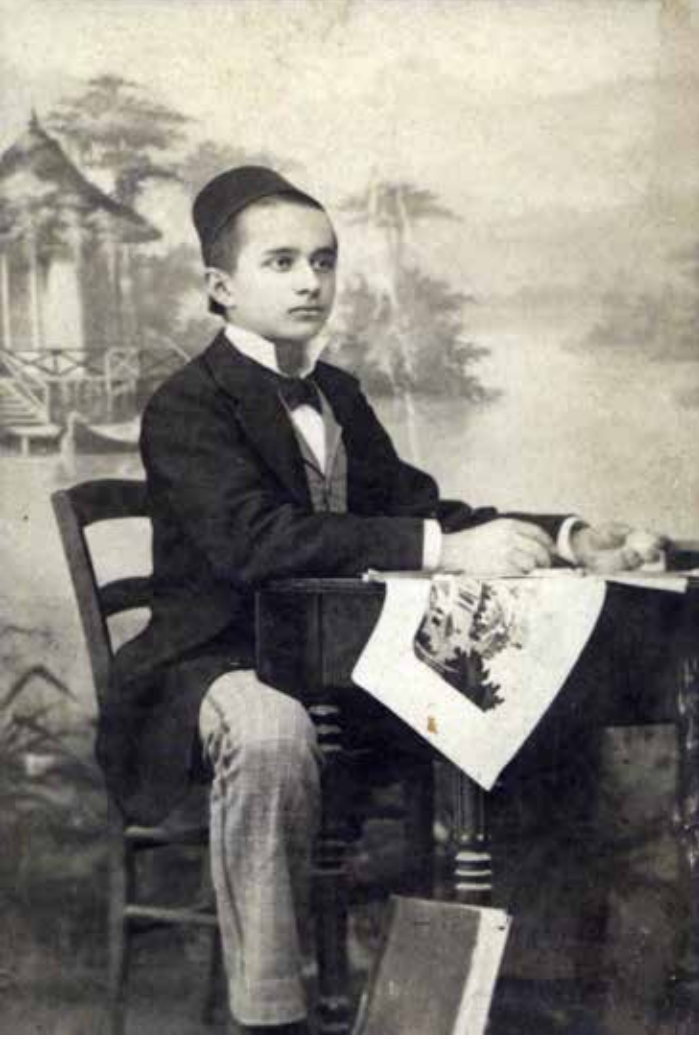


Ruşuk'ta Türk topçuları. Gravür: *L'illustrazione Italiana*.

1877-1878'deki 93 Harbi olarak da adlandırılan Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Nahid Bey, orduda telgrafla haberleşmenin ilk kez kullanılmasını sağlar. Savaş sonunda Ruşuk başta olmak üzere birçok şehir kaybedilince, tüm muhacirler gibi ailesiyle birlikte İstanbul'a gelir. Fahreddin Paşa, ileriki yıllarda çocuklarına ve askerlerine, dokuz yaşında Ruşuk'tan ayrılırken arkada kalan şehrin harap hâline bakarak, yumruklarını sıkıldığını ve asker olmaya yemin ettiğini anlatır:

“Kilometrelerce uzayan muhacir kervanlarının arkasında, alevler içinde ve top sesleri arasında bir şehir, yaşlı gözlerde gittikçe küçülmektedir. 1877'nin bu kış gününde, insanlar evlerini, baskınlarını, dünyalıklarını, saldırganlara terk etmişler, katliamdan kaçmakta, canlarını kurtarma telaşı ve heyecanı ile şehirden uzaklaşmaktadırlar. Yaşlı gözlerle, gittikçe uzaklaştıkları Ruşuk'u hüznle seyreden bu

kafile arasında 9 yaşlarında bir çocuk, gördüğü elim manzara karşısında hırsla yumruklarını sıkarak, 'Asker olacağım! Asker olacağım!' diyordu. Küçük Ömer Fahreddin'in bu kararı yeni değildi, daha önce gördüğü olaylar ve top sesleri, onun özünde intikam almak için asker olmak arzusunu uyandırmıştı. Zira henüz Ruşuk'ta iken; her gün evlerinin penceresinden Tuna Nehri'nin karşı sahillерinden, Rus askerî trenlerinin düdüklerini öttürerek geçişini ve Ruşuk kale topçularının ateş etmelerine rağmen isabet ettirememelerini esefle izliyor ve gözyaşları içinde pencereden ayrılıyordu. Her gün bunun acı ve üzüntüsü ile kıvranan Ömer Fahreddin, bir gün babasını razı ederek, kale komutanını ziyarete giderler. Burada olup biteni ağlayarak dile getirir ve sebebini sorar. Komutan durumu bildiğini; fakat bataryaların başında eğitim görmemiş, alaylı askerlerin bulunduğunu, bunların da ısrarlara rağmen, yerlerini, yeni gelen mekteplilere



Ömer Fahreddin 12 yaşında.
Halep, 24 Ekim 1879.

bırakmak istemediklerini söyler. Bu arada komutan alaylı askerleri de çağırarak, küçük Ömer Fahreddin'in konuşmalarına şahit kılar. Bu konuşmalar üzerine ikna olurlar ve bataryaları yeni gelen üç mektepli askere teslim ederler. Ertesi gün erkenden bir asker eve gelerek, Nahid Bey ve oğlunu komutanın kaleye davet ettiğini, özel araba gönderdiğini beyan eder. Kaleye geldiklerinde Rus treni geçmek üzeredir, biraz sonra düdüklerini öttürerek gözüktür. Rusçuk kale topçularının arka arkaya ateşleri tam isabet almış ve trenin parçaları havada uçuşmaya başlamıştır... Artık Rus treninin düdüğü ötmez olmuş ve cepheye nakliyat kesilmiştir. Akşama bir ziyafet verilir ve uyku saati olduğu gerekçesiyle annesi izin vermeyince Ömer Fahreddin'in karavanası eve gönderilir.”²

Babası Mehmed Nahid Bey'in Halep'e tayini sebebiyle, Rusçuk'ta başladığı ilk mektebi Halep'te tamamlayan Ömer Fahreddin'in askerî okula gitmesine, küçük yaşta evden ayrılmasına annesinin gönlü razı değildir; en yakın askerî rüşdiye Şam'dadır ve sonrası hep hasretliktir. Ömer Fahreddin'e göre askerlik geleneksel olarak, cesaret, disiplin ve şövalyelik özelliklerini simgeleyen asil bir meslektir. Annesini 'İntihar ederim' tehdidiyle razı ettikten sonra, lalasıyla at üstünde Halep'ten Şam'a gider; fakat yaşının küçük olması sebebiyle okula kabul edilmez. Şam'da babasının albay bir arkadaşını bularak, onun yardımıyla Beşinci Ordu kumandanına çıkar, ağlayarak Halep'e dönerse, annesini yeniden ikna edemeyeceğini ve bir daha ayrılamayacağını anlatır. Ömer Fahreddin'in bu kadar istekli olmasından etkilenen kumandanın hususi emri ile okula kabul edilir. Şam Askerî Rüşdiye ve İdadisi'nin tüm sınıflarını en âlâ derecelerle geçip, mezun olur ve 30 Ağustos 1885'te İstanbul'a gelerek Harbiye Mektebi'ne girer.

“Rüşdiye mektebi şâkirdânına
mahsûs tahsîn-nâmedir

Arabî 45, Tercüme 45, Fârisî 45, Tercüme 45,
Hisâb 45, Coğrafya 45, İmlâ 20, Sülûs 15, Rik'a 15
Yekûn-ı numero aded 320

² Selim ve Orhan Türkkan Paşalardan naklen (1989).

Fevkalâde olarak bir mâh ile bir yıldız i'tâ kılınmıştır.

Haleb Rüşdiye Mektebi birinci sınıf şâkirdânından Nâhid Efendizâde Fahreddîn Efendi dersine devâmla izhâr-ı liyâkat eylemekde olduğundan mûmâileyh aliyyü'l-a'lâ i'tibâr olunur tahsîn ü âferîne şâyeste görülmüştür.

Fî 22 Haziran sene 95 ve fî 15 Receb sene 96 (5 Temmuz 1879)”

Daha ilk mektepten itibaren, bir yandan okuluna devam ederken, diğer yandan da babasının yanında görevli Fransız mühendislerden matematik ve Fransızca dersleri alan Ömer Fahreddin, aynı mühendislerin elindeki dürbün ve fotoğraf makineleriyle de ilgilenerek yaşamı boyunca vazgeçmeyeceği fotoğrafçılığı da öğrenir. Harbiye'ye başladığı yıl, henüz 17 yaşında ilk fotoğraf makinesini satın alarak, İstanbul ve çevresinin fotoğraflarını çekmeye başlar. Okul yıllarında fotoğrafçılığı daha da ilerletmek için, hafta sonları Beyoğlu'ndaki ünlü Febus Fotoğrafhanesi'nin sahibi Bogos Tarkulyan'dan özel dersler alır.³

Ömer Fahreddin, 1888'de Harbiye Mektebi'ndeki askerî eğitimini tamamladığında, mülazımlar (teğmenler) listesinin yine birinci sırasındadır:

“Mekâtib-i askeriye-i şâhânedede tekmîl-i fen eden süvârî zâbitânına mahsûs şehâdetnâmedir.

Süvârî mülâzım-ı sânilerinden

Ruscuklu Fahrî Efendi.⁴

Derece-i ehliyeti: Mûmâileyh on altı mevcûdu olan sınıfın birincisi olmuştur.

Tavr u hareketi: Mûmâileyh mukannen olan yüz elli numerodan yüz kırk sekiz numero kazanarak nizâm-nâme-i mahsûsuna nazaran tavr u hareketce a'lâ i'tibâr olunmuştur.

İzzetlû Fahrî Efendi



Kurmay Yüzbaşı Ömer Fahreddin, 4. Rütbe Mecidi nişanı ile, 1894.

³ Engin Çizgen, *Türkiye'de Fotoğraf*, İstanbul, 1992, s. 59; Engin Özendes, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık*, 1995, s. 185-187

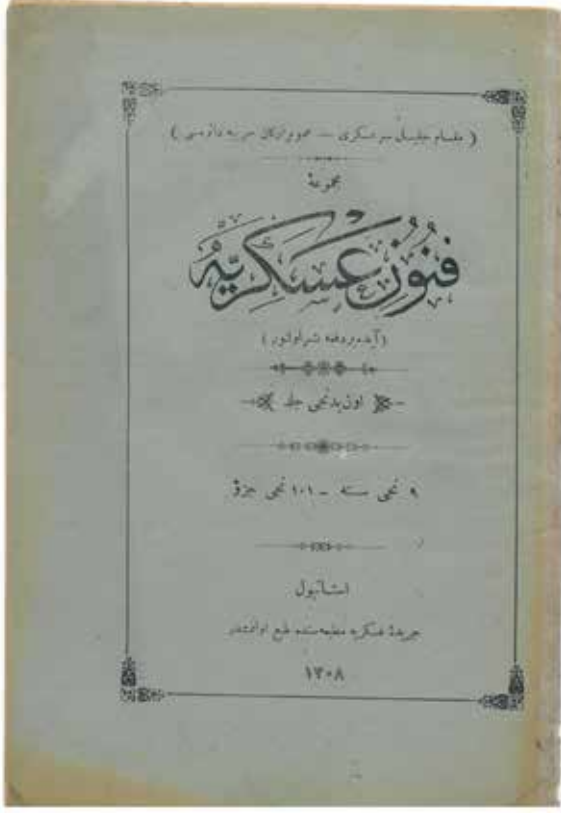
⁴ İlk adı Ömer unutulup, ikinci adı Fahreddin de zaman içinde kısaca Fahrî'ye dönüşse de yaşamının sonuna kadar yazışmalarında Fahreddin ismini ve imzasını kullanır.

Haleb Rüşdiye
Mektebi birinci sınıf
talebelerinden Nâhid
Efendizâde Fahreddîn
Efendi'nin, öğretmeni
tarafından "fevkalâde
olarak bir ay ile bir
yıldız çizilmiş" aliyyü'l-
a'lâ karnesi, 5 Temmuz
1897.





Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne, sūvârî mülâzım-ı sâniîlerinden Rusçuklu Fahrî Efendi'nin diploması. On altı mevcûdu olan sınıfın birincisi olmuştur, 30 Mayıs 1888.



Erkân-ı Harbiye yüzbaşılarının Fahreddin'in *Mecmua-i Fünun-ı Askeriye*'de yayımlanan makalelerinden tespit ettiklerimiz: "Askeri Balonculuk", cüz: 104, s. 69-83; cüz: 106, 211-223; cüz: 111, 1309, s. 130-160; cüz: 113, s. 312-320: "Düvel-i Ecnebiyede Mükerrer Ateşli Tüfekler", cüz: 114, s. 425-448; cüz: 115, 466-484; "Esliha-i Cârîha Meselesi Üzerine Dragomirof'un Makalesi", cüz: 103, s. 11-27; "General Dragomirof'un Esliha-i Cariha Meselesi Hakkındaki İkinci Makalesi", cüz: 112, s. 246-256; "İtalya Süvarisinin İstikşaf Ameliyatı", cüz: 113, s. 275-283; "Kıtaat-ı Askeriye'nin İstikamet-i Matlubeye Tevcihinde Vesairede Müstamel Müveccih Pusula", cüz: 100, s. 194-212; "Mükerrer Ateşli Tüfenkler", cüz: 105, s. 154-163; "Sims-Edison Torpidosu", cüz: 99, s. 148-150; "Skobolof'un Mızrak Hakkındaki Fikri", cüz: 98, s. 115-120; "Süvarinin Teçhizatı Hakkında General Çiçazof'un Mütalaatı", cüz: 101, s. 298-304; "Topoğrafya Hakkında Malumat-ı İbtidaiye", cüz: 105, s. 140-153; cüz: 113, s. 289-311; cüz: 117, s. 609-640; "1891 Sene-i Miladiyyesinde İtalya Süvarisinin İstikşaf Ameliyatı", cüz: 111, 1309, s. 161-176.

İşbu şehâdetnâme mantûkunca derece-i ehliyet ve istihkâkın tarafımızdan dahi tasdik olunarak bi'l-istizân şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî mûcibince uhdene süvârî mülâzım-ı sânilîği rütbesi tevcih kılınmıştır.

Fî 19 Ramazân sene 305 ve fî 18

Mayıs sene 304 (30 Mayıs 1888)

Mühür: Ali Sâib b. İbrâhîm Ser-asker-i asâkir-i şâhâne"

Kurmay eğitime devam edip, 24 Mayıs 1891'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'nin (Harp Akademisi) 43. döneminde erkân-ı harp yüzbaşısı rütbesiyle mezun olur:

"Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne'de tahsil-i fûnûn eden erkân-ı harb sınıfına mahsûs şehâdetnâmedir.

Erkân-ı Harb kısm-ı askerisi Ruscuklu Fahreddin Efendi.

Derece-i ehliyeti; mûmâileyh on mevcûdlu olan sınıfın beşincisi olmuştur.

Tavr u hareketi; mûmâileyh mukarrer olan 150 numaradan 150 numara kazanarak tavr u hareketçe itibâr olunmuştur. Mûmâileyh Ruscuklu Fahreddin Efendi, din ve devletine ve velinimet-i bi'n-nimetimiz Padişahımız Sultan Gazi (Abdülhamid Han-ı Sâni) Efendimiz hazretlerine sadâkatle hizmet ve her hâlde şân-ı celil-i askeriye muhâfaza edeceğine yemin etmiştir."⁵

⁵ Muharrem Mazlum (İskora), *Erkân-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) Tarihçesi*, İstanbul, 1930, s. 33.



Kurmay sınıfına
başlama hatırası:
Harbiye Mektebi
bahçesi, 23
Teşrinievvel 1305
(4 Kasım 1899)
Pazartesi.

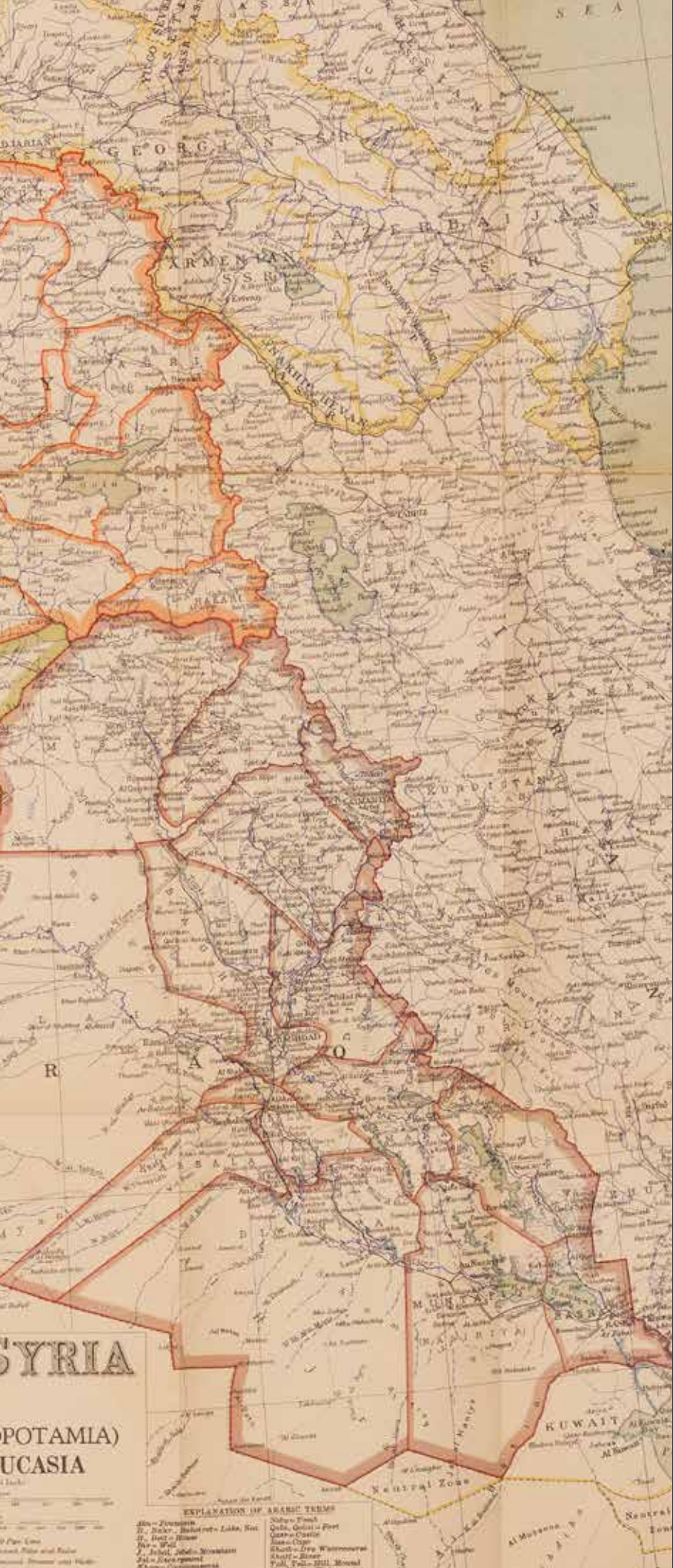
۴۸۸۹
تشیبه اوله
بازار ابرشی
حریه مکتبی باغچسده



TURKEY, IRAQ AND TRANSCAUCASIA

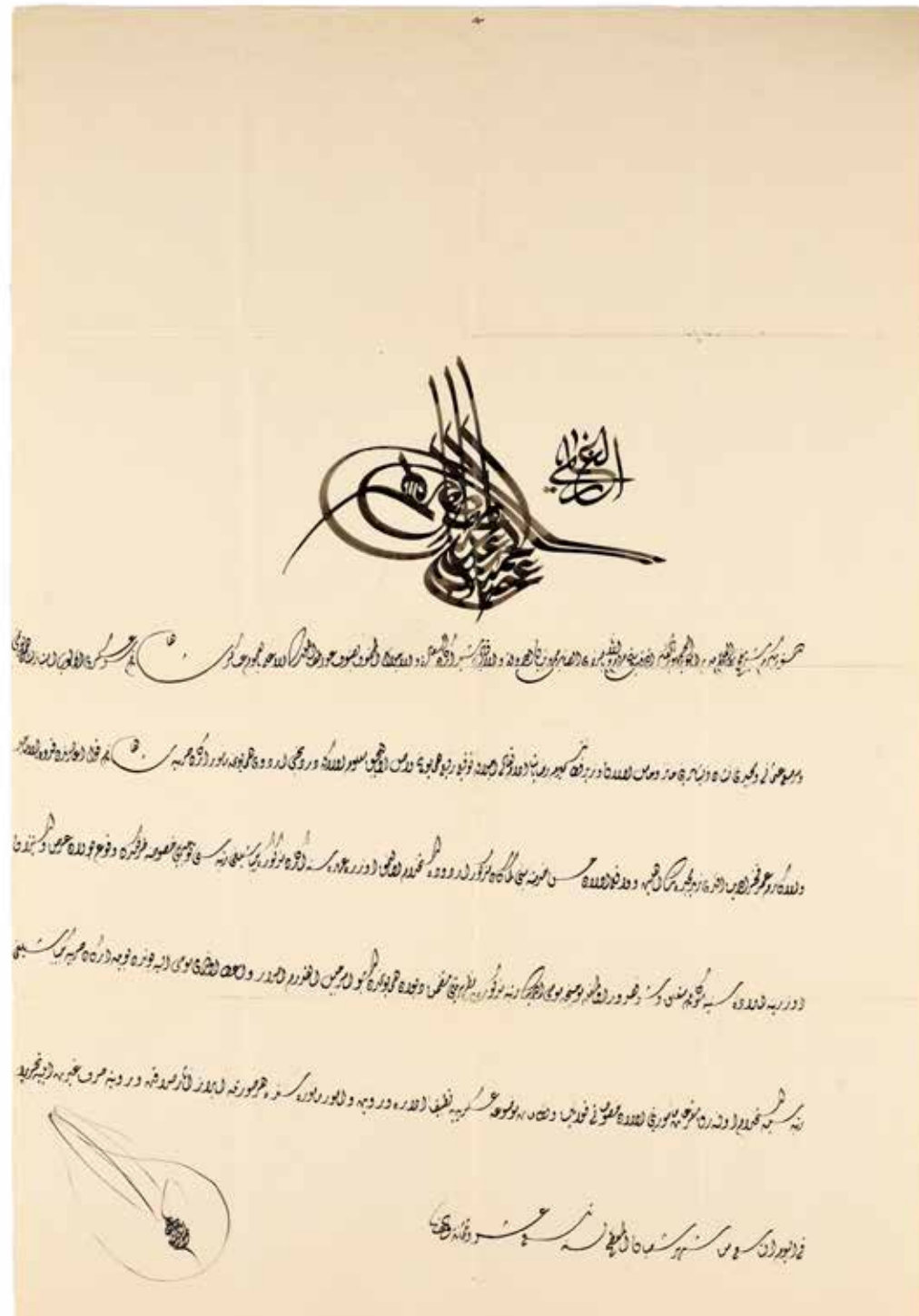
Scale 1:3,000,000 (5:1 million)

EXPLANATION OF TURKISH TERMS
Beylerlik - Province
Cape - Burun
City - Şehir
District - İlçe
Mountain - Dağ
River - Nehir
Sea - Deniz
Strait - Boğaz
Tavern - Han
Village - Köy



Cepheden Cepheye

Sultan
II. Abdülhamid
tuğralı, Kurmay
Yüzbaşı Ömer
Fahredden Bey'e
verilen binbaşılığa
terfi beratı,
21 Kasım 1901.



Hâlâ geniş bir coğrafyaya hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün subayları gibi Yüzbaşı Ömer Fahreddin de yıllar boyunca bir askerî görevden diğerine atanır. Mezuniyetini müteakip, 24 Haziran 1891'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Şube'de göreve başlar. İlk görev yeri olan İstanbul'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin resmî yayını *Mecmua-i Fünun-ı Askeriye* adlı dergide çok sayıda makalesi yayımlanır. 18 Temmuz 1892'de Üsküp'e askerî bir seyahat yaparak, Kasım-Aralık 1893'te Kosova Vilayeti Kalkandelen kazası Rogoçova köyü ile Selanik Vilayeti Avrethisar kazası Durmuşlu köyündeki madenlerin keşfine vaziyet eder. 21 Şaban 1311 / 27 Şubat 1894'te 4. Rütbe Mecidi nişanı ile ödüllendirilir. 1 Ocak 1895'te merkezi Erzincan'da olan Dördüncü Ordu'ya tayin edilir. Rusya ile sınırımızın bazı noktalarının belirlenmesinde etkili olur. 9 Eylül 1901'de Diyarbakır Redif Fırkası'nın teftişine memur edilir. 21 Kasım 1901'de Erkân-ı Harbiye binbaşılığına terfi eder:

“Abdülhamîd bin Abdülmecid Hân
el-muzaffer dâimâ el-gâzî

Düstûr-ı mükerrerem müşîr-i mufahham nizâmü'l-âlem müdebbir-i umûrî'l-cumhûr bi'l-fikrî's-sâkıb mütemmim-i mehâmü'l-enâm bi-re'yis-sâib mümehhid-i bünyânü'd-devleti ve'l-ikbâl müşeyyid-i erkânü's-sa'âdeti ve'l-iclâl el-mahfûf bi-sunûf-i avâtıfı'l-meliki'l-a'lâ bi'l-umûm asâkir-i şâhânem ser-askeri olub İmtiyâz nişân-ı hümayûnumu ve murassa' Osmânî ve Mecîdî nişân-ı zî-şânlarını hâiz ü hâmil olan vezîr-i fetânet-semîrim Rizâ Paşa edâmallahu te'âlâ iclâlehu tevkî'-ı refî-i hümayûnum vâsıl olıcak ma'lûm ola ki dördüncü ordu-yı hümayûnuma me'mûr erkân-ı harbiye-i şâhânem kolağalarından kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Ömer Fahreddin Efendi zîde mecdehunun ehliyet ve vâkı' olan hüsn-i hizmetine mebnî kemâkân mezkûr orduda istihdâm olunmak üzere uhdesine erkân-ı

mezkûre binbaşılığı rütbesi tevcîhi husûsuna tarafından vukû' bulan arz u istîzân üzerine irâde-i seniyye-i mülûkânem müte'allik ve şeref-sudûr olmağla mücebince mûmâileyhin rütbe-i mezkûreye mazhariyetini mutazammın dîvân-ı hümayûnumdan işbu emr-i celîlü'l-kadrim ısdâr ve i'tâ olundu. Mûmâileyh bundan böyle erkân-ı harbiye binbaşılığı rütbesiyle istihdâm olunarak müteferri'ât-ı me'mûriyeti olan husûsâtı kavânin ve nizâmât-ı mevzû'a-i askeriyyeye tatbîkan idâre ve rü'yet ve umûr-ı me'mûresinde her sûretle ibrâz-ı âsâr-ı sadâkat ve reviiyyete sarf-ı gayret eyliye. Tahriren fi'l-yevmit-tâsi' min şehri şa'bânî'l-mu'azzam li-sene tis'a aşer ve selâse mi'e ve elf. el-Mahrûse-i Kostantiniyye.

Kolağası Ömer Fahreddin Efendi'ye
binbaşılık rütbesinin tevcih emri,
9 Şaban 1319 (21 Kasım 1901)”

12 Ekim 1903'te Türk-Rus Hudut Birinci Komiseri, 15 Kasım 1906'da yarbay (kaymakam) rütbesine terfi ile Türk-Rus Hudud-ı Hâkânî serkomiserliği ve kumandanlığına tayin edilir. Meşrutiyet'in ilanından sonra, 7 Ağustos 1908'de hudut komisyonunun çalışmasını tamamlaması üzerine Erzincan merkezli Dördüncü Ordu Erkân-ı Harbiye riyasetine atanır. 1895'ten 1909'a kadar 13 yıldan fazla Dördüncü Ordu'da görev yapan Fahreddin Paşa'nın yaşamında, Erzincan'ın daima özel bir yeri olur:

“93 Rus Harbi'nden evvel Rusçuk'ta doğmuşum. Muharebe başlayınca İstanbul'a kaçtık ve bir daha Rusçuk'a gidemedik. Binaenaleyh orada kaydım var mı yok mu bilemiyorum. Henüz çocuk iken Şam Askerî İdadisi'ne kabul edildim. Mektepten çıkıp binbaşı oluncaya kadar benden nüfus tezkeresi ve doğum tarihi soran olmadı. Beni ilk defa Erzincan'da nüfusa kaydettiler. İşte o vakit oradan aldığım nüfus tezkeresinden başka elimde bir kayd-ı resmî yoktur.”¹

¹ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 76.



Türk-Rus sınır komisyonları
toplu hâlde, 1907.



Balkan Harbi'ne katılan genç subaylardan bir grup: (Soldan sağa) İsmet İnönü, Ali İhsan Sabis, Sedat Doğruer; (arka sıra) Asım Gündüz, Refet Bele, Hüsnü Bey, Hamdi Bey.
Fotoğraf: Ömer Fahreddin.

Ayşe Sıdika Hanım ve ilk
çocuğu Fatma Nilüfer.
1902.
Fotoğraf: Ömer Fahreddin.



Yine Erzincan'da, 28 Ekim 1900'de Müşir Zeki Paşa'nın yeğeni, Hamidiye Alayları Kumandanı Ferik Hacı Ahmed Sıtkı Paşa'nın kızı Ayşe Sıdika Hanım (1884-10 Aralık 1959) ile nikâhlanıp, 2 Mayıs 1901'de düğün yaparlar. İlk çocukları Fatma Nilüfer, 8 Aralık 1902'de Erzincan'da doğar ve elli günlük bebekken ölür. Erzincan'da Terzi Baba Türbesi civarında bulunan mezar taşındaki kitabeyi bizzat kendisi yazar:

“Erzincan'da Terzi Baba'nın solu yakınında
medfun kızım Fatma Nilüfer'in mezar taşı²:

Huve'l-bâki

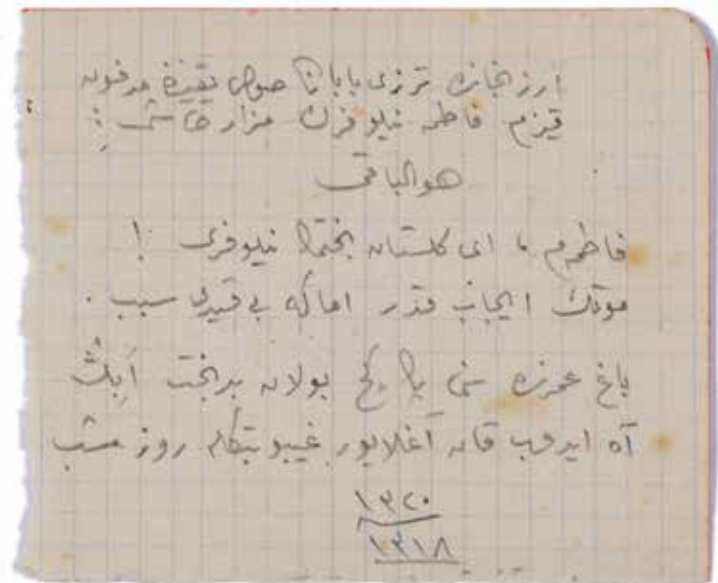
Fâtımam, ey gülistân-ı bahtımın nilüferi!

Mevtin îcâb-ı kader ammâ ki bî-kayd-ı sebeb.

Bâğ-ı ömründe seni pek geç bulan bedbaht ebin

Âh edip kan ağlıyor gaybûbetinle rûz u şeb.

1320 / 1318 (1902)”



² 25 Ağustos 2023 tarihi itibarıyla mezartaşının sağlam olarak yerinde olduğunu teyit eden Yunus Ağyazi'ya teşekkür ederiz.



Fâhreddin Paşa, muhtemelen Kars üzerinden yurda dönüşünde, Erzincan'da 1902'de 50 gün yaşayan ilk çocuğu Fatma Nilüfer'in mezarı başında. Defterindeki mezar taşı kaydı ve mezarın günümüzdeki hali.





Sonraki üç çocuğu, Fatma Subhiye³ (11 Nisan 1904 - 29 Nisan 1978), Mehmet Selim (26 Nisan 1906-13 Haziran 1991) ve Mehmet Orhan (25 Haziran 1908 - 18 Ekim 1994) da Erzincan'daki Dördüncü Ordu'da görevli iken doğarlar. Sadece küçük oğlu Mehmet Ayhan (8 Kasım 1927 - 1955) İstanbul'da dünyaya gelir. Fahreddin Paşa'nın notlarından, Fatma ve Mehmet adlarını çok sevdiği için kız çocuklarına Fatma, erkek çocuklarına Mehmet ön isimlerini kendisinin verdiğini öğreniyoruz.



Fahreddin Paşa, eşi
Ayşe Sıdika Hanım,
çocukları: Orhan,
Subhiye ve Selim,
1910.

³ Fahreddin Paşa, kızına Subhiye adını Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın koyduğunu aktarmaktadır.



Kurmay Yarbay Ömer Fahreddin Bey'in başkanlık ettiği,
31 Mart isyanı sonrası kurulan Divan-ı Harb-i Örfî, 1909.

Yeniden Rumeli

22 Nisan 1909'da eşinin rahatsızlığının tedavisi amacıyla Erzincan'dan ayrılıp İstanbul'a gelirler; ancak henüz bir aylık izni dolmadan 2 Mayıs 1909'da İstanbul'a Divan-ı Harbi Örfi Heyet-i Tahkikiye Riyaseti'ne, 20 Haziran 1909'da Ayvalık Divan-ı Harbi Örfi Riyaseti'ne tayin edilir ve 2 Ağustos'ta bu görevini tamamlayıp İstanbul'a dönüşünde Sadrazam ve Harbiye Nazırı tarafından takdir edilir. Bu arada, 8 Temmuz 1909'da İstanbul'da 1. Nizamiye Tümeni kurmay başkanlığına atanır. 29 Eylül 1910'da albaylığa (miralay) terfi eder ve 16 Nisan 1910'da Şevket Turgut Paşa Kolordusu'nun kuşatılması üzerine Arnavutluk, Sırbistan ve Karadağ'daki ayaklanmaları bastırmak amacıyla, Osman Paşa kumandasındaki 1. Fırka'nın erkân-ı harbiye reisi olarak Makedonya'ya gider. Kaçanık Boğazı'nı tutan asilere baskınla, kolorduyu kurtarır ve isyanın bastırılmasında etkili olur. Dağlarda yattıklarından, ömür boyu çekeceği kanlı basur ve romatizma hastası olur. 19 Mayıs 1910'da İstanbul'a çağrılarak, Rusya hududu meselesini çözmek için Rusya Sefareti ile Hariciye Nezareti arasındaki müzakere görüşmelerini idare eder. 15 Ocak 1911'de Tekirdağ'da Şevket Turgut Paşa kumandasındaki İkinci Kolordu kurmay başkanlığına atanır. Türk-İtalyan Harbi'nde Çanakkale Boğazı'nın kara savunmasında görev alır.

1912'de, Balkan Devletleri birlik olarak, "hasta" dedikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli şehirlerine saldırırlar. Yorgun ve hazırlıksız yakalanan Osmanlı ordusu, Avrupa'daki toprakların büyük bir bölümünü bırakarak geri çekilmek zorunda kalır, eski başkent Edirne bir süre Bulgarların eline geçer. 16 Şubat 1913'te Hurşit Paşa'nın kumandasındaki Onuncu Kolordu'ya bağlı 31. Fırka Kumandanı Albay Ömer Fahreddin'den fırkayı Gelibolu'ya götürmesi istenir. Kartal'da bulunan fırka koleradan kırılmaktadır. Hemen bir ordugâh çadırı kurarak, Tabip Yüzbaşı Abdülkadir Bey ile hastalığı yenmeye muvaffak olurlar. "Askerî hayatımın en tatlı, en zevkli zamanı bu firkada geçmiştir." diyen Fahreddin Paşa, kendi ifadesiyle, o temiz süt emmiş doktoru her zaman minnetle anacaktır. 31. Fırka, bir bütün olarak vatan sevgisi ile birleşmiş bir camidir ve Çatalca'daki çetin çatışmalarda sol kanat



Kurmay subaylığının ilk yıllarında Ömer Fahreddin Bey.

Türk-İtalyan Savaşı sırasında
Çanakkale Boğazı'nın
savunmasından sorumlu İkinci
Kolordu Kumandanı Şevket
Turgut Paşa (ortada), Kurmay
Başkanı Albay Ömer Fahreddin
Bey (hemen arkasında) ve diğer
görevliler, 1911-12.





Balkan Savaşı'nın ikinci safhasında Edirne'ye ilerleyen birliklerin başında Onuncu Kolordu Kumandanı Hürşit Paşa ve Kurmay Başkanı Enver Paşa, 1913.
Fotoğraf: Ömer Fahreddin.

Köprübaşı taarruzunu yaparak başarılı olur. 22 Temmuz 1913 günü Edirne'yi Bulgarlardan geri alan ve öncü kumandanlığını Onuncu Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Enver Bey'in yaptığı birlikle şehre ilk girenlerden olur. 22 Haziran 1913'te Balkan Harbi'nin ikinci safhasında, cesur bir hareketle, Osmanlı güçleri Edirne'yi düşman elinden tekrar almak için bir ileri harekât düzenlemiştir. Süratle uygulanan bu başarılı harekâta katılanlar arasında, sonradan Gelibolu'da daha büyük başarılar gösterecek olan Binbaşı Mustafa Kemal de vardır. Edirne ve Kırklareli resmen, 29 Eylül 1913 günü imzalanan Türk-Bulgar Barış Andlaşması ile kurtarılır. Fahreddin Paşa, Hürşit Paşa'nın terfien taltifi teklifi üzerine iki yıl kıdem zammı ile ödüllendirilir.

Fahreddin Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun seferberlik ilanından kısa süre önce, 24 Nisan 1914'te Musul'daki On İkinci

Kolordu kumandanlığına atanır. Mide rahatsızlığı sebebiyle hemen yola çıkamaz. 25 Temmuz 1914'te Asvan Vapuru ile ailece Musul'a gitmek için Beyrut üzerinden Halep'e ulaştıkları 3 Ağustos 1914'te, bir gün önce "seferberlik" ilan edildiğini öğrenir. 27 Ağustos'ta Musul'a ulaşır, Türk-Alman ittifakı ve seferberlik ilanı üzerine kolorduyu Halep'e taşıması istenir. 31 Ekim'de kolorduyu Halep'e getirir, 11 Kasım 1914'te savaş başlar. 29 Kasım 1914'te mirliva (tümgeneral) rütbesine terfi ettirilerek, Dördüncü Ordu Kumandanlığı'nı da üstlenen Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın (1872-1922) kumandan vekili olur. Eylül-Ekim 1915'te Süveydiye, Urfa ve Zeytun Ermeni isyanlarının bastırılmasında görev üstlenir. 30 Eylül'de gümüş imtiyaz muharebe madalyası, 21 Şubat 1916'da Alman İmparatoru tarafından ikinci rütbe demir haç nişanlarıyla ödüllendirilir. Olayların bütün çetrefilliği ve zorluğuna rağmen Fahreddin Paşa, soğukkanlılığını koruyarak, özellikle kadın ve

Balkan
Harbi'nin ikinci
safhasında ordu
ileri harekâta
geçmeden hemen
önce, Sadrazam
ve Başkumandan
Ahmet İzzet Paşa,
Onuncu Kolordu
kurmay heyetiyle:
(Oturamlar) 3.
Ali İhsan Sabis,
4. Ahmet Sedat
Doğruer, 5.
Yusuf İzzet Met;
(ayaktakiler) 2.
Zeki Çobanoğlu,
8. Enver Paşa,
11. Çürüksulu
Mahmud Paşa,
14. Tatar Osman
Paşa, 15. Asım
Gündüz, 17.
Ahmet İzzet Paşa,
19. Hurşit Paşa,
21. Hasan İzzet
Paşa, 29. Kazım
İnanç. Çatalca,
29 Haziran 1913,
Fotoğraf:
Ömer Fahreddin.







Balkan Savaşı'nda Onuncu Kolordu kurmay heyeti: (Oturanklar)
Hasan İzzet Paşa, 5. Hurşit Paşa, 7. Ömer Fahreddin Bey; (ayaktakiler)
Ali İhsan Sabis, 2. Ahmet Sedat Doğruer, 5. Zeki Çobanoğlu Bey, 1913.

çocukların uzaklaştırılmak suretiyle, çatışma ortamının dışında tutulmasına özen gösterir. Karşı tarafla diyalog çabasını, yetersiz kaldığı kaydıyla Ermeni kaynakları da doğrulamaktadır: Urfa olaylarından sonra geldiği Antep'te şehrin ileri gelenlerini toplayarak, "herhangi bir Müslüman'ın Hristiyanları en ufak bir şekilde korkutması veya herhangi biçimde sert muamelede bulunması hâlinde bile o kişiyi idam edeceği", Ermenilere ise devlete sadık kalmaları telkininde bulunarak, canlarına ve mallarına kasteden biri olursa, "kendi öz kardeşi dahi olsa, gözünü kırpmadan alnından vuracağı" taahhüdünde bulunur. Hatta, Urfa'da isyancıların başı Mıgırdiç Yotnyeğpayryan'a bir haber yollayarak, isyancıların kahramanlıklarına hayranlık

duyduğunu; ancak artık teslim olmaları gerektiğini bildirir. Yotnyeğpayryan, kendisine Osmanlı ordusunda yüzbaşılık rütbesi önerecek kadar ileri giden Fahreddin Paşa'nın vaatlerine, "Yüksek rütbeli bir Osmanlı subayının sözlerine asla güvenmem." der ve ekler: "Son kişi kalana kadar savaşacağız".¹ Sonunda direnişçilerin gücünü kırıp, isyanı bastırmaya muvaffak olur. Birkaç yıl sonra Medine'de Şerif Hüseyin isyanında yine âsilerle mücadele eden askerlerine, Urfa'daki isyancıların cesurca direnişlerini örnek gösterir.²

¹ Record Group (NA/RG), 59, 867.00/761, Amerika'nın Halep Konsolosu Jesse B. Jackson'ın 21 Nisan 1915 tarihli raporundan naklen: Ümit Kurt, *Antep 1915*, İstanbul, 2018, s. 49; Raymond Kevorkian, *Ermeni Soykırımı*, İstanbul, 2015, s. 862, 876

² Feridun Kandemir, a.g.e s. 254



Urfa'da isyandan sonra Halilü'r-Rahman cephesinde Büyük Ermeni Kilisesi'ne çıkan bir sokak ve çevresindeki mahallenin tahkimatından kalan izler.

1910'ların ortalarında kozmopolit nüfusuyla, henüz savaş görmemiş, tarumar olmamış Antep.







“Mir’at-ı Âlem”

Ressam ve hattat Mimarzâde Mehmed Ali Bey (1879 - 16 Ocak 1938) Osmanlı döneminde Evkaf-ı İslâmiye Müzesi (bugünkü Türk ve İslâm Eserleri Müzesi) ve Medresetü'l-Hattatîn müdürlüğü yapar. Mehmed Ali Bey'in asıl şöhret olduğu alan yazı ile resmi birleştirdiği, “Mir’at-ı Âlem (Kâinatın Aynası)” adını verdiği, alegorik tablolarıdır. Fatih Camii Müezzin Mahfilî'ndeki bu eseri, günümüze ulaşmış en güzel çalışmalarındandır. Hilafet merkezindeki halife-padişahın, dünyaya bakışının ve kâinat tasavvurunun tasvir edildiği tabloda ressam, Mekke ve Medine'yi ön plandaki dünya küresinin merkezine yerleştirir. Medine'yi ayrıca kûfi istif “Allahu latifun bi ibâdihî / Allah kulları için lütuf sahibidir” (Şûra, 19), ayeti ile çerçeveler. Sağda Yıldız Sarayı'nın medhalî, arka planda ise daha küçük ölçekte Mekke ve Medine tasvirleri, kubbeleri ve minareleriyle İstanbul silüeti ve Hamidiye Camii, gökyüzünde de gezegenlere yer verilir. Mekke tasvirinin hemen altında ise köprüleri ve tünelleriyle Hicaz Demiryolu görülüyor. Sol alt köşede ise imza ve tarih kaydı vardır: “27 Ramazanü'l-mübarek 1323 (25 Kasım 1905), Meşihat-i Ulya Kalemî hulefasından Mimarzâde Mehmed Ali.”

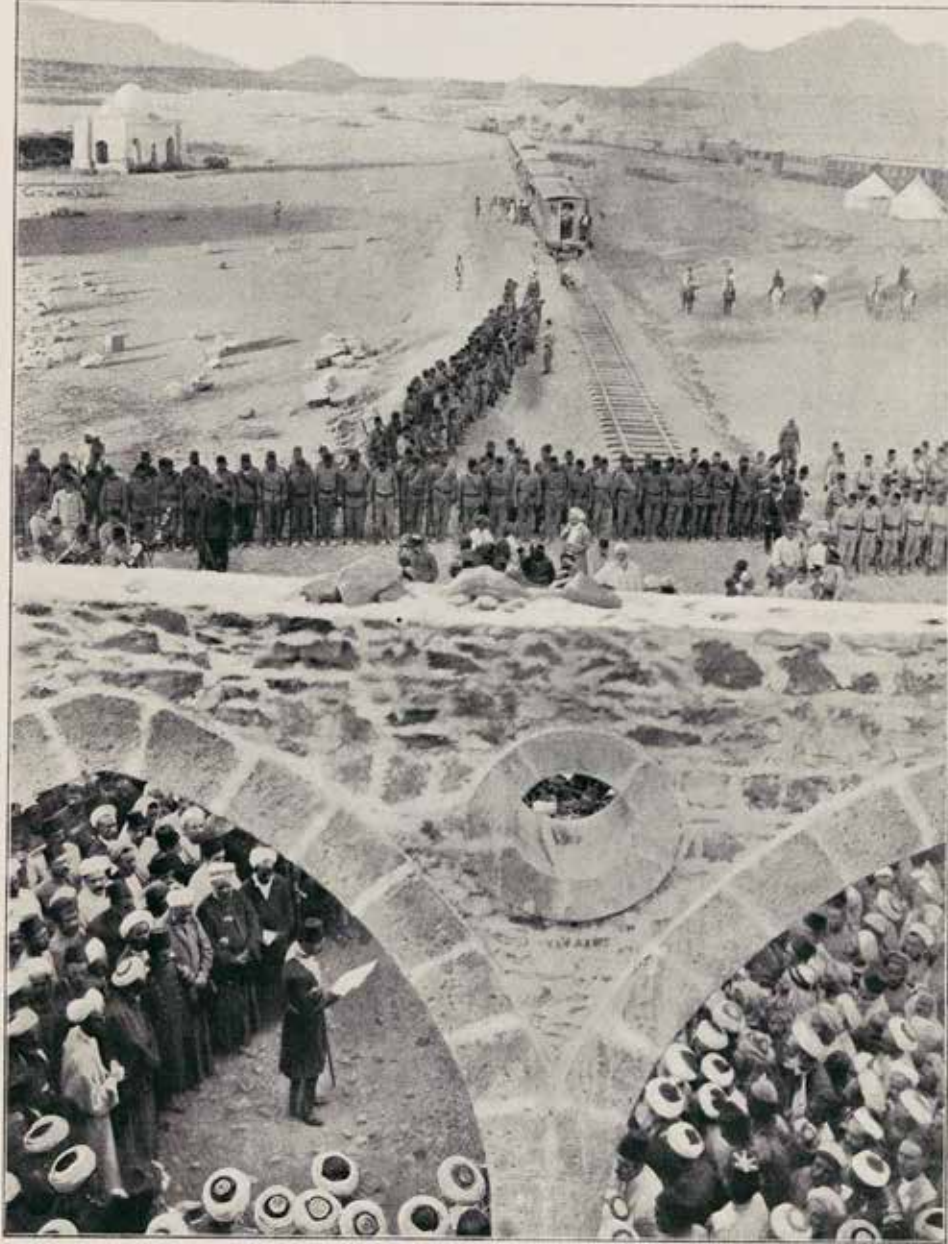
Ce numéro contient le deuxième fascicule du roman de M. Gaston Leroux : LE FANTÔME DE LA CHAIR EN NOIR.

L'ILLUSTRATION

Prix du Numéro : 25 Centimes.

SAMEDI 3 OCTOBRE 1908

106 Année. — N° 3473.



LE PAIL A MÈDINE, LA VILLE SAINTE

Inauguration du chemin de fer du Hedjaz : le discours de l'ingénieur principal Mouktar bey.

Photographie de M. Carlier-Cornillemann. — Voir l'article, page 275.

L'illustration dergisinin kapağında Medine'ye ulaşan Hicaz Demiryolu'nun açılış merasimi, 3 Ekim 1908.

Âsi Şerif Hüseyin'in imparatorluk rüyası

Abbassiler devrinden beri emirlik hâlinde gelen ve Fatımilerden itibaren de Mısır'a bağlanan Hicaz bölgesi, asırlarca Hz. Peygamber (sas) soyundan dört aile tarafından idare edilir. 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle, hilafetin Türklere geçtiği esnada, bu ailelerden Benî Katâde yönetimdedir. Hicaz, çaresizlikten Osmanlı ülkesine katılmak zorundadır; Hicaz'a sefer hazırlığında olan Yavuz Sultan Selim, bu gönüllü katılmayı iyi karşılar ve ailenin o tarihteki büyüğü olan şerifi, Mekke emiri olarak yerinde bırakır.

Ancak, Osmanlı padişahlarının Arap Yarımadası üzerindeki kontrolü 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar büyük ölçüde sembolik düzeyde kalır; asıl idare şeriflerde, Hz. Peygamber'in soyu olan Hâşimî nesillerinden seçilen Mekke emirlerindedir.

Hicaz bölgesi, imparatorluk coğrafyasında her zaman özellikli bir konumdadır; halifenin manevî otoritesi, büyük ölçüde kutsal mekânlar üzerindeki egemenlikle bağlantılıdır. Hicaz üzerindeki egemenlik beraberinde sadece prestij değil, aynı zamanda Mekke ve Medine'nin yönetimi, hac güzergâhının ve kervanların güvenliğinin sağlanması gibi sorumlulukları da gerektirir. Osmanlı'nın Hicaz'dan çekilmesini, yalnızca askerî nedenler bile meşru kılacakken, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar bırakılmaması, bu yükümlülüklerden asla vazgeçilmemesinin sebebi büyük ölçüde bu manevî otoritenin kaynağı olmasıyla ilgilidir.

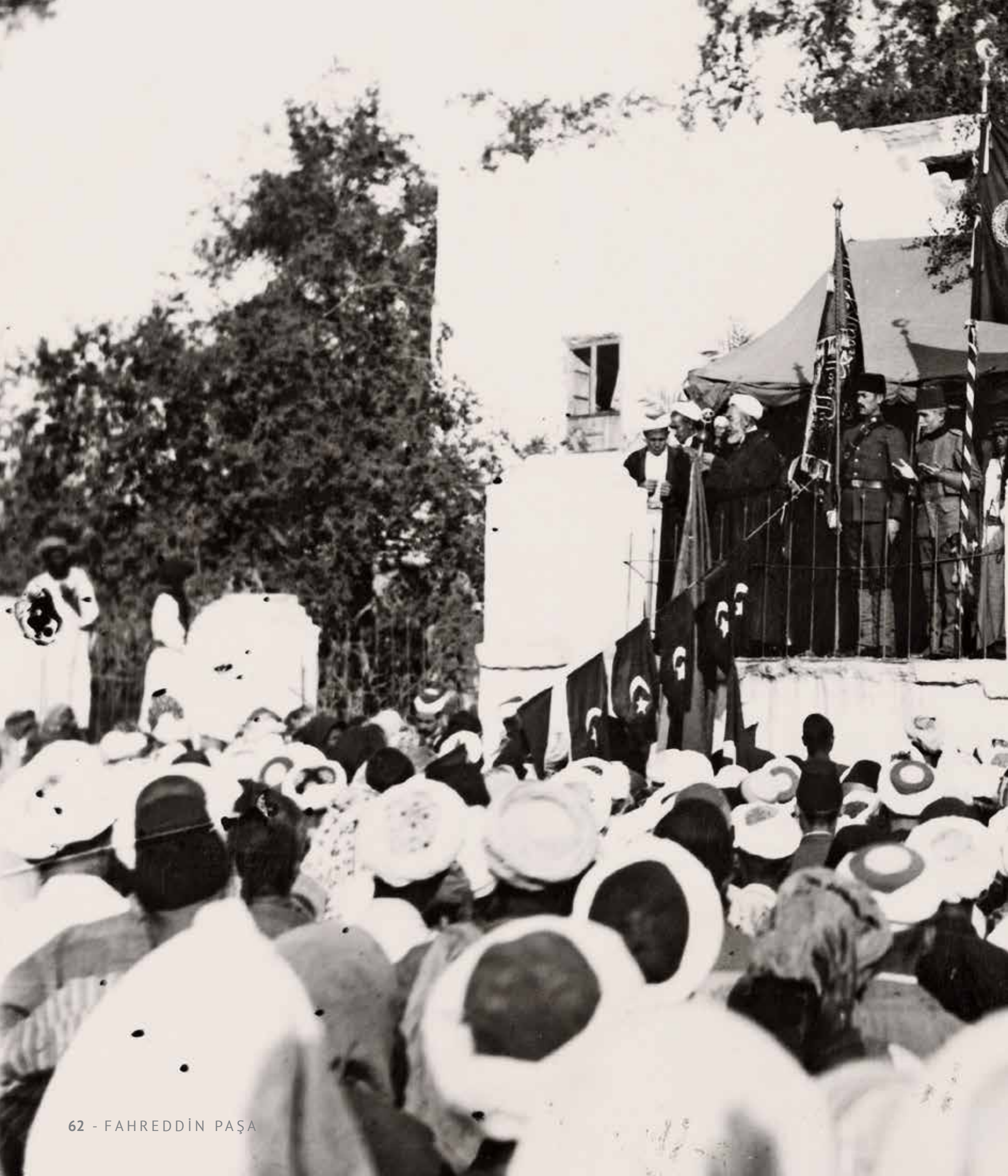
19. yüzyıl sonlarına doğru Süveyş Kanalı'nın açılışından sonra Arap Yarımadası'nda Osmanlı'nın kontrolü zayıflamaya, buna paralel olarak da Batılıların -özellikle İngilizlerin- nüfuz ve kontrolü artmaya başlar. Osmanlı Devleti'nin zaafları ve Mısır hıdivlerinin sefahatleri sonucunda Mısır, İngiliz nüfuzu altına girer. 20. yüzyıl başında çöküşteki ekonomisi için çıkış yolları arayan İngilizler, Hint yolunu da ele geçirmek ve Kızıldeniz'de nüfuzlarını yaymak arzusuyla, Mekke emirlerini Osmanlı idaresinden ayırıp, kendi kontrollerinde müstakil bir idare kurmak için teşvike başlarlar. Uzun yıllar süren

temaslar neticesinde Hicaz'da, Osmanlı Devleti aleyhine bir cereyan oluşur, Arap milliyetçiliğini aşılamaaya çalışan muhtelif gizli-açık cemiyetler kurulur. Osmanlı Devleti, olup bitenleri az-çok fark edip, bunu dikkate alarak her ne kadar ciddi, müşfik valiler gönderse ve burada yenilikler yapmak istese de asıl nüfuz ve kudret Mekke emirinde olduğundan, valiler idare-i maslahat yolunu takip ederek, şeriflerin nüfuz ve hakimiyetlerine ses çıkarmaz, zaman zaman kendi yetkilerine tecavüz edilmesine de göz yumarlar.

Yüzyıllardan beri İslâm karşısında silahla başarı sağlayamayan Batı'nın geçtiğimiz yüzyılda keşfettiği ve ne zaman kime döneceği bilinmeyen gücü milliyetçiliktir. Böylelikle işgal ederek tutunmanın mümkün olmadığı yerleri, suni sınırlarla bölme ve oluşan suni devletlerin başına "karton" liderler getirme politikasını keşfetmiştir. Ortadoğu'da da uygulanmaya çalışılan politik nitelikteki bu hareket, Arap milliyetçiliğidir.

Bu hareketin liderlerinin çoğunluğu ilk başta, Batılıların daha kolay ulaştığı gayrimüslim tebaadan kimseler iken, aralarında Osmanlı Mebusan Meclisi'nden mebuslar da vardır. Dış güçlerin telkinleri ile milliyetçiliğin İslam ülkelerinde revaç bulması, Halife'nin İslam toplumu üzerindeki otoritesini de zaafa uğratmaya başlar. Osmanlı devlet merkezinin muhtelif savaşlarla çalkalandığı ve tutarlı bir düşünce ve politika temelinden mahrum kaldığı, muhtelif kopmaların yaşandığı bir dönemde, komitacı bir hareket olarak başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetime geçmesi sonrasında gelişen görece özgürlük ortamında, durumdan istifade etmek isteyen İngilizler de Araplarla anlaşmanın yollarını arar.

Sultan II. Abdülhamid, milliyetçilik söylemine karşılık İslamcılık-ümmeçilik siyaseti ile hilafeti canlandırmaya çalışarak, büyük oranda başarıya da ulaşır. Mekke ve Medine'yi Şam'a bağlayan Hicaz Demiryolu, 7 yılda (1901-1907) tamamlanır ve 3 milyon sterlinlik maliyetin





önemli bir kısmı dünya Müslümanlarınca karşılanır. Bu yol sayesinde hac seferleri kolaylaşır, Arabistan ortalarına kadar asker sevk etme ve denetleme imkânı doğar.

Benî Katâde ailesinden Şerif Hüseyin'in Mekke emirliğini ele geçirmek için bazı girişimlerde bulunduğunu öğrenen ve bundan şüphelenen Sultan II. Abdülhamid, hırslı ve çıkarlarına pek düşkün olan Hüseyin'i Şûra-yı Devlet üyesi yaparak uzun yıllar İstanbul'da göz önünde bulundurur. Bu süreçte, Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa, Sultan II. Abdülhamid'e bir gün "Padişahım, Şerif Hüseyin iltifat-ı şahanenize mazhar olmamaktan çok müteessirdir. Onu sevindirmeniz mümkün olmaz mı?" diye sorduğunda kaşları çatılır, sert ve gür bir sesle "O, bana, hanedanıma, Türk milletine karşı haindir. Bizleri sevmez, şimdi sakindir; fakat yarın neler yapacağını Allah bilir!.." ¹ der. Ancak, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra "gadre uğramış bir hürriyetçi" pozuna giren Şerif Hüseyin, İttihatçılardan Mekke emirliğini ve paşa sıfatını koparmayı başarır.

Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet havası içinde milliyetçilik faaliyetleri daha da hızlanır ve sözde Arap istiklalini sağlamak üzere gizli-açık birçok cemiyetler kurulur. Bunlardan o günlerde sıklıkla adı geçenlerden bazıları ²:

El-Ehâü'l-Arabî: İstanbul Büyükkada'da Şam mebusu Şefik el-Müeyyed Bey ve Nedretü'l-Medram Bey tarafından kurulur. Arap haklarını müdafaa etmek ve Araplar arasındaki kültürel ve fıkri ilişkileri artırmak gayesindedir. Beyoğlu Varyete Tiyatrosu'nda bir toplantı yapmışlardır.

Ella el-Merkeziyye: el-Ehâü'l-Arabî'de anlaşmazlıklar çıkması üzerine Abdülvehhâb İngilizi, Hakkı el-Azm, Abdülhamid Zöhravi, Rıza Bey es-Sulh, Abdülkerim Halil ve Dr. Hüseyin el-Haydar Bey'ler tarafından Mısır'da kurulur. Arap zenginlerinden temin ettikleri sermaye ile başlıca Arap şehir merkezlerinde birçok gazeteler neşretmeye başlarlar.

El-Müntedü'l-Edebî: İstanbul'da sayıları binleri bulan Arap gençlerini bir araya toplamak, burs temin etmek vb. amacıyla Abdülhamid Zöhravi, Refik Rızık Sellum, Seyfettin Hatip beyler tarafından İstanbul'da kurulur. Talimatnamelerinde şöyle deniyordu: "Bu gençlerin tercihan siyaset, tarih, içtimaiyat üzerine tahsil etmek isteyenlerden olması şayan-ı tercihtir. Gönderilecek olanların ırken sıhriyet suretiyle dahi olsa Türklerle münasebetleri olmamalıdır."

Kahtaniye Cemiyeti: Arap millî uyanışını temsil etmek amacıyla eski Evkaf Nazırı Halil Hamade Paşa, Şam Mebusu Abdülhamid Zöhravi, Binbaşı Aziz Ali el-Mısırî, Hakkı el-Azm, Dr. İzzet el-Cündî beyler tarafından kurulur.

Bu cemiyetler, Şerif Hüseyin'i Arap milliyetçisi olarak kabul etmeseler de 1916'daki isyana kısmen de olsa fıkri hazırlık yapmış olurlar. Şahsî hırslarının kurbanı olan Şerif Hüseyin, İngilizlerle işbirliği yaparak, Arap milliyetçiliğini bir argüman olarak kullanır. Hicaz'dan başlatıp bütün Arap coğrafyasına yaymaya çalıştığı isyan sonunda, Arabistan'ı Türklerden koparsa da Arap halkına vaat ettiği özgürlük ve bağımsızlığı hiçbir zaman kazandıramaz. Ancak, Batılı güçlerin uzun süredir kontrol altına almak ve sömürgeleştirmek istedikleri İslâm ülkelerini ele geçirmelerini kolaylaştırır.

Şerif Hüseyin, 1908'de emir olarak Mekke'ye gittikten sonra boş durmaz, görev ve yetkileri sınırlandırılmış olmasına rağmen Hicaz'daki Osmanlı valileri ile uğraşır. İstanbul'da bulunduğu sıralarda İngilizlerle dostluk maskesi altında yürüttüğü bağlantılar, imparatorluğa karşı olumsuz bir tutum içinde, çeşitli pazarlıklara dönüşür. İsyân hazırlıklarını fark eden İttihat ve Terakki hükümeti, onu Hicaz'a göndermekle yaptığı hatayı anladığında artık iş işten geçmiştir.

28 Temmuz 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra Osmanlı'nın da dahil olarak, halife-padişahın "cihat çağrısı", Mekke Emiri'ni zor bir seçim yapmak durumunda bırakır. Türklerin savaşa girmesiyle Şerif Hüseyin'in önünde iki şık belirir: Ya

¹ Samih Nafiz Tansu, *Madalyonun Tersî*, İstanbul, 1970, s. 8.

² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 1: 1908-1918 İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, s. 600-604.

cihat çağrısını kabul edip Türklerin yanında yer alacak ve savaşın sonunda Türklerin Arapların isteklerini yerine getireceklerine umut bağlayacak, ya da müttefiklerin yanı sıra savaşa girip onların Araplara bağımsızlık savaşında yardım etmelerini bekleyecektir. Bir sürü bilinmeyen unsura bağlı olan bu zor seçimde, kendi ailesi ve çocukları arasında bile net bir karar yoktur, ikilik baş gösterir; Şerif Abdullah İngiltere'nin tarafını tutarken, küçük oğlu Faysal, Türklerin yanında yer almayı savunur. Osmanlı Hükümeti de Şerif Hüseyin'in cihat çağrısına vereceği cevabı bir an önce vermesini, hatta Kanal Seferi'ne bizzat katılmasını ister. Şerif Hüseyin, Osmanlı yönetimini birkaç ay oyalayarak, Türklere karşı başkaldırdığı takdirde, İngilizlerin ne biçimde yardım edecekleri konusunda taahhütler almaya çalışır.

Arabistan'ın neredeyse tamamından sorumlu Dördüncü Ordu'nun Komutanı Cemal Paşa bu pazarlık ve olumsuz tutumlardan habersiz görünmektedir, dostça haberleşmeyi sürdürür. 1915'te Kanal Harekâtı hazırlığında, Şerif Hüseyin'e 1.500 kişilik bir deve birliği (hecinsüvar) hazırlaması için 60 bin altın lira aktarırken, bu birliği komuta etmesini de ister. Şerif Hüseyin'in durumu idare etmek için hazırladığı bu birlik, oğulları Ali ve Faysal'ın komutasında, sadece Mekke'den Medine'ye gider ve orada kalır. İsyan sırasında da elindeki hazır güce dönüşür. 1.500 kişilik kuvvetle Kanal Seferi'ne katılmayan Şerif Ali, bu bahane ile yerleştiği Medine'de hükümet işlerine karışmaya başlar. Cemal Paşa, Mekke'de Şerif Hüseyin tarafından merasimle karşılanırlar ve karşılıklı hediyeler alınır-verilir.

Şerif Hüseyin, Osmanlı Devleti'ne bağlılık gösterilerinde bulunurken diğer taraftan İngilizlerle gizlice anlaşma çabalarını resmiyete döker. Öte yandan da Arabistan Yarımadası'ndaki Osmanlı Devleti'ne sadık emirler, şeyhler ve Arap ileri gelenlerini yanına almaya çalışarak, anlaştıklarıyla bir ihanet çemberi kurmaya çalışır. Bu karışık tutumun bir sonucu olarak, hükümeti oyalamak ve Suriye'deki olayları yakından izlemek üzere oğlu Faysal'ı Şam'daki Dördüncü Ordu Karargâhı'na göndermeyi ihmal etmez. Faysal da burada babası ve kardeşlerinin (Ali, Abdullah, Zeyd) Osmanlı Devleti'ne bağlılığından söz ederken, babasına gönderdiği mektuplarda İngilizlerle işbirliğinden bahseder.



Dördüncü Ordu
Kumandanı ve Bahriye
Nazırı Ahmed Cemal Paşa.

Daha birkaç hafta önce İngiltere Savaş Bakanı Lord Kitchener, Şerif Hüseyin'le görüşerek, Türklerin Almanlarla birleşmesi durumunda, kendisinin tutumunun ne olacağını öğrenmeye çalışmıştır. Şerif Hüseyin de görüşlerini açıklarken kendi denetimi altındaki yerlerden söz etmekte olduğunu (Suriye, Irak, Necid ve Yemen'i dışarıda bıraktığını) özellikle belirterek, eğer İngilizlerden yeterince destek görürse, Hicazlıları Türklere karşı

ayaklanmaya teşvik edebileceğini söyler. Kitchener, Şerif Hüseyin'e gönderdiği bir mesajda eğer Türklere karşı bir tavır alırsa, saldırılara karşı yardımda bulunmayı vaadin ötesinde, Arap bağımsızlığı konusunda İngiltere'nin yanında olacağını, hatta "halifeliğini" ilan ederse destekleyeceğini belirtir.³ Savaş boyunca Şerif Hüseyin'e aylık 12 bin sterlin yardım gönderen İngiliz hükümeti, Şerif Hüseyin'in en önemli hasmı olan bir başka Arap kabilesi olan Necid Emiri İbn Suud'a da 5 bin sterlin göndermeyi ihmal etmez.⁴

Teşkilat-ı Mahsusa Şefi Kuşçubaşı Eşref Bey de Kanal ve Mısır'a askerî harekât yapılmadan önce Şerif Hüseyin isyanının bertaraf edilmesini teklif eder. Şerif Hüseyin'in isyan edeceğine dair topladığı bilgilerle Enver Paşa'yı ve özellikle Cemal Paşa'yı inandıramaz, ısrar edince de araları açılır.⁵

1916 ortalarına kadar Şerif Hüseyin ve oğulları (Ali, Abdullah, Faysal ve Zeyd) Osmanlı Devleti'ni görünüşte bir bağlılık maskesi altında ve hatta Kanal Seferi'ne katılmak bahanesiyle oyalayarak, para ve silah koparmak suretiyle kuvvetlenmeye çalışırlar. Bu süreçte 22. Tümen Kumandanı ve Hicaz Valisi Albay Vehip Bey'in, Mekke Emiri'nin Hicaz'daki bu olumsuz gayretlerini fark ederek, "Şerif Hüseyin ve çocuklarının derhal tutuklanması ve Arabistan'ın şimdilik boşaltılması" teklifi de hükümet ileri gelenlerince reddedilir ve bir süre sonra da Albay Vehip Bey, Hicaz Kuvve-i Seferiyesi komutanlığına atanır. İstanbul'un emrine uygun hareket ettiği için vali, Hicaz'dan bir bahane ile uzaklaştırılarak, Şerif Hüseyin'in hainliğini pekiştirmesine fırsat verilir. Mekke Emiri daha da şımararak Albay Vehip Bey'in yerine atanan yeni vali ve komutan Galip Paşa'yı Mekke'ye sokmak istemez, gözdağı vermek gibi garip bir davranışa girer.⁶

Hicaz Valisi ve Komutanı Vehip Paşa ve Medine Muhafızı Basri Paşa'dan başka Lit kazası Kaymakamı Sıtkı Bey bizzat, Rabîğ Şeyhi Hüseyin Mübir Bey, Cidde Mutasarrıflığı kanalıyla Hicaz Vali ve Kumandanı Galip Paşa'ya isyan hazırlığına dair kesin bilgiler aktarır.⁷ Şeyh Hüseyin Mübir Bey, birçok şerif, emir, şeyhlerle, ileri gelenlerin ve tüccarların katıldığı toplantıda Şerif Hüseyin'in isyan davetine karşı gelir ve bunu Türk makamlarına da haber verir. Bu asil ruhlu şeyh, Medine Müdafaası'nın son günlerine doğru Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'nin parasının tükendiği ve muhasaranın kesinleştiği sırada 5 bin altın borç vermek civanmertliğini de gösterecek ve bütün bu yığıtlıklarının karşılığı olarak canından olacaktır.

Hicaz vali ve komutanlığına yeni tayin edilen Galip Paşa da Nisan 1915'te Şam'dan Medine'ye gelip, bir süre kaldıktan sonra 12 Mayıs 1915'te topçu bataryası takviyeli Piyade Alayı ile yürüyüş kararı alarak Mekke'ye hareket eder. Yolda yer yer asilerin pusularıyla karşılaşır ve üç şehit vererek Mekke'ye ulaşabilir. Galip Paşa'nın Mekke'ye gelir gelmez ilk işi, yolda başlarına gelen olayları araştırmak yerine Mekke Emiri'ne hoş görünmek olur.⁸ Âdet olduğu üzere yaz aylarında Mekke'den Taife çıkmaktadır ancak Galip Paşa rahatsızlığı sebebiyle daha mart ayında Taif'tedir. Şerif Hüseyin ise Mekke'de kalarak, bazı Mekkeli tüccarları da Taife çıkmaktan men eyler. Mekkeli Türkler, Şerif Hüseyin'in 29 Nisan-5 Mayıs 1916 günü Emaret Dairesi'nde beş gün boyunca büyük bir toplantı yaptığını, burada Şerif Abdullah'ın "Biz Türklerle yapamayız... Türkleri kovmalıyız." şeklinde sözler ettiğini, Mekke Komutanlığı'na bildirir. Mekke Komutanı Binbaşı Ziya Bey de durumu valiye aktardığında azarlanır. Galip Paşa, "vilayet ve emaret arasını bozmak isteyen bazı fesatçıların yalan yanlış birtakım söylentiler çıkarmakta olduğu anlaşıldığından

³ Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, İstanbul, 1975, s. 50-52.

⁴ David Fromkin, *Barişa Son Veren Barış*, İstanbul, 2004, s. 353.

⁵ Benjamin C. Fortana, *Kuşçubaşı Eşref*, İstanbul, s. 256-260.

⁶ Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, s. 92-93.

⁷ Selahaddin Güngör, "General Galip Anlatıyor", *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, İstanbul, 1937, s. 89.

⁸ Selahaddin Güngör, "General Galip Anlatıyor", s. 74-75.



Şerif Hüseyin, Amman'da halifeliğini ilan ettiği günlerde, 1923-24. Amerikan Kongre Kütüphanesi Arşivi.

bu tür haber verenlerin derhal tevkif edilmeleri ve cezalandırılmaları gerektiğini” emreder. Böylelikle jandarma kumandan ve subayları bile devletin menfaatine olan hakikatleri ilgili mercilere haber vermekten men edilirler.⁹

Kızıldeniz kıyıları uzun zamandır İngiliz ablukasındadır. 9 Haziran 1915'te bir İngiliz kruvazörü Cidde önünde dolaşırken, bir İngiliz uçağı da beyannameler atar. Dördüncü Ordu ve İstanbul'dan Mekke emirine yağdırılan ne büyük yardım ve hediyeler ne de yüksek makamların ölçüyü aşan hoşgörölü siyaseti, Şerif Hüseyin ve adamlarının İngilizlerle gizli temas ve

işbirliğine engel olmadığı gibi sonunda, Hicaz'da hıyanet bayrağını fütursuzca çekerek ayaklanmaya kadar götürmekten alıkoyamaz. Şerif Hüseyin'in oğullarıyla birlikte¹⁰ Aralık 1914'ten itibaren Kahire'deki İngiliz Genel Valisi Henry Mac-Mahon'la, Ronald Storrs'un da bulunduğu birbirini izleyen görüşmeler yürütür. Giriştiği pazarlıkta hayalindeki Arap İmparatorluğu'nun sınırlarını bile kararlaştırdığı sonradan anlaşılacaktır. Yazışmalarından da görüldüğü üzere, isyan karşılığında 'Arabistan'ın kralı' unvanından daha az bir şey beklememektedir. Şerif Hüseyin'in yaptıkları ve kendisine verilen sözler, aralarında oğlu Ürdün

⁹ Feridun Kandemir, *age.*, s. 348.

¹⁰ Şerif Hüseyin'in dört oğlu vardır; en büyükleri Ali, ikincisi Abdullah, üçüncüsü Faysal ve en gençleri de başka bir anneden olan Zeyd. Bütün Arabistan'ın kralı olmak isteyen Şerif Hüseyin, 1925'te İbn Suud'a yenilir ve İngiliz korumasında Kıbrıs'a kaçar. Faysal 1920'de, Şam'da Fransızlar tarafından iktidardan uzaklaştırılır ve sonradan Irak kralı olur, hanedanı 1958'de son bulur. Abdullah Ürdün kralı olur ve 1951'de suikasta uğrar. Haşimî hanedanı sadece Ürdün'de hüküm sürmektedir.



Şerif Hüseyin'in oğulları.

Kralı Abdullah'ın anıları da¹¹ dahil birçok kaynakta aktarılmaktadır.

Şerif Hüseyin'in maskesi yavaş yavaş aralanır: Bir taraftan istiklalden, İngiliz himayesinden konuşulur. Sevkiyat kollarına ve telgraf hatlarına faili meçhul saldırılar gerçekleşir, şehirde silahla dolaşılmaya başlanır. Mekke Emiri, Enver Paşa'ya yazdığı bir mektubunda Hicaz'da özerk bir idare kurulmasını teklif etmekten kendini alamaz, Tebük dahil olmak üzere Hicaz vilayetinin, 'Hicaz emareti' namıyla, babadan oğula geçmek suretiyle kendi ailesine verilmesini ister.¹² Oğlu Şerif Ali'ye Dördüncü Ordu Komutanlığı'nca yapılan uyarılara sinirlenerek, birtakım bahanelerle Şam'da ordu kumandanlığı nezdinde bulunan oğlu Şerif Faysal'ın da iadesini ister (Mayıs 1916). Faysal'ın, Cemal Paşa'dan talebi üzerine birkaç kişi ile beraber Medine'ye dönmesine izin verilir.¹³

Şerif Hüseyin ve oğulları, isyan hazırlıklarını son güne kadar inanılmaz bir soğukkanlılıkla ve maslahatçı bir

tutumla sürdürür: Cemal Paşa yine hatıralarında "1916 Mayıs'ının ortalarında karargâhımda bulunan Şerif Faysal ziyaretime gelerek biraderi Ali Bey'in Medine'de bulunan mücahidlerle Sina cephesindeki orduya katılmak için pederinden emir aldığını ve bundan dolayı kendisine müsaade edersem Medine'ye kadar giderek biraderini alıp Kudüs'e getirmek istediğini ve bunun mücahidler üzerinde iyi tesiri olacağını söylemişti. Ben bu müracaatın benim elimden kaçmak maksadına dayandığını hemen anlamış olmakla beraber mademki bir kere Şerif Hüseyin ve oğulları tarafından aldatılmaya başlamıştım, bu aldanmakta nihayete kadar gitmeyi tercih ediyordum. Bir müddet düşündükten sonra, 'Peki size izin veriyorum, gidiniz!' dedim... Fikrime Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuat (Erden) da katılıyor; fakat çaresizlik karşısında başka türlü hareket etmenin imkânı olmadığını tasdik ediyordu." diye söz eder.¹⁴

Hicaz'daki durum gittikçe karışır; ihanet planları yavaş yavaş günışığına çıkar ve hava her gün biraz daha gerginleşir. Artık Hicaz'dan kötü haberler gelmeye başlamıştır. Cemal Paşa ilk tedbir olarak, çok güvendiği On İkinci Kolordu Komutanı Fahreddin Paşa'yı Hicaz'a, Medine'ye göndermeyi kararlaştırır. Fahreddin Paşa, Medine'ye sadece bir ziyaretçi gibi gidecek, hiçbir işe karışmayacak, ne vakit kuvvet kullanmak zorunluluğu hasıl olursa o zaman Medine'deki bütün kuvvetleri komutasına alarak, yönetime el koyabilecektir.

Fahreddin Paşa daha Medine'ye ulaşmadan, haberi duyan Şerif Abdullah, Hicaz Valisi Galip Paşa'yı ziyaret eder ve Fahreddin Paşa'nın Şerif ailesini idam etmek üzere emir almış olarak geldiğini bildiklerini oldukça sinirli ve telaşlı bir şekilde dile getirir: "Fahri Paşa, Mekke'ye gelince, kapınız önünde bizi ipe çektirecektir. Şam'daki idamlardan sonra, sıra bize geldiğini sanki bilmiyor muyuz?"¹⁵

Fahreddin Paşa'dan, Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kumandanı olarak, Şerif Hüseyin'in ve adamlarının savaşmakta gösterdikleri isteksizliğin, hatta savaşmayı reddetmelerinin nedenini araştırması da istenir.

¹¹ *The Memoirs of King Abdullah of Transjordan*, Londra, 1950.

¹² Fahreddin Paşa'nın notlarından.

¹³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 1977, s. 330-332.

¹⁴ *Age*, s. 330-331.

¹⁵ Selahaddin Güngör, "General Galip Anlatıyor", s. 85.

Medine Muhafızı Basri Paşa'nın yolladığı raporlarda Şerif Hüseyin ve adamlarına artık güvenilemeyeceğini ve Şerif'in İngilizlerle anlaşmalı olarak, uygun zaman geldiğinde Osmanlılara karşı isyan etmeyi planladığını belirtilir. Nitekim Fahreddin Paşa 31 Mayıs 1916'da Medine'ye ulaştığında, çatışmalar çoktan başlamıştır. Şerif'in birliklerine yapılan askerî yardımın tüm düzenlemelerini sonradan Mısır'da yüksek komiser olacak olan Sudan Genel Valisi Sir Reginald Wingate yürütmektedir.¹⁶

Cemal Paşa hatıralarında "Her türlü ihtimale karşı bir tedbir-i ihtiyati olmak üzere maiyetimdeki kolordu kumandanlarından selâbet-i diniyesi ve muhabbet-i vataniyesi ile meşhur On İkinci Kolordu Kumandanı Fahri Paşa'yı da Medine'ye gönderdim. Vaziyet-i hazırayı, bütün düşündüklerimi ve Şerif Hüseyin'in yakinen ihtilal edeceği hakkındaki şüphelerimi Fahri Paşa'ya söyledim. Ve daha sonra Basri Paşa ile Fahri Paşa'ya bir talimat-ı hafîye verdim. Bu kumanda tedbirlerinden başka her ihtimale karşı derhal Medine'ye sevk olunmak üzere Şam'da iki-üç tabur askerle bir-iki dağ bataryasını hazır bulundurdum." diyor.¹⁷

Fakat, Fahreddin Paşa, Cemal Paşa'nın anlattıklarını doğrulamaz: "Oysaki bu hususlar ne düşünülmüş ve ne de emredilmiştir. Bana verilen talimat, Şerif Hüseyin'in isyan hazırlığına ait mevcut haberlere inanmadığından bu hususu gizlice yerinde tetkik etmecliğimden ibaretti. Nitekim Medine'ye varınca yaptığım tahkikat ve tetkikat sonucunda Muhafız Basri Paşa'nın yazdıklarının doğruluğunu ve isyanın başlamak üzere olduğunu hemen bildirdim. Bu haber ve isteklerime karşılık aldığım cevap 'Siz de o fesat muhitinin iğfalatına ve tezviratına kapılıyorsunuz.' şeklindedir. Cemal

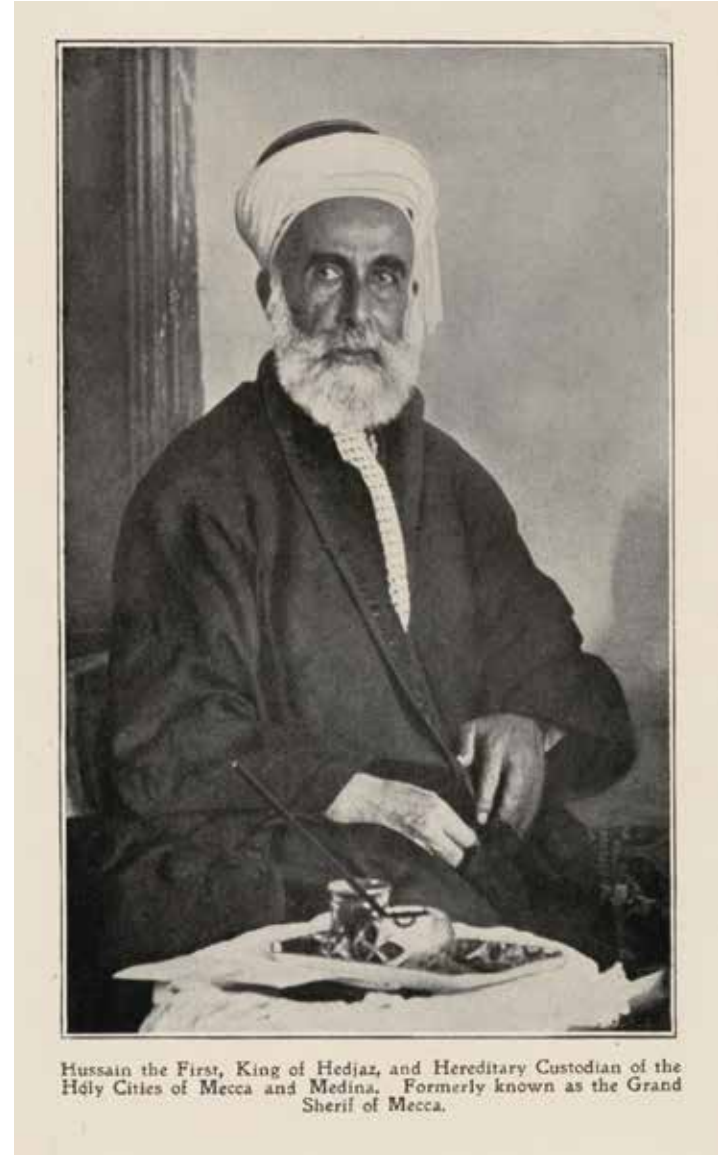
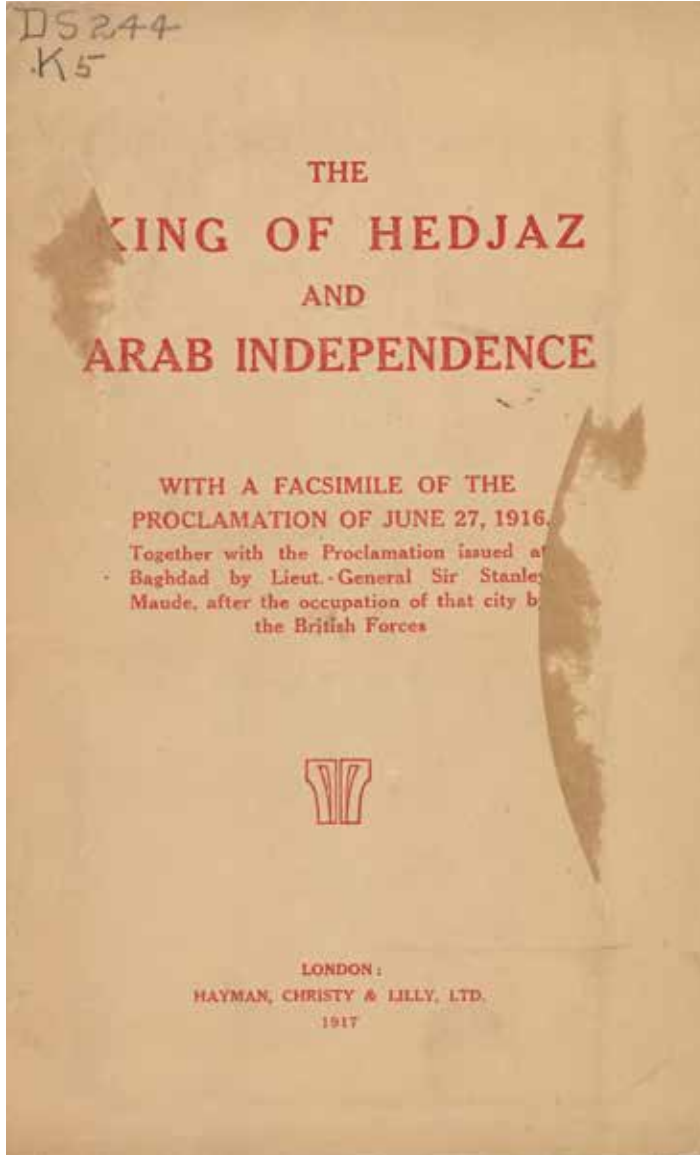
Paşa bu düşüncede olsa idi gönüllü teşkilatına nasıl müsaade edilmiş, gönüllülerin toplanması için nasıl para verilmiş, bu teşkilat için gerekli silah ve cephane nasıl verilmiştir? Bu müsaadeye dayanılarak kabileler dolaşmış, anlaşmalar ve hazırlıklar yapılmış karşı tutumdaki kabileler baskı altına alınmıştır. Şerif Hüseyin'e iki kez verilen 60 biner altından başka Şerif Faysal'a izin verildiği sırada, Medine'ye gönderilirken gerek bana ve gerekse de Basri Paşa'ya gizli talimat verdiğinden bahsettikten sonra Hicaz gönüllüleri için sarf olunmak üzere bilmem kaç bin altının daha Şerif Ali'ye teslimini Muhafız Basri Paşa'ya niçin emretmiştir?"¹⁸ İşte bu yanlış düşünceler ve davranışlar sonucudur ki Şerif Hüseyin isyanının önlenmesi ve isyandan sonra da bastırılması mümkün olamamıştır. Mısır fatihi olmak cezbisine kapılmışlar¹⁹ ve bu suretle hem isyana imkân bağışlamışlar hem de Suriye ve Filistin cephesinde Alman başkumandanlığının direktif ve emrine aykırı olarak kesin sonuçlu savaşlara girişerek Türk ordusunun felaketini hazırlamışlardır.

¹⁶ Sir Reginald Wingate, *Wingate of the Sudan*, Londra, 1955.

¹⁷ Cemal Paşa, *age.*, s.32.

¹⁸ Fahreddin Paşa'nın notlarından; Cemal Paşa'nın hatıralarında Şerif Hüseyin'i tekrar tekrar öfke ile anması aldatılmışlık duygusunun ifadeleridir: "Şimdi anlıyorum ki, bu mütalaaların hepsi ham bir hayalden ibaretmiş ve Şerif Hüseyin en denî mürailere layık bir şekilde beni de merkezî hükümeti de ve hatta şanlı halifemizi de kandırarak Osmanlı hükümeti aleyhine, düşmanlarıyla ittifaktan ve İslâmlar arasında ayrılık yaratmak ve fesat çıkarmaktan çekinmemiştir." s. 304; "Bugün ortaya çıkan sonuçları gözümün önüne getiriyorum da bunun sorumlusu olan Şerif Hüseyin ile evlatlarına lanetler okumaktan kendimi alamıyorum." s. 278.

¹⁹ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, İstanbul, 1990, s. 217.



Şerif Hüseyin'in ilk isyan
beyannamesini içeren kitapçık.
Amerikan Kongre Kütüphanesi arşivi.

Şerif Hüseyin'in ilk isyan beyannamesi²⁰:

“Bismillâhirrahmânirrahîm

‘Rabbene’ftah beynenâ ve beyne kavminâ
bilhakki ve ente hayru’l-fâtihîn’²¹

Tarihe vâkif olanlar pekala bilirler ki, İslam birliğinin tarsin ve takviyesi için İslâm ümera ve hükkâmından Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’ye ilk olarak biat edenler, Mekke-i Mükerrreme emirleridir.

Selatin-i âl-i Osman ‘Tâbe serahüm ve ceale darü’l-huldi mesvahum’ hazerâtının Kitabullah ve Sünnet-i Resulullah’ı icra ve tenfiz-i ahkâmı hususundaki temessükleri ve bu uğurda ifnayı vücud etmeleri dolayısıyla mezkûr Arap ümerası tâbiyete devam eylediler. Hatta 1327 senesinde ben bizzat Araplardan müteşekkil bir kuvvetle Arapların üzerine hareket ederek Devlet-i Osmaniye’nin şeref ve haysiyetini muhafaza için Ebha’nın muhasarasını kaldırmaya çalıştım ve ertesi sene aynı maksatla oğullarımdan birisinin kumandasında o hareketi icra eyledim ve cümlece malum olan büyük gayeden ayrıldım. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin zuhuruyla devlet işlerini eline alması ve esas itibarıyla kötü idaresi dahilî ve haricî birçok karışıklıkların ortaya çıkmasına ve herkesin bildiği üzere, birçok muharebelere sebebiyet vermiş, azamet ve şevket-i devleti haleldar eylemiş, bilhassa son harbe gereksiz atılmakla devleti gayet tehlikeli bir vaziyete sürüklemiştir ki izahtan müstağnidir.

Aynı zamanda bütün ehl-i İslam’ın Devlet-i İslamiye hakkında fütur getirmelerini, ye’s ve kedere düşmelerini görmeyi arzu etmiyoruz. Memleketin bakiyesinde kalan müslim ve gayrimüslim ahalinin bir kısmı salb ve idam ve bir kısmı memleketten sürülerek, kovularak Osmanlı mevcudiyetinin birliği bozulmuş ve bu suretle ahali malından, canından mahrum bırakılmıştır. Bu son muharebe sebebiyle

arazi-i mukaddese ahalisinin çektikleri müzayaka o kadar büyüktür ki, orta halli olanlar evlerinin kapı ve pencerelerini ve bütün ev eşyasını sattıktan sonra nihayet damındaki tahtalarını da satmaya mecbur olmuşlardır.

İttihatçılar bu kadarla da iktifa etmeyerek Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye ile bütün Müslümanların arasında yegâne bağ olan Kitabullah ve Sünnet-i Seniyye’yi ihlale cür’et eylemişler ve Saltanat-ı Seniyye, payitahtta sadrazam, şeyhülislam ve bütün vezirler ve ayanın gözü önünde yayımlanan *İçtihad* gazetesini, Siyer-i Nebeviyye’yi şenî’ tabirlerle tahkirden çekinmediği gibi, itiraza uğramadığından cür’et alarak ‘Âyât-ı Kur’aniye’yi ilgadan dahî çekinmemiş, ‘Fe-li’z-zekerî mislû hazzi’l-ünseyeyn’ nass-ı celilesini istihfaf ederek, mirasta eşitliği terviç eylemiştir.

Bunlara ilave olarak İslamiyet’in beş esasından birini yıkmaya kalkışmışlardır. Şöyle ki: Güya Rus ordusu karşısında harb eden askerlere benzemek üzere, Mekke-i Mükerrreme, Medine-i Münevvere ve Şam’da bulunan Müslüman askerlerinin Ramazan’da oruç tutmamalarını emrederek bu bapta; ‘Femen kâne minküm marîzen ev alâ seferin’ sarih ayetini ve buna benzer birçok İslamî esasları yıkmak ve münker olan şeyleri iltizam etmekten çekinmemişlerdir.

Şevketlü Sultanü’l-Muazzam Hazretleri’nin bütün haklarını gasp ile mabeyn-i hümayunlarına bir başkâtip veya başmabeynci seçmek ve tayin etmek hakkından zat-ı şahanelerini men ettikleri gibi, bütün Müslümanların işlerine bakmak hakkından dahi mahrum ederek Hilafet’in şartlarından iskat eylemişlerdir ki; bütün Müslümanlar bu şenaatten muğberdirler. Bu, şeriata aykırı işler karşısında şimdiye kadar hüsnü te’viller, tecahüllerle görünmemiz, sırf âlem-i İslam içine ihtilaf ve tefrika tohumları ekmek maksadıyla idi.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin idaresi Enver ve Cemal Paşa’larla Talat Bey’in ellerinde bulunduğu hakkındaki sır, meydana çıktı. İstediklerini

²⁰ Naci Kâşif Kıcıman, *Medine Müdafası*, s. 55-59.

²¹ “Ey bizim Rabb’imiz! Bizimle şu halkımız arasında Sen âdil hükmünü ver, (ki haklı haksız açığa çıksın). Sen elbette hüküm verenlerin en iyisisin!” (*A’raf Sûresi*, 89. âyet)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَذَا مَشُورُنَا الْعَام إِلَى كَافَّةِ إِخْوَانِنَا الْمُسْلِمِينَ

وَبِنَا افْتَحَ بَيْنَنَا قَوْمَنَا بِالْحَقِّ وَأَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ

كل يعلم بأن أول من اعترف بالدولة العلية من حكم المسلمين وامراتهم امراء مكة المكرمة وغية منهم في جميع مكة المسلمين ونحبا لعري جدهم تسلك سلاطينها من (آل عثمان) العظام طاب ثراهم ، وجعل دار الخلد متواهم ، بالعدل بكتاب الله وحسنه رسول الله صلى الله عليه وسلم صلوات الله عليه وتعالى في انفاذ احكامها ولقضى تلك الغلبة السامية الزينة لايزال الامراء المشاويرهم عاظمين عليها فاني حملت بالعرب على العرب بذات سنة ١٣٢٧ الف وثلاثمائة وسبعة وعشرين لفلح سعاد (ايها) بحافضة لشرف الدولة ، وفي السنة التي اعتنيتها جرت عين هذا الحركه تحت قيادة احد ابناي الى غير ذلك مما هو في هذا المنع كما هو مشهود ومعهود ان نشأت في الدولة حمية الاتحاد وتوصلت الى قبض ادارتها وكافة شؤونها بما كانت تتيجه انتفاصها من المالكات ما قوض عقلتها مما عرفه افراد العالم وخصوصا بنوعهم بها غمرات الحروب الحاضرة وانفاذها ايها اليوم في موقف الهلكة التي لا تحتاج لبيان

كل هذا فخص غايات معلومة تأتي احساسنا اليه في وتسدق فطر قلوب مسلمي المعمورة اسي وحزنا على دولة الاسلام ونحزق ما بين من سكان عالمها بلا تفريق بين مسلمهم وذمهم فترقب منهم بالصلب و انواع الاعداء والآخر باجلاله عن وطنه على الصورة الممهودة والحالة المشهودة علاوة على ما صوبوا في اموالهم وانفسهم من آفات الحروب ولا سيما هذا الاخيرة التي كان للارض المقدسة منها لصلب الا عظم كل يعلم مختصرا من اضطرار الموم حق الدرجة الثانية من الاعالي على بيع ابواب دورهم ودوايلها واشتبا سقفا يمد بهم لكافة موجوداتهم وذلك ليحصل على سد الرق ككل هذا وكان حمية الاتحاد لم تزل كافيا لفرشها كما يظهر من تجاوزها على اخلال الرابطة الواحدة بين السلطة السنية العلية وكافة مسلمي المعمورة الا وهي التسلك بالكتاب والسنة فقد وصفت احد صحفها الموسومة بالاجتهاد الصادرة في دار السلطة السنية سيرة صلوات الله عليه وسلامه بشر السير (لسئل الله العلية) وهذا برأى ومسمع من وزير الدولة الاعظم وشيخ اسلامها وسائر عفاها ووزرائها واهلها وشفت هذه الجراة بانوقوله تعالى ﴿ لذكر مثل حفظ الاثني ﴾ فداوتهما في الميراث وعززتهما بالسلطة الكبرى وهي هدم اعدائهم الاسلام الحس وهو صوم ورضان بالامر بطرده من الجندی المقيم بالمدينة المنورة او مكة المكرمة او الشام مثلا يدعوى ان زميه الجندی الآخر قتال في حدود ايرس ولقت لهذا اقويل لمعارضة صراحة قوله تعالى ﴿ فن كان منكم مريضا او على سفر ﴾ الى غير ذلك مما يحس بأساسات الاسلاميه من الاقدامات المشتهرة صراحة احكام مرتكبها بعد ان ضربت على يدي شوكة السلطان الاعظم وسلبته حق الاقتدار على تخليب وليس كتاب (ما بين) سلطنته لشرقة اورثس خاصته المبجلة لثقة فضلان العظم في امور المسلمين وصالح البلاد والبياد وما في هذا من اسقاطهم لشروط الخلافة العظاميين بها المسلمين ووجوب البرائة منهم والحالة هذه مما لا مشاحة فيه ومع هذا فما زلنا تأول صحة هذا الجراة هربا وحذرا من نسبة لمة التفرقة وبواعث الاختلاف حتى ظهر الحق وانكشف النطاا وانضج بأن الدولة أصبحت في يد انور باشا ورجال باشا وطلعت بك يحكمون فيها بما يهابون وعللون بها ما يريدون وابعد دليل على صحة هذا ماورد اخيرا لقاضي محكمة مكة الشريعة بأن يحكم الا بالهداية التي نحدت في محكمته وبين يديه ولا يظن بتهمة اتي بكتبتها المسلمون فيما بينهم غير باين عا في آية البقرة هذا كله من جهة ومن الاخرى صدم في أن واحد واحدوا وحدهم وشرع وجلا من علماء افاضل المسلمين وكبراء تونغ حرب عدا من عدوه من قبل وهم الامير عمر الجزائري والامير عارف الشهابي وشقيق بك المؤيد وشكري بك المولى وعبد الوهاب وومقي بك البساط وعبد الحميد الزهراني وعبد الله بن عيسى وروقه المومون ولا ريب ان يصيب حتى على ذوي القلوب القاسية ازعاج نفوس مثل هذا المدعى أن واحد ولو كانوا من بهائم الامم وجب ان اتهمناهم عذرا واتعدناهم مسوغا في مثل هؤلاء الا افاضل فالمسوخ ثقي عائلاتهم البهيسة البريئة من كل ذنب وفيها من الاطفال والشيوخ ورويات الحدوم من تقطير لهم القلوب ونذهب لافس حسرات عليهم واذ فهم انواع العذاب فوق ما قد اجرعوه من سم المصيبة بالآلاف عيدهم الذي ضربت بقدرة منازلهم واهة تعالى يقول ﴿ ولا تزر وازرة وزر اخرى ﴾ واذا اعتدنا لهذه مسوغا ايضا في الذي يسوغ لهم معاداة املاهم واموالهم التي يادون اليها ويستعيشون بها بعد ان قضوا على عزهم وسلبوا من ابدىهم اسباب عزهم واذا تاملنا نحن هذا كله ايضا وقارنا كل كلهم مسوغ اليه فكيف يمكن ان نتحمل مسوغا لجراة امهم على قبر الامير الابر والجاهد الحق الزاهد مولانا الشريف عبدالقادر الجزائري الحسني واحبائه ونحفره

هذا ما ابدوه من الاعمال اينا به مختصرا ما ركن الحكم في عالم الانساني عموما والعالم الاسلامي خصوصا وحسبنا برهاننا على ما نكنه صدورهم نحو الدين والحرب وحبهم لبيت الله الذي اضافته الغزاة الاحدية لذهابها السبعانية في قوله تعالى ﴿ وعلو بين الطائفتين ﴾ وهي قبلة المسلمين وكنية الموحدين بقتيلين من قاتل مدافعهم التي يحسن جيلادته قيلم البلاطة باستقلالها وقتت احداهما فوق الحجير الاسود وهو ذراع ونصف والثانية تيمدته بخندق ثلاثة اذرع التيت بناهما استار البيت حتى مرع الانوف من المسلمين لاله له ليه بالضجيج والتعجب واضطرب الحال الى فتح باب البيت والصمود الى سلطه لتسكن من اطاع القهيب وما انتهى امرهم ليذا حتى عززوا الاثني بانه في مقام ابراهيم وهذا عدا ما وقع منها في قبلة المسجد الذي انشده هدمهم الوحيد في غالب مذوقاتهم بالقتال والرصاص وما زالوا يقتلون الثلاثة والاربعة في نفس المسجد كل يوم حتى لم يدر على البعاد القرب من ليل وفي هذا من الاستخفاف والازدراء بالبيت وتخطيه وحرمة ما ترك القول والحكم فيه ايضا لعموم المسلمين في مشارق الارض ومغاربها (لم) ترك الحكم في هذا الاستخفاف والازدراء لاهل الاسلام ولكننا لا نترك كيانا الدين والقومي العوية في ابدى الاتحاديين وقد يسر الله ببارك وتعالى لبلادها فتنها كواقفها بحوله وقوته لاخذ استقلالها وتكبير مساعيها بالهوز والتجاع بعد ان ضربت على ابدى وموقفها ينادي بوجوب سامياتها فاستقلت فقلوا وانفصلت عن البلاد التي لم تزل تن تحت سامية المتعاليين من الاتحاديين انفصالا تاما مطلقا بكل معنى الاستقلال الذي لا تنفصه غاشية مداخلة اجنبية ولا تحكم خارجي مع دولة غاشية ومبادئها نصرة دين الاسلام والسلي لاعلاء شأن المسلمين وقائمه في كل اعمالها على اساس احكام الشريعة الشريف الذي لا يكون لما مرجع سواء ولا مستند الاية في سائر الاحكام ودعوة صول القضاء وفروعه مع استمدادها لقبول كل ما يتعاقب على اصول الدين وبلاهم شامره من انواع تون الفرق الحديث واسباب الهمة الصريحة بذلة كل ما في الجهد والطاعة لاعتزازهم وتعبه بين الناس على اختلاف الطبقات وعلى حسب الحاجة والاستعداد

هذا ما قد فتنا به لاداء الواجب الديني فلانا واحبين من كافة اخواننا المسلمين في مشارق الارض ومغاربها ان يؤدوا كذلك ما رزقوه واجبا لثقلهم بالنسبة لتسليم روابط الاعاء الاسلامي واصلين اكف الشريعة لرب الارباب ومتوسلين برسول الله الوهاب ان يتولوا بالتوفيق وعدنا بالهداية الى ما فيه خير الاسلام والمسلمين والامعاد على الله الل الكبير وهو حبنا ولم التصبر في ٢٥ شعبان سنة ١٣٣٤

شريف مكة واميرها
الحسين بن علي

Şerif
Hüseyin'in
ilk isyan
beyannamesi.

yaparlar, dilediklerini yaptırırlar. Buna açık delil Mekke Mahkeme-i Şer'iyyesi kadısına gelen bir emirle kadı huzurunda şehadetlerini dinlemek ve hakim huzurunda yazılmayan tezkiyenamelelerin kabul edilmemesini ifade etmektedir ki, *Kur'an-ı Kerim*'de açıkça beyan olunduğu üzere Müslümanlar arasındaki tezkiye bahsi ke'enlemeyekün ad ve itibar edilmiştir.

Bunların hepsinden başka diğer taraftan büyük İslâm alimleri tarafından Arab'ın büyüklerinden Emir Ömer el-Cezairi, Emir Arif eş-Şehabi, Şefik Bey el-Müeyyed, Şükrü Bey el-Aseli, Abdülvehhab ve Tevfik Bey el-Besat, Abdülhamid Zöhravi, Abdülgani el-Arisi gibi kimselerin bir anda salb ve idamı icra ediliyor, en ziyade katı kalbe malik olanlarca bile icra ve tatbiki güç görünen bu fiilleri icrada bir nevi mazeret bulsam bile habasetten, gûnahtan ârî ve berî olan bilumum aile fertlerinin kadın ve erkeğinden en küçük çocuklarına varıncaya kadar yurtlarından, memleketlerinden ihracı ve sürgünü ile başlarına gelen felaket üzerine daha büyük bir musibet ilavesine ne mana verilir?...

Aile reislerinin her ne sebeple olursa olsun idamları cezası, o haneleri cezalandırmaya kâfi iken ikinci bir ceza şekline mana bulunmadığı aşîkârdır. 'Velâ teziru vâzireten vizra uhrâ' ayet-i celilesi katî bir delildir. Bu ikinci cinayeti de bir siyasî sebebe atfederek makul görsek dahi reislerini kaybeden ailelerin mal ve mülklerinin müsaderesine ne demek icab eder!.. Bu ef'âl ve harekâta sükût etsek bile meşhur mücahid Emir Abdülkadir el-Cezayiri kerimesinin tahkir ve tezliline ne mana ve ne sebep bulunabilir?

İttihatçıların harekât ve fiillerinden bazılarını zikir ve tadad ettik. Bunları insanlık âlemine ve bütün ehl-i imana arz ediyoruz. Bu hususta icab eden hükmü versinler. Bunların İslamiyet hakkındaki itikatlarının ne derece bulunduğunu anlamak için aşağıdaki vak'ayı arz ediyoruz: Mekke halkının istiklal talebiyle ayaklandığı sırada askerlerinin Kale-i Ecyad'dan Müslümanların kıblesi ve mü'minlerin Kâbe'si olan Beytullah'a attıkları toplardan çıkan iki mermiden birisini Hacerü'l-Esved üstüne bir

buçuk arşın, diğerini de bundan üç buçuk arşın mesafeye isabet ettirmişlerdir. Aynı sebeple Süt-re-i şerîfe de ateş aldığından bütün halk Kâbe-i Muazzama kapısını açarak ve üstüne çıkarak yangını söndürmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Halbuki onların askerleri bunlarla iktifa etmeyip muttasıl Makam-ı İbrahim ve Mescid-i Şerif'i hedef ittihaz etmekten çekinmemişler ve her gün üç-dört kişinin katline sebep olmuşlardır ki, bütün halk günlerce mescide yanaşmaktan mahrum olmuşlardır. Mescid ve Kâbe'ye hürmet ve ta'zim yerine istihfafla mukabele eden bu gibi adamların neye müstahak olduklarını bütün Şark ve Garp Müslümanlarının re'yine bırakıyoruz. Fakat İslam dini ve kavmimizin mukadderatını İttihatçıların elinde oyuncak olarak bırakamayız. Cenab-ı Hakk milletimize teyakkuz ve intibah ihsan buyurdu ve binnetice milletimiz kendi çalışmasıyla istiklalini temin eylemiş ve musallat olan İttihat memurları ile kuvvetlerinden memleketi temizledikten sonra hiçbir haricî kuvvetin tesirine istinad etmeyerek tam ve mutlak bir istiklal ile müstakil olmuşlardır.

İttihat ve Terakki mütegalibelerinin zulmiyle ah-u enin içinde kalan memleketlerden ayrılarak nusret-i din-i İslam ve i'lâ-yı kelimetullah hedefi dahilinde ileri doğru harekete başladık. İslam şeriatına mülayim ve muvafık her türlü fen ve ilimler iktibas olunacak ve medeniyet yolunda azm ü cezm ile yürünecektir. Rica ve ümid ederiz ki, bütün İslam âlemi kardeşlerimiz vacibi ifa için, vaki olan şu hareketimizi kardeşlik takviyesi ile takviye buyurarak bize iştirak ederler ve gerekli gördüğümüz şu vazifenin eda ve ifasına yardım eylerler.

Ellerimizi Cenab-ı Rabbü'l-erbab'a kaldırarak tevfik ve hidayetle bil-umum ehl-i İslam için hayırlı olmamızı 'Resûl--i melikü'l-vehhab' hürmetine istirham eyleriz.

Ve hüve hasbünâ ve ni'me'n-nasîr.

Fî 25 Şaban sene 1334 (27 Haziran 1916).

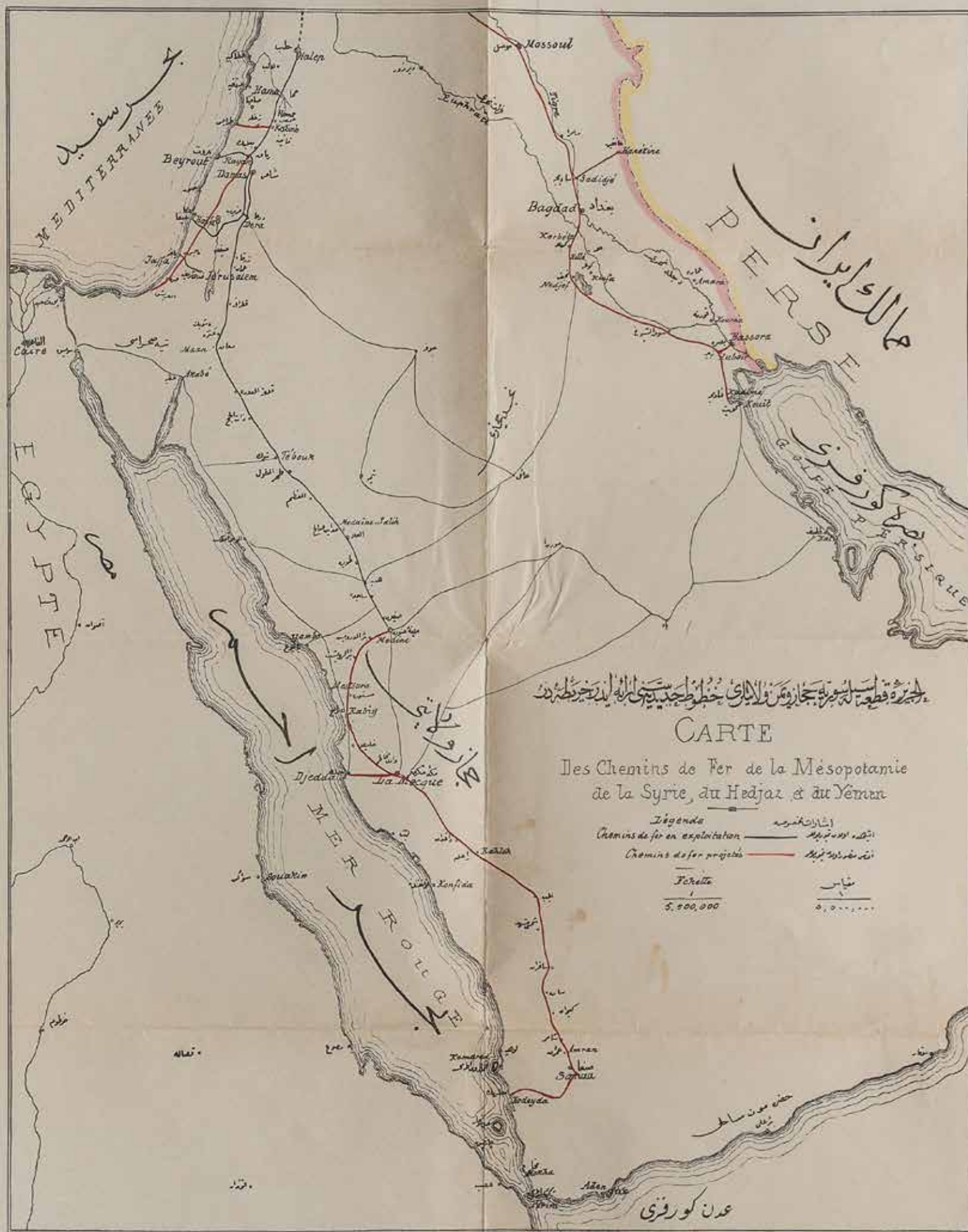
Emir ve Şerif-i Mekke-i Mükerreme

Hüseyn b. Ali."





Fahreddin Paşa, Medine'de



On İkinci Kolordu Kumandanı ve Dördüncü Ordu Kumandan Vekili Fahreddin Paşa, karargâhında Beyrut mıntıkasının tahkimi ile uğraşırken, Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan bir telgraf alır. Mekke Emiri'nin ve oğullarının hâllerinden şüphelenen Cemal Paşa, Fahreddin Paşa'yı Medine taraflarında yapılacak geçici bir vazife ile görevlendirir:

“23 Mayıs 1916, Kudüs

On İkinci Kolordu Kumandanı
Fahreddin Paşa Hazretleri'ne,

Zât-ı âlinize pek mahremâne olarak mühim ve muvakkat bir vazife tevdi edeceğim. Bu vazifeye müteallik vaziyeti bervech-i âti telhis ederim: Mekke-i Mükerrreme Emiri, Mısır seferi için 1000 mevcudunda bir hecinsüvar kuvvet gönderecekti. Bu kuvvete mahsuben ahiren 600 kadar nefer Medine'ye geldi. Şerif Faysal Bey'i benim namıma bu mücahidini istikbal etmek ve noksanlarını serian ikmal eyleyerek kademe kademe şimendiferlerle Maan'a sevk eylemek üzere vuku bulan ricası üzerine bir heyet ile beraber Medine'ye gönderdim. Emir-i Mekke'nin diğer oğlu Ali Bey dahi iki aydan beri Medine'de bulunmaktadır. Ali Bey'in yanında ayrıca beş-altı bin kişilik bir kuvvet de vardır. Bu kuvvet Mısır seferi için gelecek mücahidinden tamamen hariştir ve sırf Ali Bey'in şahsına merbuttur.

Ali Bey hukuk-ı emarete istinaden Medine'de kendiliğinden bazı icraat yaptığından Medine Muhafızı ile araları açılmış idi ve Ali Bey'in icraat-ı hükümete karışmamasını Faysal Bey'e ihtar etmiş idim. Bu ihtarımda Emir-i Mekke biraz münfail olmuş ve Ali Bey'in Mekke'ye iade edilmesini bana yazmış idi. Bittabii ben muvafakat etmedim. Ancak her mesele tavazzuh etmiş olmak için Faysal Bey'i Medine'ye gönderdim ve her ihtimale karşı Yemen'e gitmek üzere Medine'de toplanan müfrezenin emr-i ahire kadar Medine'de tehir-i hareketini Medine Muhafızlığı'na emrettim. Bu müfrezenin mevcudu üç tabur piyade, bir seri ateşli cebel bataryası, bir makineli tüfek bölüğünden ibarettir. Ayrıca Medine'de bir jandarma ve bir muhafaza taburu ve bir mantelli ve bir cebel takımı vardır. Mücahidinin ilk kademesinin Medine'den

ne vakit hareket edeceğini Faysal Bey'den sordum. Cevap bekliyorum.

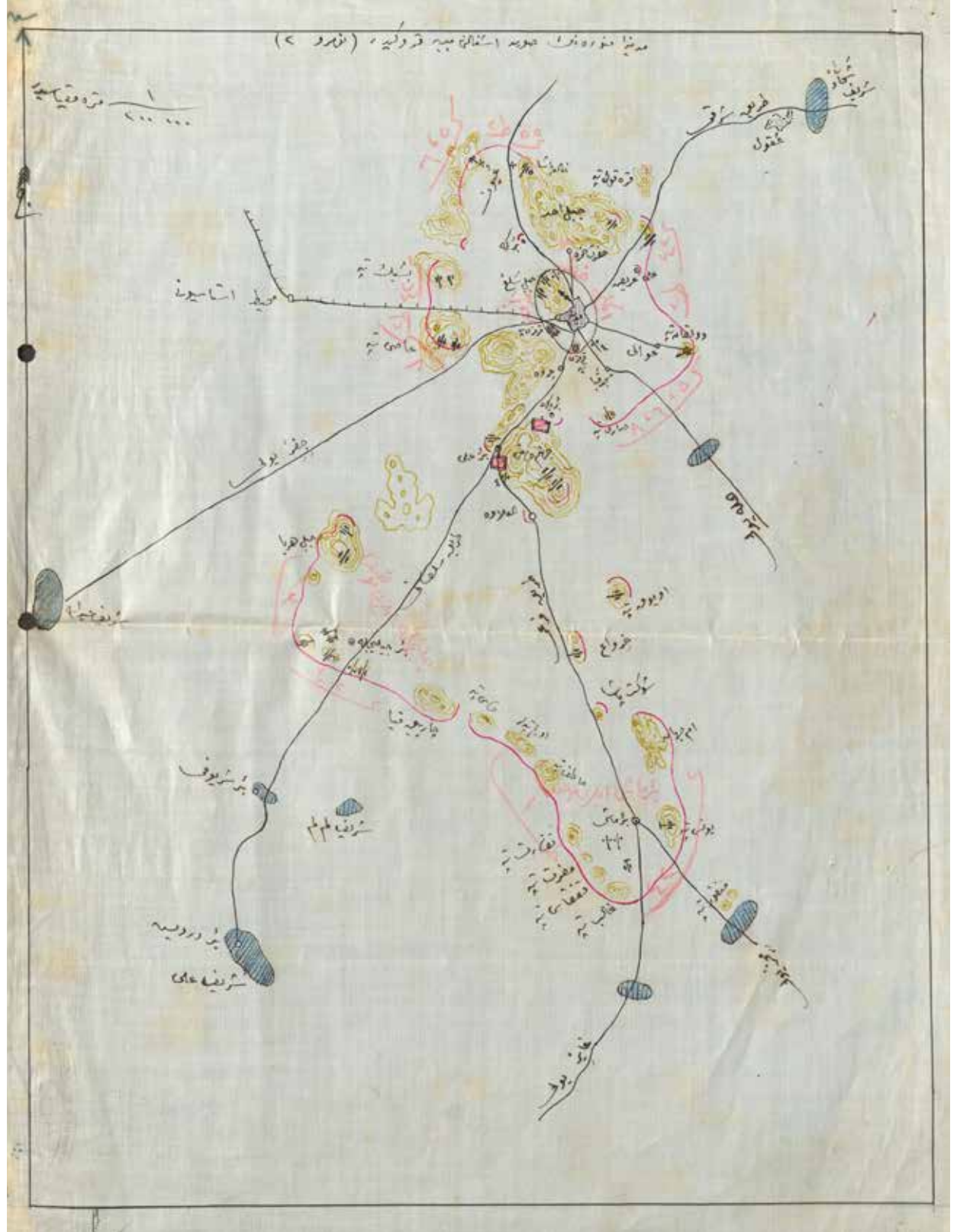
Medine Muhafızı Basri Paşa, Ali Bey'in etvar-ı mucibi şüpheli bir şekil aldığını ve Yemen Müfrezesi'nin hareketine intizaren vakit kazanmak istediklerini ve kabail (kabileler) arasında hükümet aleyhinde propaganda yaptıklarını bildiriyor.

Emir-i Mekke'nin hükümete karşı açıkça ve fiilen muhalif bir tavır alacağına pek ihtimal vermiyorsam da böyle bir hareket vaki olur yahut muhtelif bahanelerle mücahidinin nakliyatından imtina edilirse ve o vakit hükümetin emrini cebren infaz ettirmek icap edeceğinden bu iş için Basri Paşa'yı kâfi bulmuyorum. Bu vazifeyi zât-ı âlinizin mücerrep elinize tevdi etmek istiyorum. Binaenaleyh mesela Akabe'yi ve mıntikanız dahilindeki demiryolunu teftiş etmek için hareket edip bundan birleştir Medine-i Münevvere'yi ziyarete gelmiş gibi derhâl karargâhınızın lüzumlu kısmı ile beraber Medine'ye azimet buyurunuz ve kolordu şifresini beraber alınız. Medine'ye sırf bir zair sıfatı ile gelmiş gibi kalırsınız. Fakat hiçbir işe karışmayınız. Medine'den kolordunuzun umurunu, tıpkı ben Medine'de iken yaptığım gibi idare ediniz.

Vaktâ ki mücahidin kemâl-i itaatle Maan'a hareket ederler ve Faysal Bey dahi ordu karargâhına iltihak eder, o vakit Yemen müfrezesi benim emrim üzerine Yemen'e ve zât-ı âliniz de Şam'a hareket edersiniz.

Vaktâ ki kuvve-i müsellaha istimaline lüzum görülür, o vakit Medine'deki bilcümle kuvve-yi müsellahayı kumandanız altına alır ve müstainen billahi Teâla tevdi eylediğim vazifeyi kemâl-i metanetle ifa edersiniz.

Böyle bir ihtimale göre jandarma kuvvetinden maada Medine'de ne kadar müsellaha varsa kâffesini muvakkaten emrinize tevdi etmesini Medine Muhafızlığı'na emredeceğim. Bittabii asker ve zabitan ile ünsiyet peyda etmek ve inde'l-iktiza kuvve-i askeriye gerektiren Faysal gerekse Ali Beylere karşı ne suretle istimal edebileceğinizi kararlaştırmak üzere gerek Medine kuvve-yi asliyesine gerekse Yemen Müfrezesi'ne yaptırılacak manevralarda dahi bizzat isbat-ı vücut etmeyi tensibinize bırakıyorum.



Medine'nin işgalini gösteren, orijinal çizim harita. İBB Atatürk Kitaplığı Fahreddin Paşa Arşivi.

Medine'deki masarif-i zaideniz için
istediğiniz kadar para sarfına mezun
olduğunuz gibi lüzum ve ihtiyaca göre bazı
eşhasa para itasına da mezunsunuz.
Derhâl hareketinizin iş'arına muntazırım.
Şimendifer için hat komiserliğine emir verilmiştir.
Dördüncü Ordu Kumandanı ve
Bahriye Nazırı Cemal."

Cemal Paşa şüphelenmesine karşın hâlâ Şerif Hüseyin ve oğullarının Osmanlı Devleti'ne karşı isyan edeceğine ihtimal vermemektedir. Medine Muhafızı Basri Paşa'nın olayı abarttığını düşünmektedir. Hızlıca hazırlanarak, 27 Mayıs 1916 günü Şam'dan Medine'ye hareket eden Fahreddin Paşa, 31 Mayıs Çarşamba günü Medine-i Münevvere'ye ulaşır. Şehre dair ilk izlenimlerini ve sonraki gelişmeleri Fahreddin Paşa'nın gözünden "1 Numaralı Defter"inden ve notlarından takip edebiliyoruz:

"Binaenaleyh derhâl 'hazırım' cevabını verdim ve 'Hazret-i Peygamber'i (sas) ziyarete gidiyoruz' diyerek yola çıktım. Beyrut'tan sessiz sedasız çıktık, Şam'dan da öylece geçtik. Dedelerimizin hacca giderken konakladıkları mevakiin (mevkilerin) beş-altısını bir günde geçiyorduk. Demiryolu ne muazzam iş. Rayları, gittiğimiz yerlerde âsâr-ı medeniyeden (medeniyet eseri) bir şey bırakmadığımızı iddia eden körlerin gözlerine girsin. Âsâr-ı medeniye, efrâd-ı milleti (vatandaşı), Firavun-ı Mısriyye zamanında olduğu gibi hayvan misilli çalıştırmak yahut son zamanlarda efrâd-ı milletten muhtelif namlarla çekilen paraları kullanmak suretiyle yapılabilir!.. Bizden ayrılmazdan evvel Araplardan ne alabilirdik ki!.. Bilmem kaçınıcı kilometreye muvasalatımızda, Medine-i Münevvere'nin görüldüğü haber verildi. Ve vagonlarımızda Hazret-i Peygamber'e (sas) hürmet ve tazim için ayağa kalkıldı. Bu vaziyette Medine İstasyonu'na vardık. Büyük bir kalabalık! Kısım-ı azamı seyirci ve bir kısmı da istikbalci (karşılایıcı). Zabitan,

muzika ve ihtiram kıtası trenin durak yerinde saf bağlamış, Muhafız Basri Paşa, Şeyhülharem Ziver Bey, hükümet ve evkaf memurları, Harem-i Şerif ağaları ve Mekke Emiri siyadettü Şerif Hüseyin Paşa Hazretlerinin büyük oğlu Şerif Ali ve ortanca oğlu Şerif Faysal beyefendiler tarafından karşılandım. Askeri alel-usul selamladıktan sonra Basri Paşa, Şeyhülharem, Şerifler ve diğer zevat ile birlikte istasyondan çıktık.

Medine İstasyonu ile birlikte yaptırılmış olan iki minareli bir caminin önünden geçtikten sonra yine Sultan Abdülhamid zamanında yaptırılmış olan kapıdan Medine-i Münevvere'ye dahil olduk. Fakat ne manasız kapı! Sol yanı kışla duvarına dayanmış. Böyle olmakla beraber âsâr-ı sâbıkada kesemize göre çok eserler meydana çıkarmışız.

Kapitülasyonların altında kıvranıp dururken Haleb'e, Şam'a, Beyrut'a, Nusaybin'e, Medine'ye demiryolları yaptırmışız... Kim bilir gezilirse neler görülür?

Sağ yanı çevik bir Arab'ın sıçrayarak geçebileceği yükseklikte iki karış kalınlığında kerpiçten ve mazgallı bir sur ile birleşmiş. Bir-iki küskü darbesiyle zir ü zeber edilecek olan şu kerpiç surun hiçbir kıymet-i tedafüiyesi (korunmaya değeri) olmadığı hâlde bu koca bâb-ı âlinin (yüksek kapının) hikmet-i vücudu nedir?

Bunun sonradan öğrendiğimiz bir sebebi daha varmış. Sur ve kapılar Harem-i Şerif hududunu göstermekteymiş. Bu hudut dahilinde silah atmak, avlanmak, içki içmek, zina fiillerini işlemek memnuattan (yasaklardan) imiş.

Tren ile gelen ziyaretçilerin istasyondan çıktıktan sonra doğruca ve yaya olarak Harem-i Şerif-i Nebevî'ye gitmeleri âdât-ı dirineden olduğu cihetle, biz de tazimen ve tekrimen yaya yürüyerek Bâb-ı Mısri'ye vardık ve iki tarafı hacılara hac hediyesi satan ufacık tefecik dükkânlarla mahdut, eğri büğrü ve dar bir sokaktan geçerek Babüsselam'a vâsıl olduk. Harem-i Şerif-i Nebevî'nin beş kapısından en büyük ve muhteşemi! Hz. Peygamber'i (sas) ziyarete gelenler ile İstanbul'dan ve Mısır'dan gönderilen mahmiller¹ hep bu

¹ Mahmil: Hac mevsiminde İstanbul ve Kahire'den Mekke ve Medîne'ye "surre" adıyla gönderilen değerli armağanların deve sırtında yüklendiği kapalı bir çeşit sepet.

kapıdan Mescid-i Saadet'e dahil olurlar.

Ayakkabılarımızı çıkardıktan sonra bir delilin peşine takılarak yürümeye başladık. Delil bizi Mescid-i Saadet'in selamlanıp, ziyaret edilecek yerlerine götürerek yüksek sesle okunacak şeyleri okudu. Biz de okunulan salavat ve selamları vesaireyi delile bakarak tekrar ettik.

Ben, rıza'en-lillah iki rekât da namaz kıldıktan sonra Mescid-i Saadet'in ittisalinde kain Şeyhülharem Konağı'na giderek Ziver Bey'i, sonra Hükümet Konağı'nda Basri Paşa'yı, sonra da misafir bulundukları hanede Şerif Ali ve Faysal Beyleri ziyaret ettim.

Muhafız Paşa bizim için sur haricinde bir misafirhane hazırlatmış idi. Geceyi de orada sıcaktan buram buram terleyerek, fakat yorgunluktan dolayı da bir türlü ayıkamayarak geçirdim.

Ferdası gün odama gelen Basri Paşa dertlerini anlatmaya başladı: Birçok muhabereleden sonra Kanal Seferi'ne iştirak etmek üzere Mekke'den 5-6 yüz kadar hecinli ile Medine'ye gelmiş olan Şerif Ali'nin daha ileriye gitmeye niyeti olmadığını ve Medine'ye gelir gelmez hükümet işlerine müdahaleye başladığını, idare-i memleketi eline mütehakimâne almak istediğini, ihtiyaçtan fazla şekerin Şam'a sevkine razı olmadığını, Dördüncü Ordu Karargâhı'ndan kaçıp gelmiş olan Faysal'ın da gidişatından bir şey anlamadığını, Mekke tariki ile Yemen'e gitmek üzere, Medine'ye gelmiş olan zabıt ve nefer için..."²

Fahreddin Paşa, gördüklerinden etkilenir ama Basri Paşa'dan duydukları karşısında soğukkanlılığını korumaya çalışsa da patlamaya hazır bir ortam olduğu teşhisiyle hemen teyakkuza geçer. Medine'ye ulaştığının ertesi günü yaşanan gelişmeler üzerine duruma el koyar. O tarihte Medine'nin bulunan askeri, Medine Muhafızı Basri Paşa'nın emrindeki birkaç tabur ile Medine Kale Komutanlığı ve Albay Ali Necib'in emrindeki 58. Piyade Tümeni'ni içeriyordu. Bu birliklerin

toplamda yaklaşık 14.000 kişi olması muhtemel bir Arap askeri mevcudiyeti karşısında caydırıcı ve zorlu bir kuvvet teşkil ediyordu.³

"Bir yandan durumu Dördüncü Ordu'ya bildirirken diğer yandan da Medine'de daha ilk günden başlattığım hazırlıkları teftiş ve tetkik ederek tamamlamaya çalıştım. 1 Haziran 1916'da Medine'deki birliklere aşağıdaki emirleri vermiştim:

1 - Yemen müfrezesi Medine'de kalacaktır. Arap gönüllüleri için gelen tüfekler ve cephane bunlara verilecektir. Yemen müfrezesi savaş kadrosuna göre tertip edilecek ve hemen savaş eğitimine başlayacaktır.

2 - Medine Garnizonu'na mensup muhafız taburu ve jandarma taburu önemsiz karakolları ve nöbet yerlerini kaldırarak mevcudunu mümkün mertebe çoğaltacaktır.

3 - Medine'de bulunan bütün birlikler piyade makineli tüfek topçu muhafız ve jandarmalar alarm hazırlıkları yapacaklar ve emniyet tertiplerini alacaklardır. Halk topluluklarına müsaade edilmeyecek, havaya üç ihtar atışından sonra dağılmayanların üzerlerine ateş edilecektir. Tanımadıkları subayları sivil ve asker hiç kimseyi, emniyet nöbetçileri yanlarına yaklaştırmayacaklardır. Cephane erlere dağıtılacaktır.

4 - Bir silahbaşı hâlinde her birliğin alacağı tertip tarafımdan komutanlıklara bildirilmiştir. Bu akşamdan itibaren parola uygulanacaktır.

Ayrıca zırhlı tren yerine geçmek üzere açık vagonları kum torbalarıyla tahkim ve takviye edilmiş iki tren ve bir de tahripleri tamir etmek üzere bir tamir treni hazırlattırıldı. Bu trenlere bindirilecek olan piyade bölüğü ağır makineli tüfekler ve topla donanmıştı.

Şerif Ali ve Faysal, Kanal Seferi'ne katılmak bahanesiyle topladıkları gönüllüleriyle birlikte 1/2 Haziran 1916 gecesi Seyithamza'dan

² Fahreddin Paşa'nın 1 Numaralı Defter'inin arasındaki bu sayfalar, muhtemelen o gün tutulmuş ve sonlanmamış notlar. Deftere aktarmak için arasına konulmuş olmalı.

³ Martin Strohmeier, *agm*, s. 200.



Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa ve
Dördüncü Ordu Kurmay Başkanı Fahreddin Paşa,
ordu karargâhında, 1917.

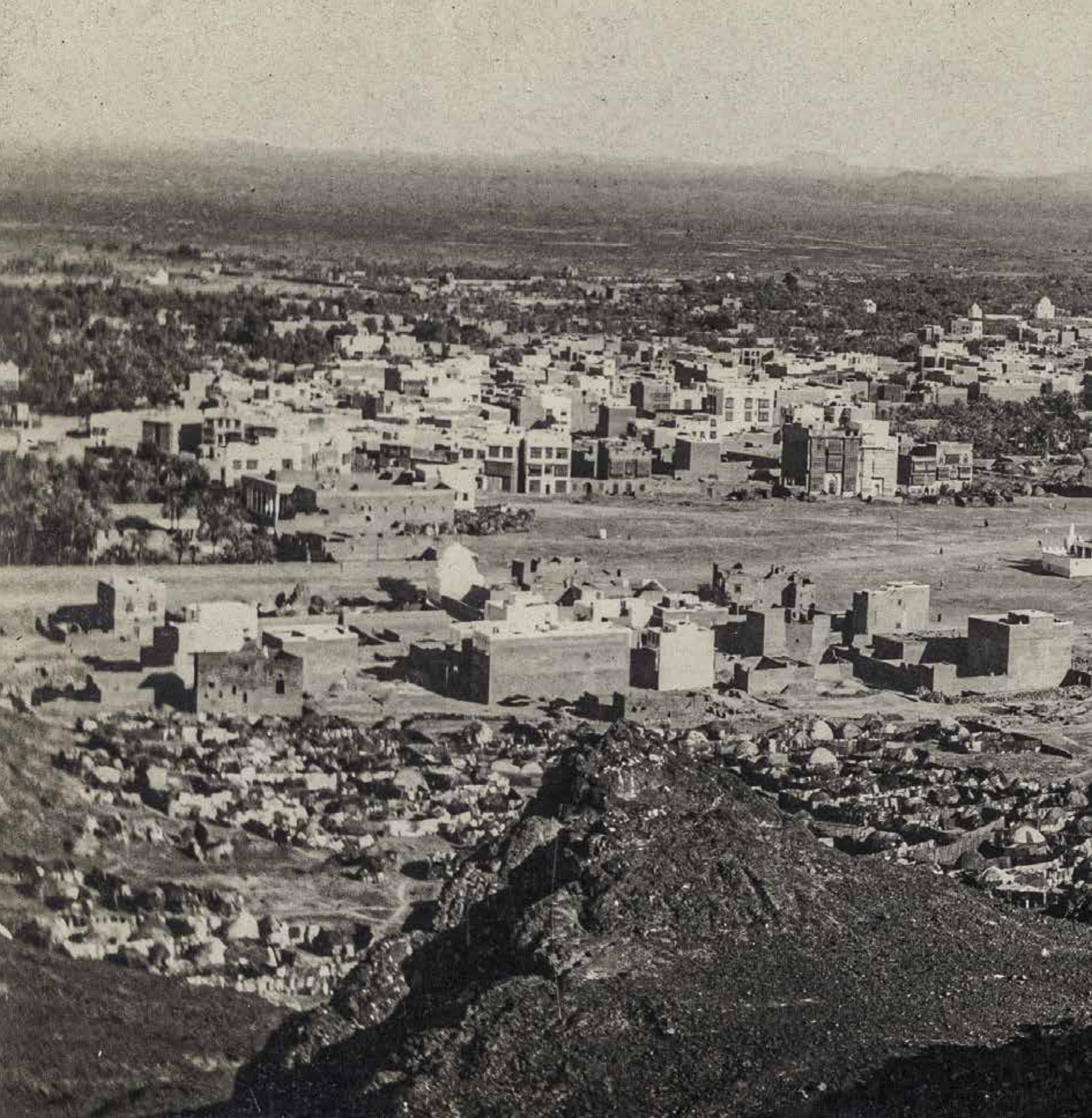
ayrıldıktan sonra Medine'nin 10 km güneyinde Bi'r-i Ali'ye gelip ordugâh kurmuşlardı.”⁴
“Siyasî işlere karışmamaklığım emir edilmiş ise de şuhûdatıma (gözlemlerime) nazaran Muhafız Basri Paşa'nın yazdıklarına inanmak lazım geldiğini bildirdim. ‘Desene, oranın meşhur olan erâcîfine (yalan ve uydurmalarına) kapıldık’ cevabını aldım. Emir-i Mekke'nin oğlu Şerif Ali maiyetindeki hecinsüvarla (deveye binenlerle), Kanal Harekâtı'na iştirak etmek üzere Medine'den

hareket etti. Şerif Faysal da biraderini geçirmek bahanesiyle Medine'den çıktı. Geceyi teamülleri vechi ile Hz. Hamza (türbesi) civarında geçirecek ve ferdası gün şimale hareket edeceklerdi. Gece yarısından sonra çadırlarını yıkıp, şarka hareket ettikleri ve sonra tebdil-i istikametle Bi'r-i Ali'ye gelip çadır kurdukları duyuldu.”⁵
“Gerekli tetkikatı yaptıktan ve isyanın başlayacağını anladıktan sonra durumu Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na 2 Haziran 1916 tarih ve 260

⁴ Feridun Kandemir, *age.*, s. 457.

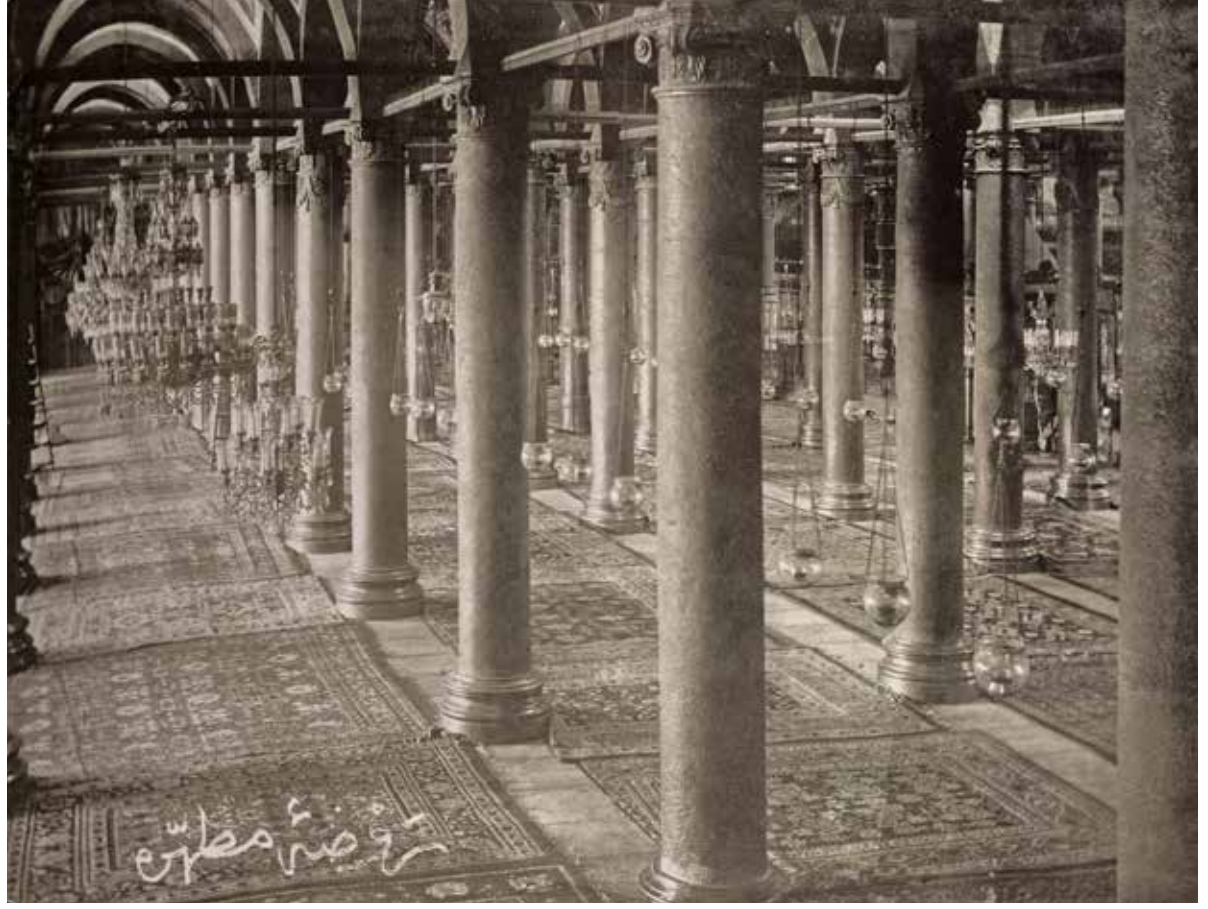
⁵ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 30-31.

Medine-i Münevvere, 1918.
Fotoğraf: Ömer Fahreddin





Ravza-i
Mutahhara'nın
içeriden
görünümü. İBB
Atatürk Kitaplığı
Fahreddin Paşa
Arşivi.



numaralı şifre harp telgrafı ile şöyle bildirmiştim:

- 1 - Ali ve Faysal Beyler ve mücahidler bu gece ansızın savuştular.
- 2 - Umumi bir isyan hareketi muhakkaktır.
- 3 - Mekke Emiri, Enver Paşa'nın 16 Nisan tarihli telgrafı üzerine oğullarını ve mücahidlerini Mekke'ye çağırması olduğundan bahisle size bir telgraf çekiyor.
- 4 - Muhafız Basri Paşa'nın size yazdıklarında mübalağa yoktur.
- 5 - Tedbir-i ihtiyarî olarak 130. Alay'ın derhâl Medine'ye sevki elzemdir. Maruzatım iyi bir tetkik neticesidir.”⁶
- 5 Haziran 1916: “Araplar Medine civarında telgraf tellerini keserek ve bilahare Asitepe (Cebeli Haccara, Medine'nin 8 km batısında) tesmiye

ettiğimiz dağa beyaz bir bayrak (oraca alamet-i isyandır) dikerek o civardaki demiryolu muhafız kıtasına bir baskın yaptılar. Seyirci kalamadım. Basri Paşa'ya arkadaşlık ettim ve bir lokomotifle, bir arabayı kum torbalarıyla takviye ettirip ve bir cebel topu alıp basılan postaya cephane isal ettim ve vagondaki topumuzla asilere birkaç şarampol yolladım. Medine'den çıktıktan sonra Kanal'a harekette devam etmeyip, Bi'r-i Ali'de kalan civardaki Arapların şırmarmalarına sebep olduklarını Şerif Ali'ye yazdım.”⁷

“Muhafız Basri Paşa'nın emir ve komutasında olay yerine yetişen muhafız taburu Muhit İstasyonu'nu korumak üzere asilerle savaşa tutuşmuştu. İşte tam bu buhranlı zamandır ki ben de takviyeli trenle olay yerine yetiştim. Trendeki top ve makineli tüfeklerle asiler

⁶ Feridun Kandemir, *age.*, 455

⁷ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 31.

üzerine ateş açtırdım. Trendeki piyade bölüğünü, muhafız taburunu sıkıştıran asilere karşı taarruza sevk ettim. Böylelikle istasyona yaklaşmış olan asiler geriye doğru atıldı.

15-16 Haziran 1916: Rical-i hükümet tarafından babalarına karşı gösterilmekte olan itimatsızlık sebebiyle, vaziyet anlaşılınca kadar el-Hasa'da kalacaklarını iki kardeş ayrı ayrı mektupla bildirdiler. Bunun üzerine Medine'de mevcut askerin kumandanlığını deruhte ederek asilerin tedip ve tenkiline memur oldum. Senelerden beri Medine'nin yanı başında hükümete karşı kafa tutmakla iştihar etmiş ve Sait Paşa kumandasında sevk edilmiş 10-15 taburun geri çekilmesinden sonra büsbütün şımararak, Medine'nin Menaha Meydanı'nda satıcılardan bağ (haraç) almaya başlamış olan Avali sakinlerini tehdit ile işe başladım. O şer ve fesat ocağında taş taş üzerinde bırakmadım yıktım. Sonra Şam'dan gelmiş kuvvet ile Şerif Ali ve Faysal'a bir gece baskını yapıp şerifleri, 'rezil olduk' diye bağıra bağıra firara mecbur ettim.”⁸

“Medine ve Hicaz'da isyanın başlayacağı ve 130. Alay'ın hemen gönderilmesi hakkındaki şifrelerime rağmen Dördüncü Ordu, ancak 4 Haziran günü bu birliklere demiryolu ile Medine'ye hareket emri vermişti. Bu birlikler 22 Haziran'da Medine'ye gelebildiler. 130. Alay'ın trenden inen birliklerini de bekletmeden asilere karşı taarruza sevk ettim. Ateş altında fiilen taarruzu sevk ve idare ediyordum. Kumandanlarını başlarında gören asker, kahramanca savaşa atıldı ve çetin çarpışmalar sonunda asiler bulundukları hakim tepe ve sırtlardan atıldılar. Asilerin bu başarısızlığı ve yenilgisi, kabileleri isyana katılmakta çekingen bırakmıştır. Kuvvetin azlığı ve ikmal teşkilatının yetersizliği, harekâtı daha ileri götürmeye ve asileri tamamen dağıtmaya imkân vermiyordu.”

“Medine'den Mekke'ye gidip Asi Hüseyin'i tehdit etmek ve Mekke'de mahsur kalan arkadaşlarımıza kavuşmak için Eylül 1916 iptidasına kadar hazırlığımı ikmal etmekliğimi ordu emretmişti.

Mekke'ye varmak için en kısa ve tehlikesi az yol, tarik-i şarkî⁹ olduğundan, şerifleri tarik-i sultanî üzerinde bırakarak tarik-i şarkî ile ansızın hareketi kararlaştırmıştım. Fakat çölden geçen uzun bir menzil hattına muktezi vesait-i nakliyyeyi ve mahdut su başlarında mutlak tesisi lazım gelen menzil noktaları için icab eden levazım-ı tahkimiyeyi ve böyle bir sefer için muktezi altın parayı bir türlü celp ve cem'e muvaffak olamadım. Ba'de harabî'l-Basra...”¹⁰

*

'Allah'ın evi' kabul edilen ve bütün Müslümanların kiblesi olan Kâbe'nin yer aldığı Mekke ile Hazret-i Peygamber'in (sas) kabrinin bulunduğu şehir olan Medine, çevresi her türlü tecavüzden korunmuş güvenli iki yer' anlamında “Haremeyn” olarak adlandırılır ve insanların mânen temizlenip arındığı bir mahal olduğuna işaret edilir. Hac ve umre dolayısıyla Müslümanların Mekke ve Medine'yi ziyaret etmeleri, İslâm tarihi boyunca bu iki şehre çok özel ve mümtaz bir mevki kazandırır. Erken dönemlerden itibaren Haremeyn'in müdafaası halifelerin görevleri arasında, hatta hilâfetin şartlarından biri sayılır.

Yavuz Sultan Selim zamanından itibaren Osmanlı padişahının iradesiyle atanan Mekke emîrinin görevleri; bedevîleri idare ederek özellikle çapulculuk ve yol kesicilik faaliyetlerini önlemek, hac ibadetinin aksamaması için gereken tedbirleri almak, İstanbul'dan gönderilen surrelerin adaletli bir şekilde dağıtımını sağlamak, gönderilen yardımları yerine ulaştırmak, Mekke ve Kâbe'ye dair işlere nezaret etmektir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezî hükümetle bağlarını koparmaya yönelen, merkezî hükümetin etkinliğini artıran faaliyetlere, meselâ Hicaz Demiryolu'nun Mekke'ye kadar uzatılması gibi tedbirlere karşı, bedevîlerle iş birliğine girişen ve fırsat buldukça siyasî güçlerini Osmanlı Devleti aleyhinde

⁸ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 32.

⁹ Tarîk-i şarkî, “doğu yolu” demektir. “Tarîk-i sultanî” ise İstanbul'dan Mekke'ye uzanan hac yoludur.

¹⁰ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 33-34.

kullanan emirlerin son örneği Şerif Hüseyin olur. 27 Haziran 1916'da ilan ettiği "beyanname" üzerine ihaneti sebebiyle, 30 Haziran 1916'da azledilerek yerine Şerif Ali Haydar Paşa tayin olunur.

*

Şerif Hüseyin'e bağlı âsi birlikleri, 13 Haziran 1916'da Mekke'yi teslim alır. Mekke'deki Hicaz Vali ve Kumandanı Galip Paşa, yaz günleri Mekke'nin çok sıcak olması sebebiyle Taif Kalesi'nde bulunduğundan Mekke'de kâfi miktarda Osmanlı askeri mevcut değildir. İsyanın ilk günlerinde, resmî daireleri işgal eden Şerif Hüseyin ve âsi kuvvetleri, civardaki Ziyad Kalesi'ni de muhasara eder. Buradaki bir-iki bölük asker mukavemet edemeyerek kısa zamanda teslim olurlar. Aynı günlerde İngilizlerin denizden bombardımanları ile Cidde Limanı da âsilerin eline geçer. Artık İngilizlerle doğrudan irtibat sağlamak imkânı elde eden âsiler, daha serbest ve üstün bir duruma gelmiş olurlar. Bu motivasyonla, Taif Kalesi'ne yüklenip bütün güçleri ile burasını muhasara eden Şerif Abdullah ve âsiler karşısında afallayan Galip Paşa, üç saatlik topçu ateşinden sonra henüz direniş imkânı olduğu hâlde "Bol cephane ve yiyeceğimiz olmasına rağmen fazla kan dökülmesine mani olmak için teslim şartlarını görüşmek üzere bir heyet gönderilmesini rica ederim." diyerek çatışmaya girmekten kaçınır.¹¹ Şerif Hüseyin'in isyana hazırlandığı, en yakınları ve güvenilir şahıslar tarafından kendisine haber verilen Galip Paşa, ısrarlı uyarılara ve gözler önünde olup bitenlere kayıtsız kalmayıp, gereken ve mümkün olan en basit tedbirlere başvursaydı, Şerif Hüseyin isyana katiyyen imkân bulamaz, en azından daha erkenden bazı tedbirler alınabilirdi.

İngilizler ile Şerif Hüseyin arasında en önemli arabuluculardan biri olan Sir Ronald Storrs, otobiyografisinde sonraki olayları şöyle aktarır:

"Ayn 16'sında karadan saldırılan ve denizden H.M.S. Fox'la bombardımana tutulan Türk garnizonu Cidde teslim oldu. Taif daha sonra düştü ama Fahri Paşa'nın savunduğu Medine dayanıyordu..."¹²

17 Temmuz 1916'da Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın teklifi, Sadrazam Said Halim Paşa ve Sultan Mehmed Reşad'ın imzalarıyla "Dördüncü Orduya merbut olmak ve ordu kumandanı salahiyyetini hâiz bulunmak üzere "Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Kumandanlığına tayin"¹³ edilen Fahri Paşa'nın, Medine ve diğer savunma mahallerinde (Bir-i Dervîş, el-Gayir, Bir'ül-Meshî), aşağı yukarı 9 bin 500 adamı, iki sahra topu ve üç dağ topu vardı.¹⁴ Fahreddin Paşa, Medine'yi sonuna kadar savunmaya devam edeceğini 17 Nisan 1917'de açıklar. Fahreddin Paşa'nın bu ve diğer etkileyici açıklamaları Kıcıman ve Kandemir'in kitaplarında tafsilatlı olarak takip edilebilir. Kıcıman, aynı zamanda 18 makineli tüfek, bir düzineden fazla top, büyük miktarda malzeme ve hattâ bir uçaktan bahseder. Medine çevresindeki bu bölgeyi savunmak dışında, buradaki garnizonun en önemli görevlerinden biri, Albay Lawrence ve asi bedevilerin sık sık sabote etme çabalarına karşın, Medine'yi Şam'a bağlayan Hicaz Demiryolu'nu açık tutmaktır.

*

Bu arada birçok Arap lider ve kabilesi, Osmanlılara sarsılmaz bir şekilde bağlı kalır ve Şerif'in birliklerine karşı büyük bir cesaretle savaşırlar. Bunlar arasında Emir İbnürreşid, Süleyman Rafada Paşa ve Şeyhül-Meşâyih Hüseyin Paşa el-Mübir sayılabilir. Beli, el-Fakir, Şammar ve diğer kabileler, Şerif Hüseyin'in isyanını desteklemediler. O zamanlar tarafsız görünmeye çalışan Necid Emiri İbn Suud, yıllar sonra Şerif Hüseyin'i yenerek Arabistan'ın hâkimi olacaktır. İngilizlerle onun da bağlantısı vardır ama Şerif Hüseyin birliklerinin

¹¹ Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, s. 92-93; Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, İstanbul, 2006, s. 113.

¹² Sir Ronald Storrs, *Orientations*, Londra, 1943, s. 163.

¹³ BOA,İ.DUİT, 151-38.

¹⁴ Elie Kedourie, *agm.*, 278 not 5.

gelen silah, asker ve para yardımı açısından önemli avantajları vardır.¹⁵

“Hicaz ve Arabistan’daki kabilelerden Şerif Hüseyin’e muhalif ve Türk taraftarları olan Rabiğ şeyhi Hüseyin el-Mübeyrek, Şerif Hüseyin’in isyan teklifini kabul etmediği gibi bunu Türk makamlarına haber verir. Büyük Şammar kabilesinin lideri İbn-i Reşid de Türklere sadık kalarak, Medine’ye ve demiryolu postalarına yiyecek yardımı yapar. Bu iki soylu Arap emiri, Osmanlı’ya sadık kalmak ve Türk taraftarı olmalarının bedelini canlarıyla öder, alçakça öldürülürler.”¹⁶

Hicaz’daki birçok şeyhler, Necid Emiri İbn Suud gibi ikili oynamasa da savaş süresince tarafsız kalmaya çalışırlar. Arap kabilelerinin bu durum ve tutumlarından başka askerî durum iyi değerlendirilerek stratejideki zaman ve mekân faktörlerine ve iç hat manevrası prensiplerine bağlı kalınıp bunlara uyulsaydı başarıya ulaşıldı. Dördüncü Ordu Kumandanlığı ise gerekli takviyeyi yapmadığı gibi harekâtın durdurulmasını ve savunmaya geçilmesini emrettiğinden, Medine’ye kadar çekilerek müdafaada kalınır, birçok fırsatlar kaçırılır ve Şerif Hüseyin isyanının bastırılması mümkün olamaz hâle gelir.

“22 Ağustos 1918’de yani 2 sene sonra Enver Paşa size 100 bin altın gönderiyorum ve bunun 30 bin altınını tahrik ettim (harekete geçirdim) dediyse de Şam ile muvasalatımız kesildiğinden bir tek altını bile celbe muvaffak olamadık. Ve zannederim altınlar Şam’da kapanın elinde kaldı. Elhasıl hem Ordu’nun emrini harekete geçirmek suretiyle olsun ifa etmek, hem de tarik-i sultanî üzerinde Şerif Ali, Faysal ve Zeyd’e birer yumruk daha vurmak fikriyle, 20 Kasım 1916’de Medine’den hareket ettim. Bundan birkaç gün evvel Ordu, bana tekrar ordu kumandanlığı hukuk ve selahiyetini bahşeylediğini tebliğ etti. Böyle muvakkat unvanlara ihtiyacım olmadığını ve On İkinci Kolordu Kumandanlığında vazifemi başarabileceğini yazdım.

Cevaben: 24 Kasım 1916’da Dördüncü Ordu’ya merbut olmak ve ordu kumandanı hukuk ve



Hicaz Valisi Galip (Pasiner) Paşa.

salahiyetini haiz bulunmak üzere Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kumandanlığına ba-irade-i seniyye (padişahın emriyle) tayin edilmiş olduğum bildirildi. Tarik-i sultanî üzerinde şeriflerle birkaç mühim muharebeler oldu. Nihayet Şerif Zeyd’i çadırlarını, eşyasını bırakarak firara mecbur ettik. Şerif Faysal, Yenbûu’n-nahl’dan Yenbûu’l-bahr’e İngiliz gemilerine iltica etti ve oradan Şam taraflarına gidip bir daha Hicaz mıntıkasında görünmedi. Şerif Ali de tarik-i sultanî ile Cidde’ye doğru kaçtı. Fakat yolumuz üzerindeki köylerin tahliye edilmiş, su kuyularının doldurulmuş olması ve mevcut vesait-i nakliyenin menzil hattını daha bir kademe ilerletmeye, kudret ve kabiliyeti kalmaması yüzünden, Medine’ye avdete mecbur oldum.”¹⁷

¹⁵ Syed Tanvir Wasti, *agm.*, dn. 15.

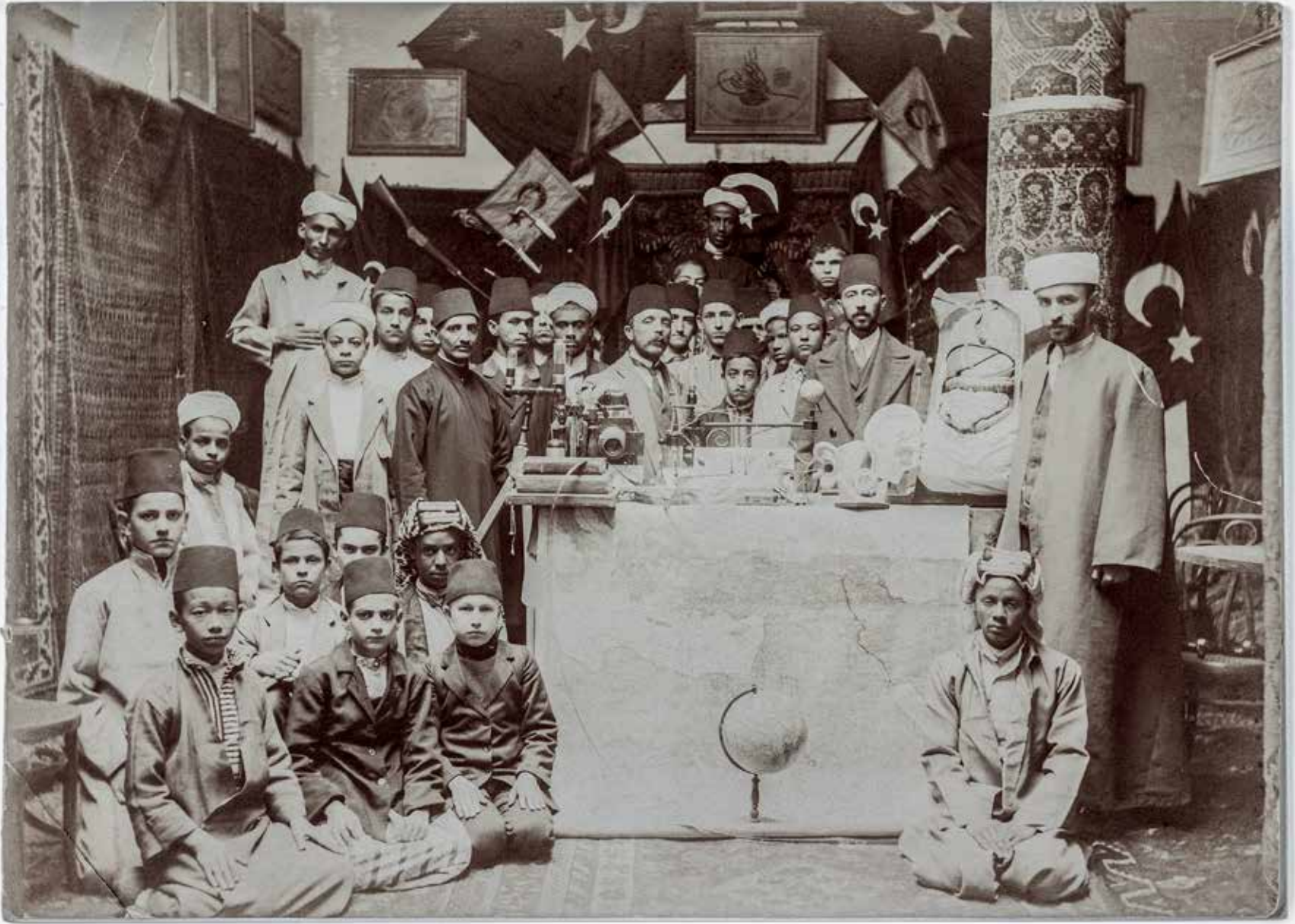
¹⁶ Feridun Kandemir, *age.*, s. 462.

¹⁷ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 35.

Gönüllü
Araplardan
kurulu
Hecinsüvar Alayı,
Jandarma Yarbayı
Ahmed Bey
kumandasında
Medine Menaha
Meydanı'nda
yürüyüş hâlinde,
1917.







Medine-i Münevvere'de bir okul,
öğrenci ve öğretmenleriyle.



Maan'daki
uçak filosunun
Miralay Ali
Vehbi Bey
tarafından
teftişı. Alanda
bir Alman uçağı
görülüyor, 1917.



Şöhretli pilot Fazıl Bey'in
Medine'de keşif uçuşu
dönüşü inişte takla atan
uçağı, 1918.

Medine Müdafaası
esnasına
tahta çıkan ve
gelişmeleri
yakından takip
eden Sultan V.
Mehmed Reşad.



Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa.

Veliahd Abdülmecid
Efendi'nin
Bağlarbaşı'ndaki
köşkünde Şerif Ali
Haydar Paşa ve Said
Halim Paşa, 1919.



Yeni Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa

Yeni Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa, maiyetleri ve karargâh askerleri ile beraber İstanbul'dan hareket ederek 26 Temmuz 1916'da Medine'ye gelir ve hususi bir merasimle karşılanır.

14 Ağustos 1916'da tarik-i sultanîden yani İstanbul'dan Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'ye gönderilmekte olan Surre-i Hümayun da bu günlerde Medine'ye ulaşır ve fevkalade bir merasimle karşılanır. Her yıl muntazaman giden Surre Alayı ile Kâbe-i Muazzama'nın hususi olarak imal edilmiş yeni örtüsü ile Hicaz ahalisi ve civar kabilelere pek çok para ve kıymetli hediyeler gönderilir. Surre-i Hümayun Emiri uzun müddet Medine'de kalarak Mekke yolunun açılmasını bekler. Ancak sürenin uzaması ve Mekke'ye ulaşma umudu kalmaması üzerine Surre-i Hümayun memurları da gayr-i resmî olarak birer ikişer geriye dönerler.¹

Yeni Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa, sekiz ay kadar Medine'de kalır. Fahreddin Paşa ile karşılıklı tereddütle başlayan diyalog zaman içinde yoluna girse de aradaki gerginlik tamamen bitmez. Cemal Paşa ile gerginlikten uzak durmaya çalışsa da tavır ve taleplerinden rahatsızlığını hissettirir. Medine'de Fahreddin Paşa, bütün kontrolü elinde tutmak isterken Şerif Ali Haydar Paşa, yönlendirilmeye gelmez, Talat ve Enver Paşalarla bire bir temasını sürdürerek, Cemal Paşa ve Fahreddin Paşa'dan bağımsız hareket etmeye çalışır.

“Medine, 19. 11. 1332 (1 Ocak 1917)

Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na,
İbnürreşid'in kuvvetini toplayarak hareketi

tahakkuk ettiği şu esnada, etrafımızı Hüseyin'in oğulları ihâta eylemiştir. Kimi, hattı tehdit, kimi Urbânı iğfal ile el-vech-i iskat, kimi de arada sırada askere tecavüz eylemektedir. Medine'nin etrafı temizlenmeden, gelecek kuvveti, Mekke gibi uzak bir mahalle sevk etmek, bilmem ne derece muvafıktır. Eğer bu mahzur kuvve-i kâfiye sevkiyle, bertaraf etmek imkânı hasıl olacaksa o hâlde, İbnürreşid'in, İbn-i Suud'dan hazer etmediği anlaşılır. Mekke'ye kadar sevk olunabilseler dahi, Mekke gibi bir memlekete, böyle intizamsız bir kuvvetin sevki, ne dereceye kadar muvafık olabilir? Bunlar, gayri muntazam bir kuvvet olmaları hasebiyle, husule getirmeleri me'mul, nehib ve garezin ve bozulmaları ihtimalinin gerek siyaseten gerek İslamlar üzerinde hâsıl edeceği te'siratı zat-ı devletleri teemmül buyurursunuz efendim. Emir-i Mekke-i Mükerrreme Şerif Ali Haydar.”

Cemal Paşa, bu telgrafı ciddi rahatsızlık duyarak, tepki ile cevaplar:

“Beyrut, 20.11.1332 (2 Ocak 1917)

Emir-i Mekke-i Mükerrreme Şerif Ali Haydar Hz.

Bugün, düşman Şerif Hüseyin habisidir. Bu düşmanı mahvetmek için, bütün kuvvetlerin, bu düşman aleyhine tevcih edilmesi muktaza-yı maslahat olduğu kanâat-i âcizânesindeyim. İbnürreşid, inşaallah gelsin, onu Mekke'ye gönderip, Şerif Hüseyin'e taslit etmeye muvaffak olsak, bizim için, bundan daha büyük bir muvaffakiyet olamaz. Buna müsâade buyurulmasını istirham ederim, efendim.”

¹ İstanbul'dan Mekke'ye surre gönderilmesi geleneği 1915 yılına kadar devam ettirilebilir. 1916'da güç şartlar altında Medine'ye kadar giden Surre Alayı 1917 ve 18'de Şam'da kalır. Kahire'den yola çıkan Mısır mahmili ise 1926'ya kadar gönderilebilir. 1926'da hac sırasında yaşanan kanlı olaylar sonucu Suudi Arabistan ve Mısır arasındaki gerilim sonucu bir gelenek de ömrünü tamamlamış olur. Bkz.: Murat Kargılı, “Hilafetin Mühim Bir Sembolü Olarak Mısır Mahmili”, *Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun*, İstanbul, 2008, s. 135.



Son Surre Alayı, Medine'ye girerken, 1917.





Fahreddin Paşa, Mekke Emiri Şerif
Ali Haydar Paşa ve oğulları, Medine
çevresindeki durumu ve âsilerin
hareketlerini gözlemliyor.

Medine boşaltılmak isteniyor

Fahreddin Paşa'nın Şerif Ali Haydar Paşa'yı idare edemediği düşüncesi ve çok fazla takviye kuvvet istediği gerekçesiyle, yerine yeni birinin atanması ve Medine'nin boşaltılması kararını gündeme getiren Cemal Paşa, Hicaz'dan adeta vazgeçerek baştan beri ümit ettiği Mısır fatihi olmak arzusuna kapılır ve gözü başka bir şey görmez olur. Enver Paşa'ya yazdığı mektubunda "Hicaz'ın mukadderatı Filistin'in mukadderatına tabidir. Askerlikçe Filistin esas, Hicaz fer'idir." diyerek Medine'nin boşaltılması gerektiğini belirtir, Enver Paşa da yüreği sızlaya sızlaya "Peki öyle olsun" demek zorunda kalır. Fahreddin Paşa, karar kendisine tebliğ edildiğinde beyninden vurulmuşa döner ve ızdırap içinde Cemal Paşa'ya şu telgrafı çeker:

"Boşaltma emrine boyun eğmekle beraber, Medine'nin anavatanı bilhassa Filistin'den ayrı görülmesine ve demiryolunun birkaç yerde tahriplere uğramış olmasından başka bir sebepten haberim olmadığı için böyle ansızın boşaltmaya karar verilmiş olmasına mütehayyir ve katiyyen muhalifim. Eğer asıl maksat buradaki kuvvetten şimalde faydalanmak ise acaba Medine için bir piyade alayı ile bir batarya olsun bağışlanamaz mı? Ve bu kuvveti yaşatabilecek kadar Medine'ye erzak gönderilemez mi? Benden yetki ve altın esirgemezseniz Hakk'ın inayeti ve Peygamber'inin ruhaniyeti ile burada uzun müddet yaşayabileceğime ümidim berkemaldir. Kısaca şimalde Medine'yi elimizden kati surette düşürecek bir elim vaziyet henüz kendini göstermiş değilse, bu mukaddes şehri Hz. Peygamber'in Ravza-yı Mutahhara'sını mühim ağırlıkların sevkinden sonra son dakikaya kadar muhafaza ile ecdadımızın Medine'ye anavatanın kalbgâhına yerleştirmiş oldukları bayrağımızın bana kaldırılmamasını kemal-i hörmetle istirham ederim."²

Harbiye Nezareti, Fahreddin Paşa'nın yerine Miralay İsmet Bey'i (İnönü) teklif eder. Cemal Paşa gençliği ve tecrübesizliği sebebiyle reddeder ve bunun üzerine henüz kolordu kumandanı olan Mustafa Kemal Paşa'yı teklif eder. Mustafa Kemal Paşa aldığı emir üzerine Diyarbakır'dan Şam'a gelir. Aynı gün Şam'da Büyük Viktorya Otelinde Cemal Paşa, Ali Fuat Paşa (Erden) ve Mustafa Kemal Paşa bir araya gelerek durumu müzakere ederler. Müzakere neticesinde "Hem Filistin'i müdafaa hem de Hicaz'ı muhafaza etmeye maddeten muktedir değiliz. Kudüs düşerse Hicaz yolu da kesilecektir. Medine boşaltılırsa Filistin'i kurtarmak ihtimali mümkün olur. Bu sebeple hem Filistin'i hem Hicaz'ı kaybetmektense kati neticeyi temin edecek harekât dairesi olan Filistin'de emniyetli bir müdafaa kurmayı tercih etmelidir." kararı alınır.

Tam karar verildiği esnada otelin elektrikleri kesilir, birdenbire bütün şehir karanlığa gömülür. Yakılan mumların ışığında her üçünün de yüzleri solgun bir renk almıştır. Biraz sonra ışıklar yandığında Mustafa Kemal Paşa ayağa kalkarak "Medine'yi ben tahliye etmiyorum. Hicaz'ı şimdiye kadar hangi kumandan müdafaa etmiş ise tahliyesini de o yapsın." der.³

Ancak Medine'nin tahliyesi meselesinde özellikle politik kaygılar ön plana çıkar. Böyle bir tahliye hükûmet aleyhinde büyük bir kampanyaya neden olabileceği gibi isyanın geniş bir alana yayılmasına da neden olabilecektir. Nitekim Padişah Sultan Reşad bu kararı büyük bir tepkiyle karşılar, Medine'nin tahliyesi durumunda halifelik ve padişahlıktan istifa edeceğini söyler. Talat Paşa da Padişah'ın arzusuna uygun olarak, Medine'nin mümkün olduğu kadar elde tutulması, sadece Filistin Cephesi'nde ihtiyaç duyulan kuvvetin geri alınması kanaatini bildirir.

² Feridun Kandemir, *age.*, 85

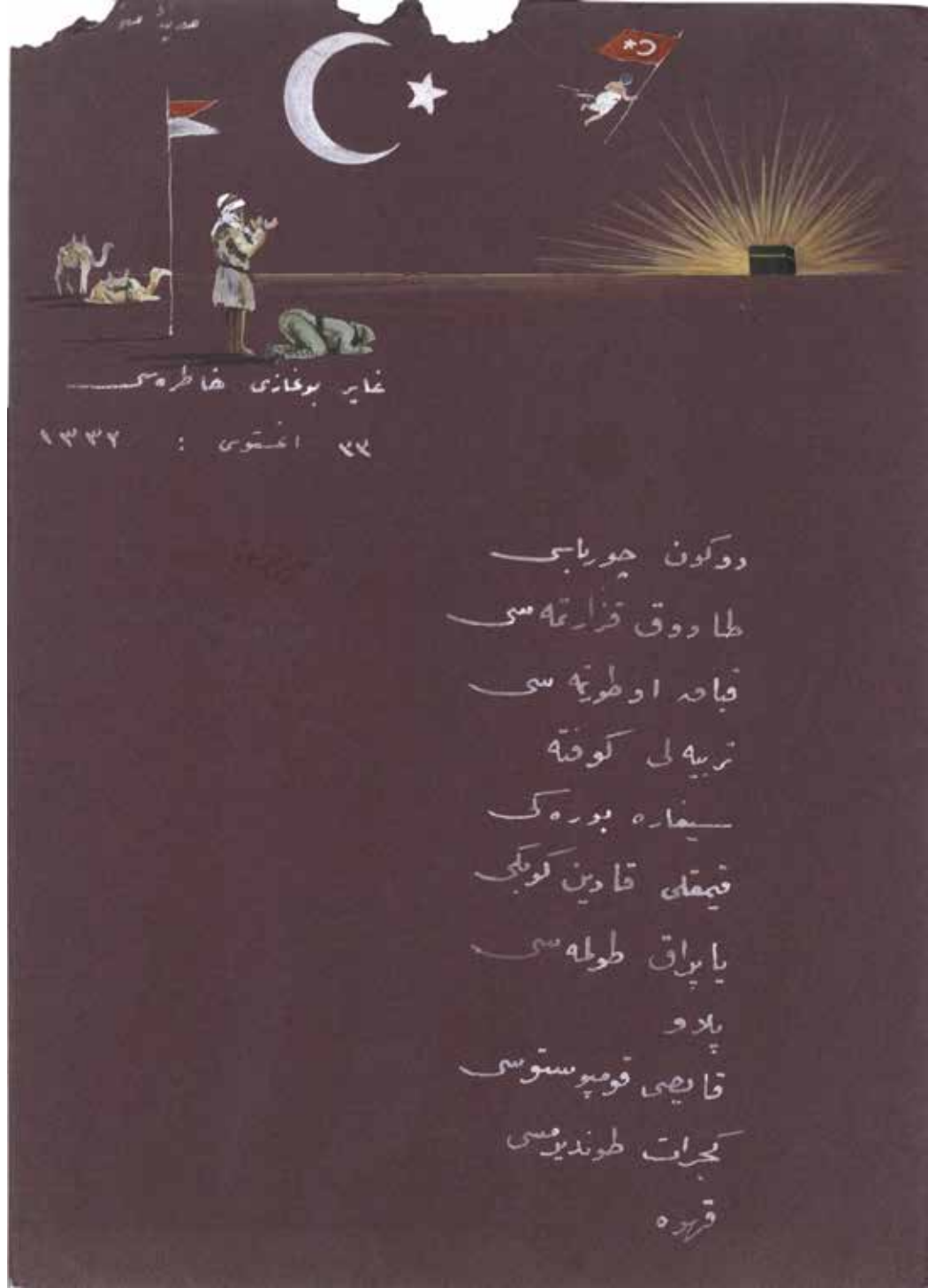
³ Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, 106.

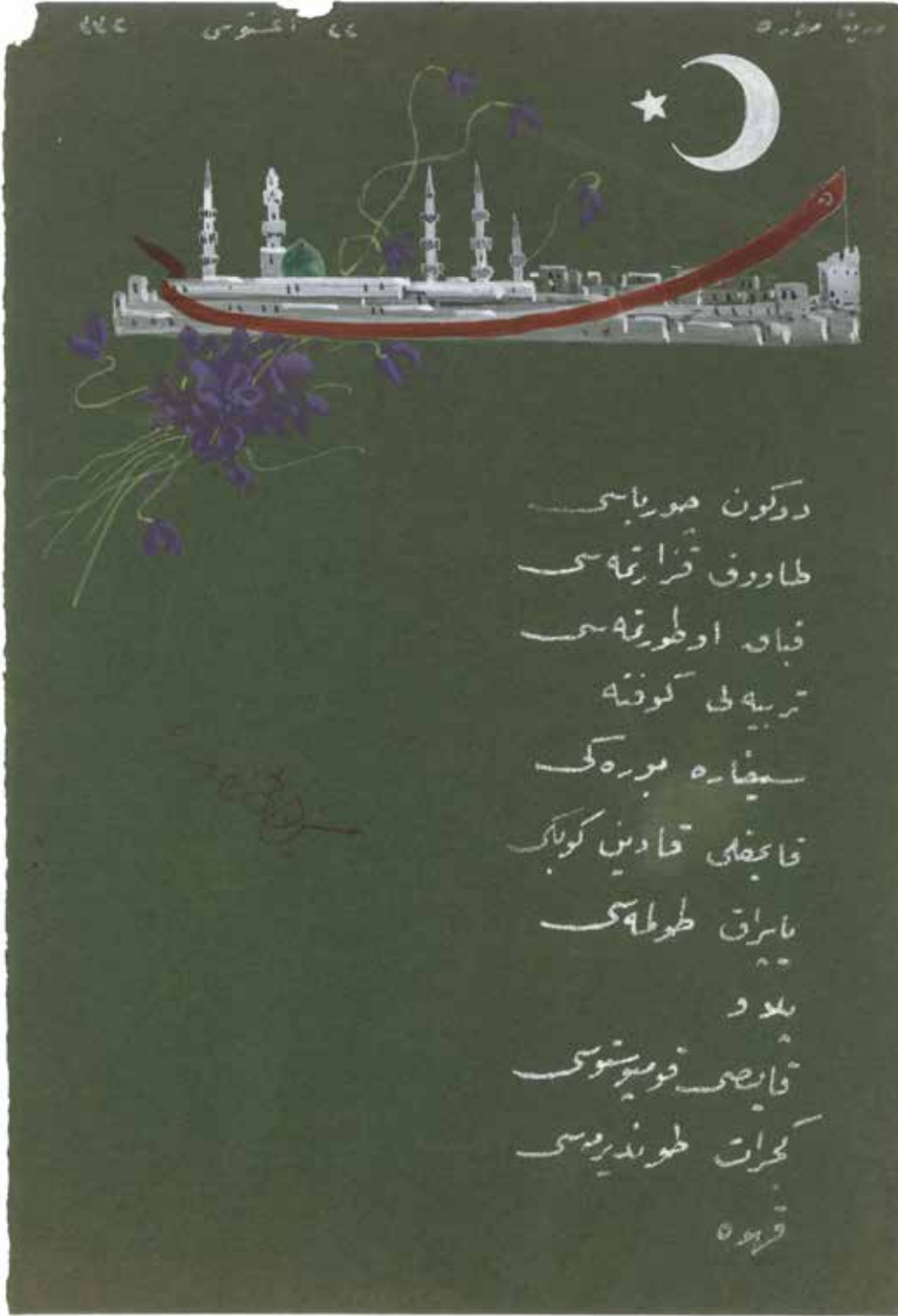
Kâbe ve Türk bayrağı
tasvirli, Şerif Ali Haydar'ın
Medine-i Münevvere'de
verdiği yemeğin menüsü:

“Gayır Boğazı
Hatırası, 22
Ağustos 1332

Düğün çorbası
Tavuk kızartması
Kabak oturtması
Terbiyeli köfte
Sigara böreği
Kaymaklı kadingöbeği
Yaprak dolması
Pilav
Kayısı kompostosu
Kecürat dondurması
Kahve”

İBB Atatürk Kitaplığı
Fahreddin Paşa Arşivi





Mescid-i Nebevi ve Türk bayrağı tasvirli Şerif Ali Haydar'ın Medine-i Münevvere'de verdiği yemeğin menüsü:

“Medine-i Münevvere,
22 Ağustos 1332

Düğün çorbası

Tavuk kızartması

Kabak oturtması

Terbiyeli köfte

Sigara böreği

Kaymaklı kadingöbeği

Yaprak dolması

Pilav

Kayısı kompostosu

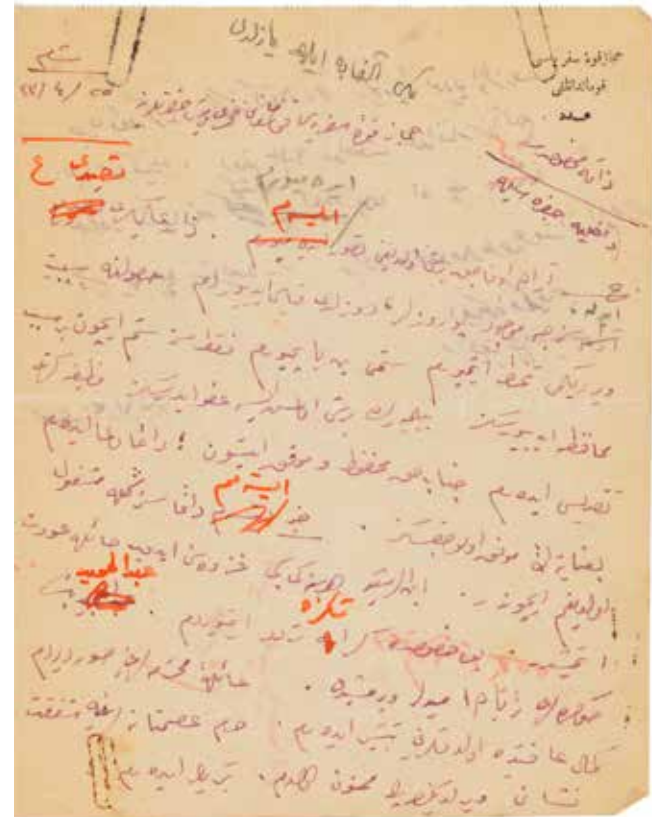
Kecürat dondurması

Kahve”

İBB Atatürk Kitaplığı
Fahreddin Paşa Arşivi



Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa, Fahreddin Paşa ve Medine Muhafızı Basri Paşa, Medine Telsiz Telgraf İstasyonu'nun temel atma merasimine gidiyorlar, 1917.



Şerif Ali Haydar Paşa'nın Fahreddin Paşa'ya yazdığı 25 Nisan 1917 tarihli mektup.

Medine'deki durumun her gün biraz daha ciddileştiğini gören Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa, âsilerin kendisini esir almak gibi bazı tertip hazırlığında olduklarını duyunca, hem temsil ettiği makamın selameti hem de kendisi ve ailesinin selameti için Şam'a gitmek ister. Aynı günlerde kardeşi Şerif Cafer Paşa ve oğlu Şerif Abdülmecid de İstanbul'a giderken Şam'da Cemal Paşa'ya uğrar ve söz arasında "Medine'de vaziyet fenâdır. Fahri Paşa idâre edemiyor. Medine düşecektir. Emir Hazretleri de Hüseyin'e esir düşmekten korkuyor. Onun için şimdiden Şam'a gelmek istiyor." derler. Cemal Paşa, Şerif Ali Haydar Paşa'ya çektiği 19 ve 31 Şubat 1917 tarihli şifre telgraflarında Medine'den ayrılmaması gerektiğinde ısrar eder:

"Tarih-i İslâm'ın en mühim anlarını yaşıyoruz. Bütün âlem-i İslâm ecnebi hakimiyeti altında ebediyen düçâr-ı inkiraz mı olacak? Yoksa hürriyet ve istiklal-i tam güneşi mi tulû edecek? İşte bu zamanlarda belli olacaktır. Böyle anlarda ahvali hadisat-ı mevziiye ve muvakkatenin te'siratından daha yüksek bir surette muhakeme etmek ve cedd-i âlânızın ruhaniyetinden iktibas ettiğimiz uluvv ü iman ve azm ile hadisatı karşılamak hususlarında zat-ı devletinizin bize rehber olmasını istirham ederim. Her ne olursa olsun muzafferiyet-i kat'iyeye ve nihaiye mutlaka bizimidir."

"Zât-ı haşimanelerinin Şam'ı teşrif eylemeyi arzu buyurdıklarını öğrendim. Şerif Cafer Paşa hazretlerinin İstanbul'a azimet buyuracakları ve ahval-i sıhhiyesinden dolayı Basri Paşa'ya sekiz hafta müddetle Beyrut'a mezuniyet vermeye mecbur olduğum şu sırada bilhassa zat-ı devletlerinin Medine'den mufarekâtları Hicaz Kuvve-i Seferiyyesi zabitan ve efradının kuvve-i maneviyesi üzerinde derin bir tesir husule getirecektir. Zât-i haşimanelerinin yazın bera-yi tenezzüh Şam'ı teşrifleri bendeniz için dahi fevkalâde, bâis-i şeref ve saadet olacaksa da, şu sırada bunun hiç kimse tarafından bilinmemesini kemali-itâat ile istirham eylerim."

Cemal Paşa, durumu Erkân-ı Harbiye Nezareti'ne de 20 Şubat 1917 tarihli telgrafla bildirir: "Emir Ali Haydar Paşa hazretleri hakkındaki mütalaayı bu husustaki emrinizi telakki etmezden evvel arz etmiş idim. Ben, hatta esir

olmak tehlikesi mevcut olsa bile Emir hazretlerinin Medine'den ayrılmasına muhalifim, efendim."

Şerif Ali Haydar Paşa, bütün bu görüşmelere ve ısrarlara rağmen, 14 Mart 1917 günü hususi bir trenle Medine'den Şam'a hareket eder. Şerif Ali Haydar Paşa'nın Medine'den ayrılması, Fahreddin Paşa başta olmak üzere, tüm askerlerinin moralini düşürür. Şerif Ali Haydar Paşa ile Fahreddin Paşa, Medine'de yüz yüze konuşmayarak, çözemedikleri gerilimi Şam ile Medine arasında yazışarak halletmeye girişirler:

"Hicâz Kuvve-i Seferiyyesi Kumandanı
Fahri Paşa Hazretlerine
Şam, 25 Nisan 1333

Zâta mahsusdur. Dahiliye şifresiyle.

C: - Arada, ufacık bir şey olduğunu, tasavvur edemiyorum. Zât-ı âlinizi tasaddî eden, sizce mevcut, pürüzler düzeldi, kıyas ediyordum. Husulüne sebebiyet verdiğimi tahattur etmiyorum. Sitemi ben yapmıyorum. Fakat siz, sitem için bir sebep muhafaza ediyorsunuz. Bilmeyerek, bir şey olmuş ise af edersiniz.

Vazifenizi takdis ederim. Cenâb-ı Hakk mahfuz ve muvaffak etsin; dâima duâ ederim. Biinâyetillâh, muvaffak olacaksınız.

Haber istemem, dâima sizinle meşgul olduğum içindir.

İbnürreşid, her seneki gibi gazvesini edip, Hâil'e avdet etmiştir. Bu hususta, kerâmetinize tereddüt etmiyordum. Abdülhamid Bey, sonraları, ziyade ümitler vermiş idi.

Aile-i muhteremelerini sordurdum. Kemâl-i âfiyette olduklarını tebşir ederim.

Harim-i ismetânelerine şefkat nişanı verildiğinden pek memnun oldum. Tebrik ederim.

Sabri Bey'le gönderdiğiniz kitaplar dahi, Ziver Bey'e tevdi olunarak cümlesi gitti; dün, Halep'e muvasalat telgrafnâmesini aldım.

Huzur-u Saâdet'e gittikçe, benim için, yeri öpünüz.

Rusya ile sulh, şâyiadır.

Birader ve mahdumlar arzı-ı
hürmet ederler efendim.

Emir-i Mekke-i Mükerrerme Şerif Ali Haydar"

Fahreddin Paşa'nın Şerif Ali Haydar Paşa'dan gelen 25 Nisan 1333 tarihli mektubu arşivine kaldırırken, kendisi için aldığı not:

“Geldi: 30 Nisan 333. Emir Haydar Paşa ile muhaberem. Hıfz edilecektir.

- Şerif Ali Haydar'ın İbnürreşid'in Mekke'ye gönderilmesi hakkındaki istifsara cevabı, Mekke yağma olacak diye korkuyor.

- Ali Haydar tıynetini meydana koyuyor. İbnürreşid'i peşine takıp Mekke'ye gitmesi lazımdı.

- Cemal Paşa en büyük düşman Hüseyin habisidir İbnürreşid'i ona tasalluta muvaffak olabilesek en büyük muvaffakiyettir diyor.”

*

“Medine, 3 Mayıs 1333 (1917)

Emaret-i Celileye,

1- Arada, bence, hakikaten, hiçbir pürüz yoktu. Fakat ben, olduğum gibi anlaşılamadım. Son günlerde, hulusuma itimat hasıl olmağa başladı... İnşaallahü Teala, o itimat devam edecektir. Gerçi, birader paşa ile Abdülmecid Bey'in Dersaadet'te bulundukları sırada, Mustafa Kemal Paşa'nın, Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kumandanlığına tayin edildiği hakkında, zat-ı devletlerine bir telgraf çekilmiş olduğunu duyarak, biraz müteessir oldumsa da zat-ı samilerinde, bu vakıayı hoş görür bir emare göremediğimden, Abdülmecid Bey'in çektiği o telgrafa ehemmiyet vermedim.

2- Evvelki telgrafımda arz ettiğim dargınlıklara gelince: Emir Hazretleri itimat buyurunuz; o satırları yazdığım zaman, hatırımdan geçen, şu idi: ‘Emir Hazretleri, Medine’yi, niçin terk etti?’ Hatta Ziver Bey’e de “Emir Hazretleri’ne bunu arz ediniz.” demiştim. Müşarünileyh, ‘Ben söylemem, bana darılır.’ buyurdular. Hakikaten, siz gittikten sonra, gidişinizin husule getirdiği te’sirat sebebiyle, çok müteessir oldum ve bu teessüratı, size arz edebilmek için telgrafımda bir mukaddeme yaptım. Bundan başka, zât-ı samilerine ve Muhiddin ve Mehmed beylere karşı, hiçbir pürüz ve hiçbir sitem sebebi yoktur. Ve yazılarımı tetkik ve tahlil buyurursanız,

her noktasında, hulus ve samimiyet görülür.

3- Ailem hakkındaki iltifat-ı devletlerine arz-ı şükran eylerim. Aldığı nişan da teveccühât-ı samilerinin kıymettar bir hatırasıdır.

4- Sizin için südde-i seniye yüz sürdüm ve dua ettim.

5- Elhamdülillah, bana mâzaheret ediyor. Bahçesinin yanındaki kuyuya, bir tulumba ve üzerine müceddeden bir kubbe yaptırmaklığım da müsaade etti. Hizmetçileri, ellerinde birer bez, birer süpürge, duvarları, pencereleri, avizeleri, kandilleri silmek, süpürmekle, bihakkın meşguldürler.

Şimdi, Babüsselam’dan Menaha meydanına, 30 metre genişliğinde, bir cadde açtırmağa teşebbüs ettim. İnşallah, bir haftaya kadar, Menaha meydanından, Babüsselam’ı göreceğim.

Sizin çeşme, 10-15 hatve kadar, kal’a cihetinde kalıyor fakat Menaha parkında, o çeşmeyi herhâlde zarif bir noktada bulundurmaya çalışacağım. Size yeniden inşası için masraf ihtiyar ettirmeyeceğim.

6- İstasyon civarında demiryolundan ayrılan bir şube, Medine haricinden, kal’a dibinden, Menaha meydanına ve oradan, yeni açılacak Babüsselam yolu ile Harem-i Şerif civarına kadar uzayıp, düdüksüz ve gürültüsüz işletmek şartıyla, Harem-i Şerif civarındaki enkazı harice nakledecektir. Bu işi bitirdikten sonra da Menaha parkına toprak taşıyarak, meydanın tesviyesine hizmet edecektir.

Cenab-ı Hakk muvaffakiyet verir, Peygamber’i de müzaheret ederse, sene nihayetine kadar, bu meydanın tesviyesini bitireceğimi ümit ediyorum.

7- Her ihtimale karşı, Mescid-i Saadet mahzen ve ambarlarına, erzak cephanesi ve ilaç iddihar ediyorum.

Suretini geçenlerde takdim eylediğim, beyanname ahkâmı veçhile, son derece muztar kalırsam, Harem-i Şerif’e iltica edeceğim. Kapılarını kapayıp içinde oturacağım.

Hazine-i Nebeviye’yi işte bu karar-ı kat’iye binaen buradan yolladım.

Hazine-i Nebeviye’yi Dersaadet’e gönderişim Şam’da, kıyl u kâli mucib olmuş. Medine’yi muhafaza ve müdafaadan, ümit kesmiş olduğuma hükmedilmiş!

Zeyl

a- Dün, receb-i şerifin on ikinci gecesı, Hazret-i Hamza'yı ziyaret ettik. Evvelleri, bu yevm-i mübarekte, Hazine-i Nebeviye müdürıyetince 7000 kuruş masrafla, zenginlere mutantan bir ziyafet verilir, fakirlere de bir çorba içirilirmiş. Biz, zenginlerin yiyeceklerini de fukaraya yedirdik ve Hazret-i Hamza'dan istimdat eyledik.

b- Şerif Zeyd'den muhafızlık namına bir mektup geldi. İçinde, size bir telgraf çıktı. Kapalı olarak Şam'a çekttirdim. Mektubu, telgrafı, okurken huzur-ı âlinizde, Şerif Zeyd için 'yazamaz gönderemez' dediklerimi güle güle hatırladım.

Reşit Paşa, Medine'ye geleceğinden bahisle âsilerin vaziyetini soruyor ve 200 çuval kahve ile 6 bin çuval erzak-ı muhtelif hazırlamaklığımızı yazıyor. Fesübbhanallah!...

Fahreddin"

*

"Mekke-i Mükerreme Eمارeti

Hicaz Kuvve-i Seferiye Kumandanı

Fahri Paşa Hazretleri'ne

(Hususi cevapnamedir)

Saadetlû Efendim Hazretleri,

3 Mayıs 333 tarihli mektubunuzu aldım. Pek memnuniyetle okudum. Cevaben sırf elfaz-ı resmiye ile iktidâ etmek isterdim. Fakat zât-ı âliniz düğümleri meydana koydunuz, çözmek lazım geldi ve samimi muamele etmekliğimi temenni buyuruyorsunuz. Sizce bu ukdeler mevcut, nice hakikatler malum iken, âtiyen bir kalbî mesele tevliid etmemek üzere müsaadeniz ile tahrirat-ı kerimânelerinin bir-iki noktasını izah ve halletmek isterim. Mustafa Kemal Paşa'nın kumandanlığını ne ben ne biraderim ve ne de oğlum Abdülmecid tervic etmedi. Büyük kumandanlara ait meseledir. Abdülmecid'in telgrafı meselesine gelince sizin yaveriniz şifre ile size malumat verir ise benim oğlum, olmuş bir şeyi neden bana malumat vermesin, bunda ukde olacak bir şey var mıdır? Hâlbuki oğlum Abdülmecid bu hususa dair malumat vermedi, sizi temin ederim. Taaccüb ederim bu malumatı size

veren bir kuvve-i maneviyeye malik olmalıdır, ashab-ı mükâşefeden olmalıdır. Zira benim her makam ile hususi şifrelerim vardır. Muhaberatıma vukuf mümkün değildir, meğer ki ben söylemiş olayım. Sizin benden ketmetmek istediğiniz cüz'î şeylere mukabil, büyük kumandanlar ve heyet-i devlet, umur-ı külliyyeyi dahi diriğ ve ihfa etmemektedirler, tabii haberim olacak. Mustafa Kemal Paşa hazretlerini hiç bilmem, muarefem yoktur. Eğer Hicaz kumandan tebdili için istimal-i nüfuz ede idim, bu hizmeti mefharet bilir, tanıdığım çok zevat-ı kiram vardır, birini intihap ederdim. Ve olur idi. Zanlarınız daima sizi yanıltıyor. Oğlum Şerif Abdülmecid Bey, herkesten ziyade size hürmet besler biliyor idim. Gıyabınızda kendisinden hakk-ı âlinizde pek çok hürmet gördüm. Siz de kanaat edersiniz ki Hicaz'ın ahval-i umumiyesinde bir şeye ben musır olur isem, benim arzu ettiğim vecih ile temin-i umur tabiidir. Hâlbuki ibtida-yı mülakatımdan beri şahsen zât-ı âlinize bir hürmet duydum. İdare-i umur etmeye karar verdim ve bazı tecavüzleri dahi müsamaha ettim. İbtidaen siz bazı ahvalde ifrata vardınız ve benim ile istişare ederek işi görmek size güç geldi. Makamımı ayrı tutmak istediniz. Bunları sonra tashih etmeye say ettiniz. Tabii bu ahval bir iz bıraktı. Kumandanlarınız dahi belki vâkıf oldu. Bu ahvalin neticesinde olan bir hâlden, neden oğlum Abdülmecid'e hisse ayırıyorsunuz, o berîdir. Rica ederim bu mesail artık bitsin. Kâfi derecede hallettim. Ve sizin tasavvur ettiğiniz gibi değildir ve hep geçmiştir. Cenab-ı Hakk sizi umur-ı mukaddesenizde muvaffak etsin. Babüsselam'a doğru açılacak olan yoldan, sahiplerinin gaip olması cihetiyle hukuk-ı ibada son derece riayet etmek şartıyla memnunum. Sebat ve azminizden ve Seyyidü'l-Kevneyn efendimiz hazretlerine olan irtibatınızdan bir Müslüman kumandanına layık etvar ve ahlak-ı İslâmiyenizden tarif kabul etmez derecede müftehirim. Aile-i devletinizi gayr görmediğimden arada istifsar ediyorum, afiyette olduklarını haber alıyorum. Medine-i Münevvere'den müfarakatıma gelince kendi arzum ile olmadığını bilirsiniz. Sırf hükümete ait bir meseledir. Ehemmiyetini elbette takdir edersiniz. Ne hâlde idik bilirsiniz. Birader Paşa arz-ı hürmet eder, Muhyiddin dahi kemal-i hürmetle arz-ı tazim eder. Oğlum Mehmed'e gelince bir büyük kaza geçirdi. Pek elim olduğu

[قصصی جواجاہد]

ایرانیہ مذہب
مذہب

2

معنى عابده صدمه اليه ، على غيب ، غالب ، عاطف بشاره موعود
سودر توريد ايم

[illegible]

106 - FAHREDDİN PAŞA

bekliyorum. Aileyi dahi getireceğim. Tabii Abdülmecid Bey birlikte gelecek. Şam'ın eracifi daimdir. Ziver Bey muvasalat etti, telgraf aldım. Size Şam'da sigara aratıyorum. Bulursam takdim edeceğim, bulamaz isem Dersaadet'ten celp edeceğim. Ümit ederim artık aramızda ne pürüz ne ukde hiçbir şey kalmamıştır. Saf bir kalp ile yekdiğerimize muiniz. Huzur-ı Saadet'te benim için hizmette bulununuz ve salât ü selam getiriniz. Şerif Zeyd avdet eder ise Şam'a gönderiniz. Umurunu lütfen teshil ediniz, azizim efendim hazretleri.

*10 Mayıs 1333 (1917), Şam'dan
Emir-i Mekke-i Mükerrreme Şerif Ali Haydar*

*

“Mekke-i Mükerrreme Emareti
Hususi

Muhterem Paşa hazretleri,
Mübârek hatırınızı istifsar, âfiyetinizi temenni ederim. Muvaffakiyet ve muzafferiyetinizi Cenab-ı Hakk'tan tazarru ve niyaz eylerim. Hamdolsun vücutça afiyetтейim, fikren tabii meşgulüm. İnnallâhe maassâbirîn, Cenab-ı Hakk'ın lutf u keremine i'timadım çoktur. Allah muinimizdir. Oğlum Şerif Abdülmecid Bey maaile Dersaadet'ten geldi. Zat-ı âlinize arz-ı ihtiram eder. Birader ve Muhiddin ve Mehmed arz-ı ta'zimat ederler. Hicaz'ın istikbali min cihetissiyase korktuğunuz noktalardan biinayetillah tamamiyle kurtulacaktır. Ve emindir. Tebşir ederim. Merak etmeyiniz azizim. 20 Haziran 333 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa hazretleriyle, Cemal Paşa hazretleri Lübnan'da Aliye'ye gelerek bir gece misafirim oldular. Altmış mütecaviz maiyetleri vardı. Pek hoş bir gece geçti. Zât-ı âlinizi hatırladım, dualar ettim. Top ve mühimmat sevk olunduğunu ve olunacağını haber aldım. Pek memnun oldum. Enver Paşa hazretlerinin huzurunda rovelver atıldı. Muhiddin ve Mehmed beyler kendilerini gösterdiler. Paşa hazretleri pek takdir etti. Ziyadesiyle memnun oldu. Birer yeni sistem tabanca mükâfaten gönderecekler.

Efendim, vaad ettiğim sigaralar hele oğlum ile geldi. Bin adettir. Takdim ediyorum. Afiyetle içiniz. Merak dağıtmaya vesile olur. Hürmetiniz kalbimde mahfuzdur. Bizi hatırdan çıkarmayınız. Huzur-ı Seyyidü'l-kevneyn'de niyabeten salât ve selâm takdim ediniz. Ve yeri takbil eyleyiniz, muhterem azizim efendim hazretleri.

*10 Temmuz 1333 (1917)
Emir-i Mekke-i Mükerrreme Şerif Ali Haydar*

Maiyyet-i âlînzinde, Selahaddin, Ali Necib, Galib, Atıf Beylere mahsus selam tevdi eylerim.”

*

Fahreddin Paşa'nın Şerif Ali Haydar Paşa'dan gelen 10 Temmuz 1333 (1917) tarihli mektubu arşivine kaldırıırken, kendisi için aldığı not:

*“Ali Haydar Paşa'nın mektubu.
Hicaz'ın istikbali korktuğum noktalardan tamamiyle kurtulacakmış ve emin imiş. Zavallı Emir-i Mekke bana tebşir ediyor!.. Merak etmeyiniz diyor. İşte idare böyle olur.
Ben, Emiri böylece iğfal edememiş olduğumdan dolayı Enver Paşa'nın menfuru oldum. Cemal Paşa'nın dahi!
Lübnan'da pek hoş bir gece geçirilmiş. Zavallı Emir beni hatırlamış ve dua etmiş! İskenderun'a geldikleri zaman prensler gibi muamele yapılması lüzumuna muhalefet etmiş idim.
Lübnan sokak ve yollarında adamlar ölüp dururken Emir'in evinde hoş gece nasıl geçirilebilir?
Medine'ye top ve mühimmat sevk olunduğunu ve olunacağını haber almış zavallı sevinmiş.”*

Bihi. 2 Nisan 1333 (1917)

Huzûr-ı Âlî-i Kerimanelerine

Sâdetlû Efendim Hazretleri,

Şam’a kemal-i afiyetle vâsıl olduk. Medine’de hususiyle son zamanlarda geçen hayat-ı mesude ve samimiyyenin, yâd ve tezkârından hiçbir gün geri kalmadığımı temami-i hulus ile arz ederim. Cenab-ı Hakk’tan hiçbir zaman ümidi kesmediğimden muvaffakiyet ve afiyetle inşallah yine birleşeceğimize itminanda devam ediyorum. Vakıa geçen dakikalar, saatler, sıkıntıdan iras-ı mağmumivetten hâlî değil, fakat bütün şedâid-i dehre karşı insanda galibiyet husule getirecek bir büyük mukaddes sanat vardır ki o da sabırdır. Cenab-ı Kâdir-i Mutlak, Kitab-ı Kerim’inde ‘Allah sabırlılarla beraberdir’ buyurduğu gibi, bir Arab şairi de şu beyitlerle sabrın ehemmiyetini ne kadar güzel tasvir etmiştir:

*‘es-Dehrü la-yebka ala-haletin
La büdde mayukbilü ev yüdbirü
Fein telekkake bimekruhetin
Fasbir fe-enne’d-dehre la yusbir.’*

(Tercümesi)

‘Sakin zannetme dehrin vardır, ancak sade bir hali

Görürsün rütbe-i ikbali andan gâh idbarı

De madem cevri ve nikbetle sana gerdun rastlarsa

Durup sabret bu dehrin çünkü yoktur, hiç de ısrarı.’

Bu maruzatımın malumu ilâm kabilinden olduğunu bilmekle beraber ancak bir hasbihâl olarak telakki buyrulacağına kani olduğumdan cüriyâb oldum. Yoksa sanat-ı sabrın bihakkın mümessili bulunduğunuzu her mütefekkir teslim eder ve kâni olur.

Baki dergâh-ı ilahiden kemal-i afiyet ve muvaffakiyetinizi niyaz eyler ve bizi hatırdan çıkarmamak lütfunda bulunmaklığınızı rica eylerim, muhterem Efendim.

Şerif Muhiddin

Pederim ve biraderim arz-ı tazimat eder. Biraderim Mehmed Bey burada da birçok fişekler alıyor. Ve almaktan bıkmıyor. Bi’r-i Mâşi’de tabanca müsabakası yaparken zât-ı âlinizle beraber çıkan resmi seyrederken, birkaç defa Mehmed içini çekti, kendini istediği gibi gösterememekten mütevellid teessürün, el’an bâki olduğunu anladım.

Şimdilik hayvanların hepsini birden göndermek mümkün olamıyorsa büyük kır aygırın hiç olmazsa irsalini himmet buyrulmasını rica ederim.

Bizi sormak lütfunda bulunanlara selamımın tebliğini istirham ederim.”





Fahreddin Paşa, Medine İstasyonu önündeki meydanda İstanbul'dan gelen bir padişah iradesini okuyor.



« Fahreddin Paşa, maiyetiyle Babü's-Selam'dan çıkıyor.

Fahreddin Paşa ve Şerif Ali Haydar Paşa, maiyetleriyle bir merasimde dua ediyorlar..

Necid ölllerinden Medîne'ye

Şerif Ali Haydar Paşa Hazretlerine

Nâr-ı beyzâ mı nedir, ögle zamânında güneş?
Tepesinden döküyor beynine âfâkın ateş!
Yıldırım yağmuru şeklinde inen huzmesine,
Siper olmuş yanıyor çöldeki çıplak sîne.
San'atin sırrını ressâm-ı ezelden okuyan;
Rûh-i ma'sûmu bütün hilkatı kendinde duyan;
Şimdi yerlerde şafak, şimdi bulutlarda bahar,
Şimdi tûfân-ı ziyâ, şimdi köpük, şimdi buhar,
Şimdi, mahmûr-i tefekkür, uzanan enginler,
Şimdi yalçın kayalar, şimdi oyulmuş inler,
Şimdi dalgın dereler, şimdi zılâl ummânı,
Şimdi bir vâha çizen; şimdi bütün elvânı,
...
Yeniden cûşa gelirken bir alev tûfânı,
Karşıdan "Kubbe-i Hadrâ" edivermez mi zuhûr?
O nasıl heykel-i dîdâr, o nasıl cebhe-i nûr!
Öyle bir Tûr ki: Her lemha-i istiğrâkı,
Olmadan çâk-i tecellî, süzüyor Hallâk'ı!
Ebedî fecrini gördükçe perîşan lâhût;
Zill-i memdûduna düştükçe güneşler mebhût!
...
Ne manzaraydı, İlâhî, o herc ü merc-i samût!
Ki vecde geldi temâşâdan ansızın melekût:
Hurûş edip beşi birden yanık minârelerin,
Hudâ'yı bağına basmış yığın yığın beşerin
Gömülmüş olduğu ummânı dalgalandırdı;
Deminki mahşeri inetti, Sûr'u andırdı!
Birinci "Eşhedü en-lâ-ilâhe illâ'llâh"
Nidâlarıyla dönerken semâya doğru cibâh,
Duyuldu Merkad-i Pâk'in de, aynı ikrârı,
Derin derin gelen âvâzelerle tekrârı.
Bütün o ma'kese dönmüştü cebheler şimdi;
Onun sadâları artık muhîte hâkimdi.
İkinci mevc-i şehâdetle aynı aks-i medîd,
Hudâ'yı etti zeminden için için tevhîd.
Üçüncü oldu şehâdet ki: Tuttu eb'âdî,
Muhammed'in ebediyyet-güzîn olan yâdî.
Ne gulguleydi o yâdın peyinde dalgalanan!
Nasıl uyanmadı bilmem ki uykudan Cânan?
Muhîti bunca zamandır ki inliyor, az mı?

Kıyâm-ı Haşr'e kadar yoksa hiç uyanmaz mı?
Nasıl sığar ki, İlâhî, hayâle, idrâke:
Şu hâb-gâhı derâgûş eden demir şebeke,
-Yerinden oynamayan dağ kadar vücûdunda-
Bütün bu cûşîşi ürpermelerle duysun da;
O Mihribân-ı Ezel, rûh-i nâzenîniyle,
Uyanmasın koca bir mahşerin enîniyle?
Minâreler yeniden "Lâ-ilâhe illâ'llâh"
Terânesiyle coşarken, ayaklanıp nâgâh,
Göründü yerdeki saflar huzûr-i Mevlâ'da;
Yayıldı velvelesiz bir inilti eb'âda.
Önümde ümmet-i mazlûmesiyle Peygamber;
Gözümde sel gibi yaşlar, içimde titremeler;
Ne ihtiyârıma sâhib, ne i'tiyâdına râm,
Bu girdibâd-ı ibâd ortasında bî-ârâm;
Sularla engine düşmüş sefine-pâre gibi,
-Ki şimdi üste çıkar, şimdi bulmak üzre dibi,
İner iner silinir, şimdi tâ uzaklarda,
Yavaş yavaş kabaran dalgalarla kalkar da,
İyân olur yeniden- öyle çalkanıp durarak;
Zemîn-i acze kapandım sonunda müstağrak!
Aylmışım ki: O dehşetli girdibâd, o hurûş,
Sükûna münkalib olmuş da bekliyor, medhûş.
İnce yerlere mahfilden âkıbet bir enîn,
Boşandı gitti o binlerce sîneden "âmîn!"
Boyun bükük, kol açık âsümâne, göz kapanık;
Ne inliyor o cemâ'at, ne inliyor artık!
Fezâyı dolduran eller ki Hakk'a yalvarıyor;
Yarıp da loşluğu bir müttekâ-yı nûr arıyor!
Bu başka başka lisanlar, bu herc ü merc âvâz,
Birer niyâz idi Mevlâ'ya... Hem de aynı niyâz!
Evet, şu önde duran ihtiyar Serendipli,
Ya arka saflara düşmüş zavallı Mağripli;
Dalıp dalıp gidiyorken semâ-yı merhamete,
Gerek bu âleme âid, gerekse âhirete,
Ne istesin ki, berâberce ben de istemeyim?
Şu ben ki... Her birinin ayrı ayrı kardeşiyim.
Ezelde kaynaşan ervâha ayrılık var mı?
Cihan yıkılsa bu vahdet yerinden oynar mı?
Olunca minberimiz, Arş'ımız, Hudâ'mız bir;

Benim de beklediğim nûr onun da gâyesidir.
O nûru gönder, İlâhî, asırlar oldu, yeter!
Bunaldı milletin âfâkı, bir sabâh ister.
Înâyetinle halâs et ki, dalga dalga zalâm
İçinde kaynamasın çarpınıp duran İslâm!
Bu secde-gâha kapanmış yanan yürekler için;
Bütün solukları feryâd olan şu mahşer için;
Harîm-i Kâbe'n için; sermedî Kitâb'ın için;
Avâlimindeki âyât-ı bî-hisâbın için;
Nasîb-i dâimi hüsrân kesilmiş ümmet için;
Şu hâk-i pâke bürünmüş semâ-yı rahmet için;
Biraz ufukları gülsün cihân-ı İslâm'ın!
Hudûdu yok mu bu bitmez, tükenmez âlâmın?
O, çünkü, âleme hâkim yegâne kudret iken,
Bir inkılâb ile mahrûm olunca azminden,
Esâretin ne kadar şekli varsa katlandı...
Vatanlarında garîb oldu kendi evlâdı!
O azmi sen vereceksin ki eylesin sereyan,
Soluk benizlere kan, inleyen göğüslere can.
O rûhu ver ki, İlâhî, kıyâm edip dînin,
Zemîne feyzini yaysın hayât-ı mâzînin...
Henüz duâ ediyordum ki, "Yâ Resûlallâh!"
Nidâsı kükreyerek, bir kanadlı tayf-i siyâh,
Basıp eşikleri tutmuş yığınla gölgelere,
Süzüldü uçtaki «Babü's-Selâm» önünde yere.
Mehîb sayhası hâlâ fezâda cınlandı,
Ki yükselip yeniden, yardı geçti eb'âdı.
Düşünce Ravza-i Peygamber'in ayaklarına;
Sarıldı göğsüne çarpan demir kuşaklarına.
Dikildi cebhe-i dîdâr önünde, müstağrak.
Diyordu inleyerek:
— Yâ Nebî, şu hâlîme bak!
Nasıl ki bağıryanar, gün kızınca, sahrânın;
Benim de rûhumu yaktıkça yaktı hicrânın!
Harîm-i pâkine can atmak istedim durdum;
Gerildi karşıma yıllarca âilem, yurdum.
"Tahammül et!" dediler... Hangi bir zamâna
kadar?
Ne bitmez olsa tahammül, onun da bir sonu var!
Gözümde tüttü bu andıkça yandığım toprak;
Önümde durmadı artık, ne hânümân, ne ocak...

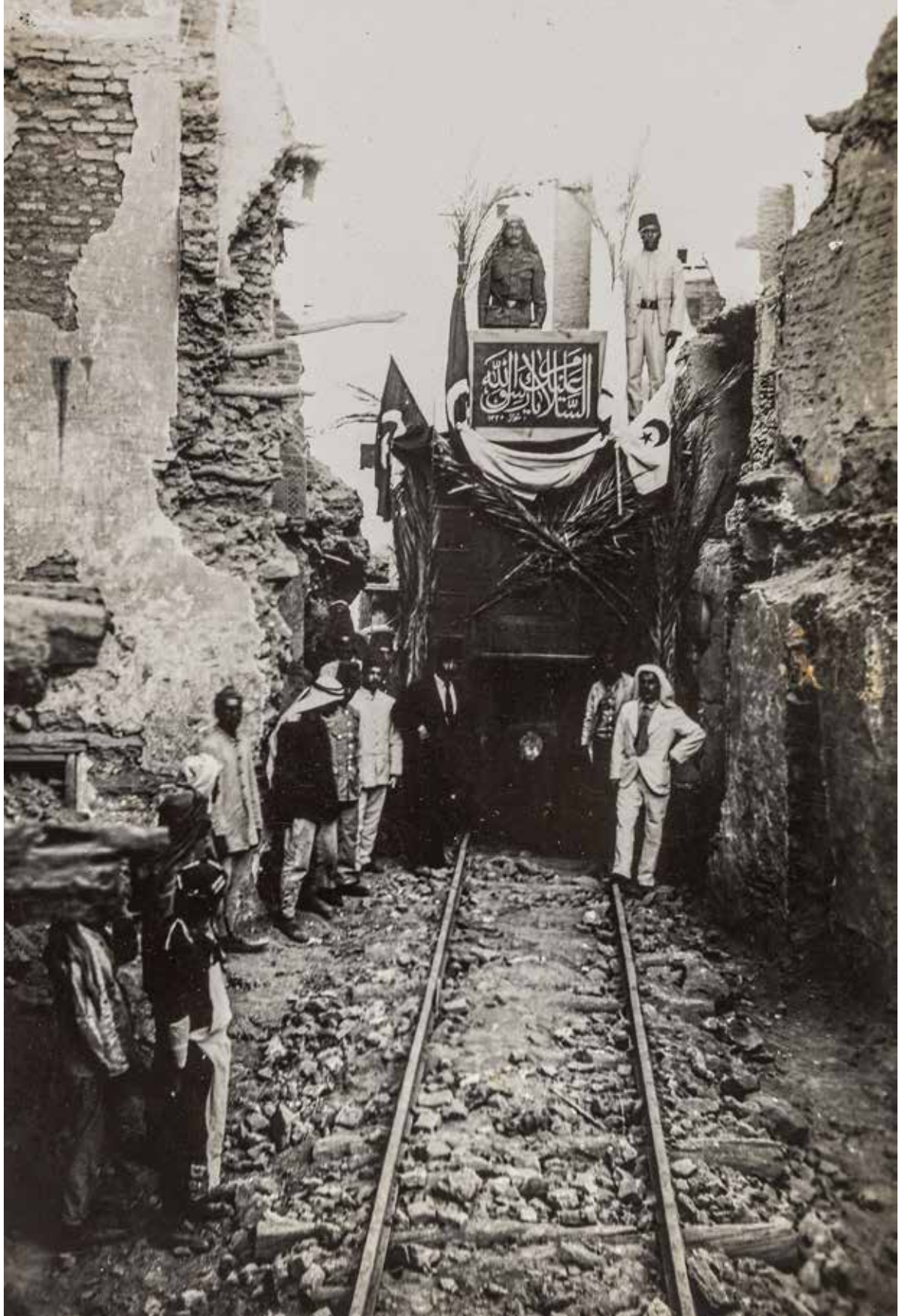


Şerif Ali Haydar Paşa, Mehmet Akif Bey ve Sinop Mutasarrıfı Hüseyin Nahid Bey, tavla keyfindeler.

Yıkıldı hepsi... Ben aşım diyâr-ı Sûdân'ı,
Üç ay "Tihâme!" deyip çığnedim beyâbânı.
Kemiklerim bile yanmıştı belki sahrâda;
Yetişmeseydin eğer, yâ Muhammed, imdâda:
Eserdi kumda yüzerken serin serin nefesin;
Akar sular gibi çağlardı her tarafta sesin!
İrâdem olduğu gündür senin irâdene râm,
Bir ân için bana yollarda durmak oldu harâm.
Bütün heyâkil-i hilkatle hasbihâl ettim;
Leyâle derdimi döktüm, cibâli söyledim!
Yanıp tutuşmadan aylarca yummadım gözümü...
Nücûma sor ki bu kirpikler uyku görmüş mü?
Azâb-ı hecrine katlandım elli üç senedir...
Sonunda alnuma çarpan bu zâlim örtü nedir?
Beş altı sîneyi hicrân içinde inleterek,
Çıkan yüreklerle hüsrân mı, merhamet mi gerek?
Demir nikâbını kaldır mezâr-ı pâkinden;
Bu hasta rûhumu artık ayırma hâkinden!
Nedir o meş'ale? Nûrun mu? Yâ Resûlallâh!..

Mehmet Akif Ersoy

“Esselâmü aleyke
Yâ Resûlallah”,
Mescid-i Nebevi'deki
Mübârek Emanetler'i
İstanbul'a getirmek
üzere hazırlanan
tren, Medine'den yola
çıkarken,
14 Mayıs 1917.



Mübarek Emanetler

Medine’de durumun her gün biraz daha nazikleştiğini gören Fahreddin Paşa, hilafetin Osmanlılara geçtiği ve padişahların “Hâdimü’l-Haremeyniş-Şerîfeyn” unvanını aldıkları 1517’den itibaren Mekke ve Medine’deki mukaddes makamlara, Osmanlı padişahları, vezirleri ve İslâm âlimleri tarafından hediye edilmiş, pek çoğu ünlü İstanbul sanatkârları tarafından yapılmış maddî değerlerinin ötesinde manevî değerleri olan Mübarek Emanetlerin, bir yağmaya uğramadan İstanbul’a naklini teklif eder. Fahreddin Paşa’ya bu konuda bütün sorumluluğun kendisine ait olduğu bildirilir.

Fahreddin Paşa, bütün sorumluluğu üstlenerek hazırlığa başlar. Basri Paşa, Harem-i Şerif Şeyhi Ziver Bey, Hazine-i Muzaffer Ağa ve Hazine-i Hazret-i Nebevi Ruznamecisi’nden teşkil ettiği komisyon vasıtası ile emanetleri tasnif ve gidecekleri tespit ettirerek en ince teferruatına kadar bütün evsafını kaydettirir ve birbirinden kıymetli bu emanetleri sandıklara yerleştirip mühürlettikten sonra 14 Mayıs 1917’de Medine’den özel bir trenle Şeyhü’l-Harem Ziver Bey, Hazine-i Muzaffer Ağa ve teslim memur emanetçilerle beraber İstanbul’a gönderir ve sevk işini sonuna kadar bizzat takip eder. Cemal Paşa’ya çektiği 13 Mart 1917 tarihli şifrede şöyle der:

“Mânen ve maddeten pek kıymetli olan eşyanın naklini Şeyhülharem’le müzakere ettim. Büyük elmas parçalarının, murassa şamdanların, avizelerin, kandillerin, askıların, yelpazelerin, tesbihlerin ve bu gibi nefis eserlerle, Arif Hikmet Bey ve Muhammediye Medresesi kütüphanelerindeki nadir eserlerin nakliyle yetinilerek, gümüş eşya ve matbaa baskısı eserlerin naklinden vazgeçilmesine karar verdim. Eşya, tarafımdan mühürlü sandıklar içinde gönderilecektir. Bu eşya ile birlikte Şeyhülharem ve onunla beraber –siyahî– Muzafer Ağa ve teslim memur emanetçi de gideceklerdir. Eşyanın hepsi birer birer tafsîlâtı olarak tarih ve tasrih edilmek suretiyle kayd ve tesbit ve

birkaç nüsha defterleri tanzim edilmiştir.”¹

“Vaktiyle İstanbul’dan gönderilen, mütehasıslarca vasıfları vezinleri kıymetleri tesbit-i defter edilmiş, cem’an 7 milyon küsur altınlık mücevheratı ve kıymet biçilemeyen üç-dört parça nadirâtı -ki bunlar Vehhabilerin Medine’ye (1800’lerin başında) ilk duhullerinde yağma edilmiş ve hükümetçe Vehhabileri tenkile memur edilen Mısırlı İbrahim Paşa’nın himemat-ı bergüzidesiyle istirdad olmuş olduğundan her ihtimale karşı- emnen ve salimen İstanbul’a sevk ve isal ettim. Esas defteri ve İstanbul’un makbuz mazbatası hâlen elimdedir. Bundan başka Sultan Mahmud Kütüphanesi ile Şeyhülislam Hikmet Bey’in meşhur kütüphanesinde ve diğer kütüphanelerde bulunan milyonluk âsâr-ı nadire ve nefiseyi de sandıklara yerleştirip İstanbul’a gönderdim. Arif Hikmet Bey kütüphanesinin salimen İstanbul’a varmış olduğunu, fakat diğerlerinin Şam’da Sultan Selim Camii’nde yağmur altında kalmış bulunduklarını duydum.”²

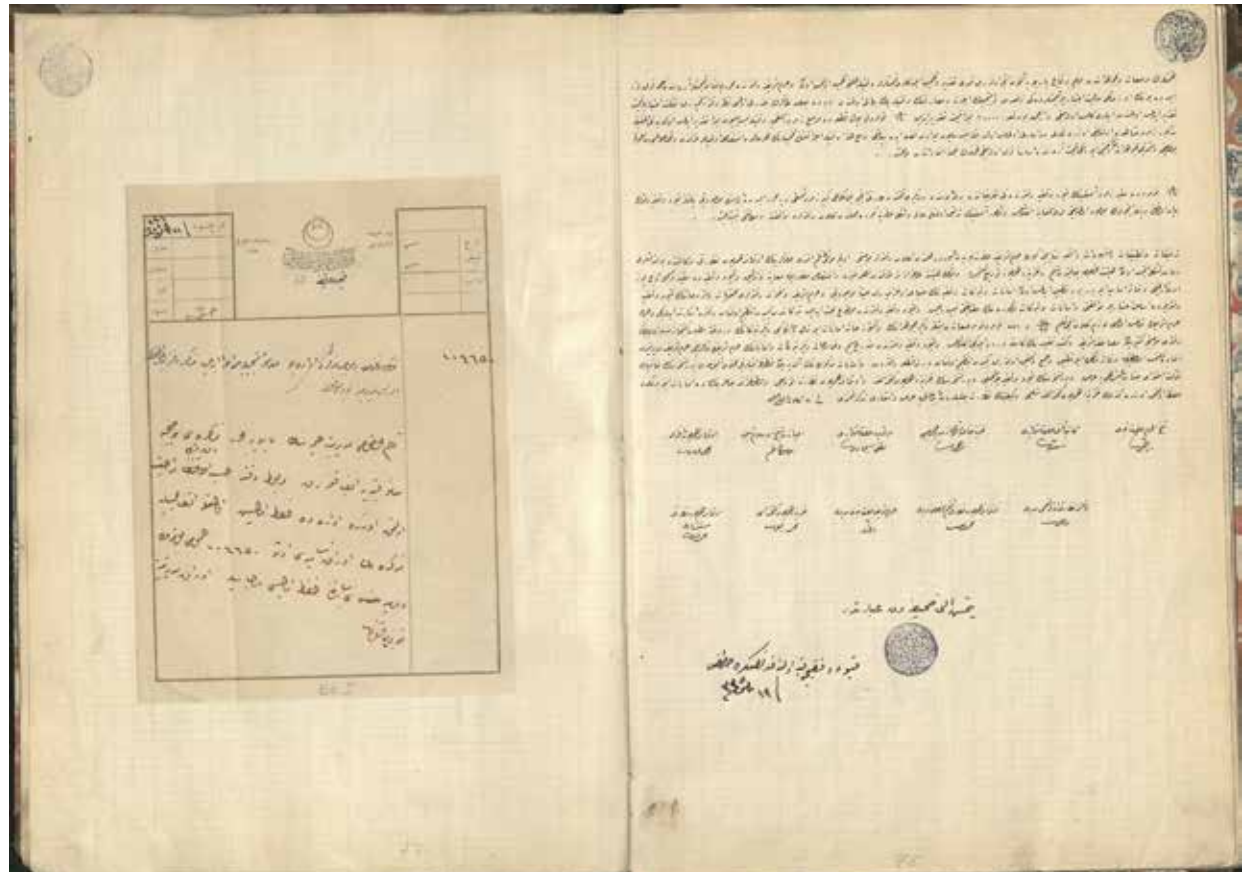
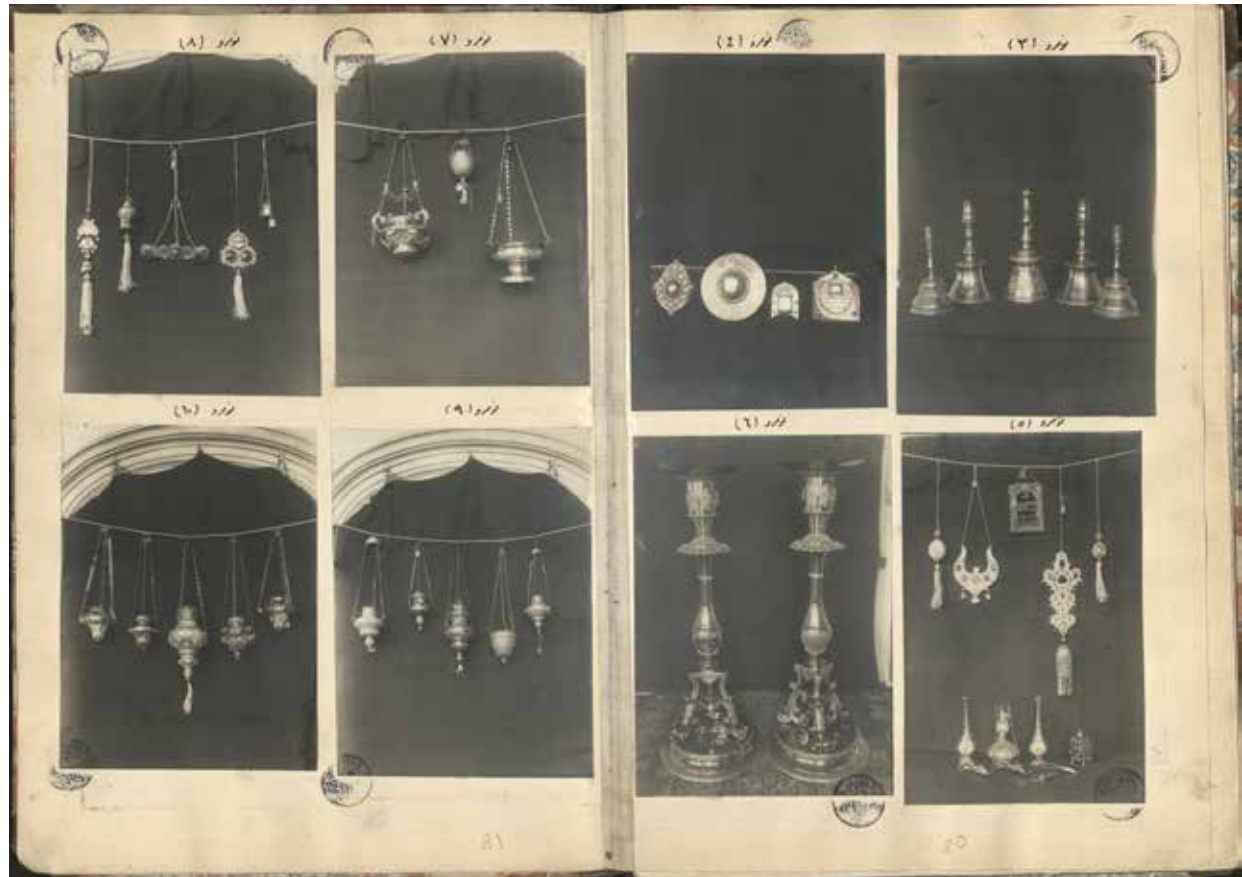
Mübarek Emanetler yola çıktıktan sonra haberdar olan Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa, süreci uzaktan da olsa takip eder:

“Sadrazam devletlû fehâmetlû
Talat Paşa Hazretleri’ne

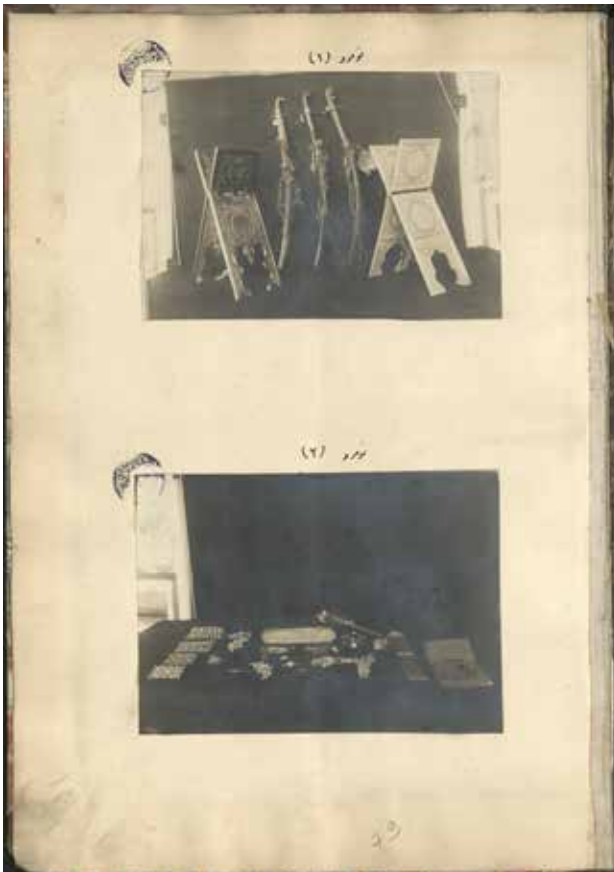
Ravza-i Mutahhara’daki emânât-ı mukaddese ile Şeyhülharem Ziver Beyefendi bugün Şam’a vehleten muvasalat etti. Çünkü evvelce emânâtın irsaline dair hiçbir taraftan bir şey yazılmadı. Ancak emânâtın Şam’a muvasalatını müteakiben Fahri Paşa’dan bir telgraf aldım. Ziver Bey, Şam’dan hareketinden sonra arz-ı malumat edecektir. Medine-i Münevver’e’nin muhafazasına devam olunuyor, müdafaa ediliyor. Yollara daima taarruz olunuyor. Mesele ruh-ı hilafettir. Takip ve daimi sual edilmesi müdafaa kusur olunmaması hakkında lazım gelenlere emir ita buyrulmasını rica ederim. Birader ve mahdumlarım arz-ı tazimat ederler. Emanetler için burada merasim yapılmadığı gibi oraca da merasim-i aleniye

¹ Feridun Kandemir, *age.*, s. 82.

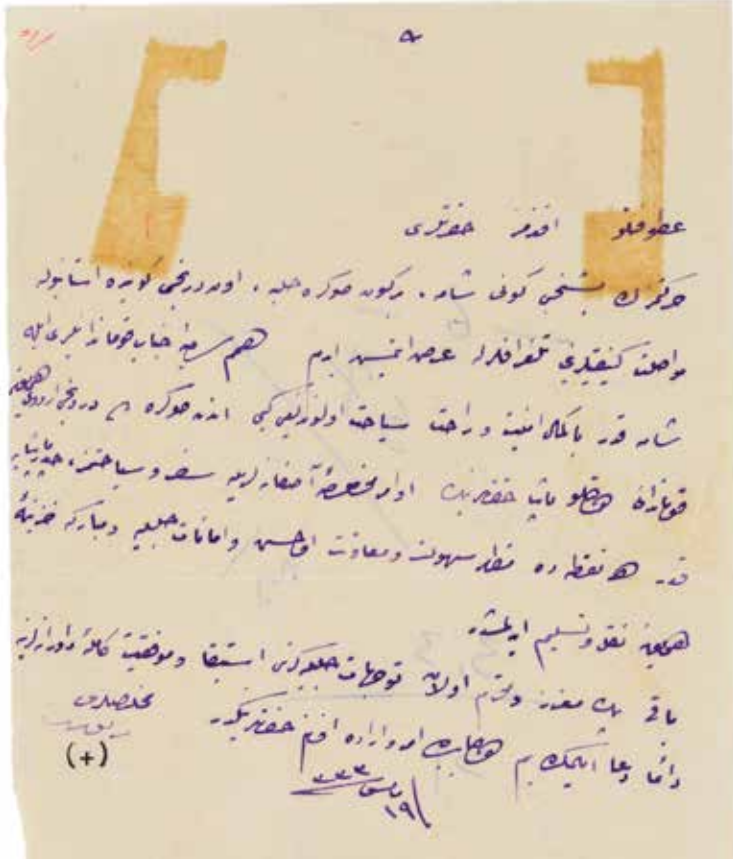
² Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 38-39.



ایمانات و امانات				
ردیف	تاریخ	موضوع	ملاحظات	تاریخ
۱۸۹	۱۳۰۵	...	...	...
۱۹۰	۱۳۰۵	...	...	...
۱۹۱	۱۳۰۵	...	...	...
۱۹۲	۱۳۰۵	...	...	...
۱۹۳	۱۳۰۵	...	...	...
۱۹۴	۱۳۰۵	...	...	...
۱۹۵	۱۳۰۵	...	...	...
۱۹۶	۱۳۰۵	...	...	...
۱۹۷	۱۳۰۵	...	...	...
۱۹۸	۱۳۰۵	...	...	...
۱۹۹	۱۳۰۵	...	...	...
۲۰۰	۱۳۰۵	...	...	...
۲۰۱	۱۳۰۵	...	...	...
۲۰۲	۱۳۰۵	...	...	...
۲۰۳	۱۳۰۵	...	...	...
۲۰۴	۱۳۰۵	...	...	...
۲۰۵	۱۳۰۵	...	...	...
۲۰۶	۱۳۰۵	...	...	...
۲۰۷	۱۳۰۵	...	...	...
۲۰۸	۱۳۰۵	...	...	...
۲۰۹	۱۳۰۵	...	...	...
۲۱۰	۱۳۰۵	...	...	...
۲۱۱	۱۳۰۵	...	...	...
۲۱۲	۱۳۰۵	...	...	...
۲۱۳	۱۳۰۵	...	...	...
۲۱۴	۱۳۰۵	...	...	...
۲۱۵	۱۳۰۵	...	...	...
۲۱۶	۱۳۰۵	...	...	...
۲۱۷	۱۳۰۵	...	...	...
۲۱۸	۱۳۰۵	...	...	...
۲۱۹	۱۳۰۵	...	...	...
۲۲۰	۱۳۰۵	...	...	...
۲۲۱	۱۳۰۵	...	...	...
۲۲۲	۱۳۰۵	...	...	...
۲۲۳	۱۳۰۵	...	...	...
۲۲۴	۱۳۰۵	...	...	...
۲۲۵	۱۳۰۵	...	...	...
۲۲۶	۱۳۰۵	...	...	...
۲۲۷	۱۳۰۵	...	...	...
۲۲۸	۱۳۰۵	...	...	...
۲۲۹	۱۳۰۵	...	...	...
۲۳۰	۱۳۰۵	...	...	...
۲۳۱	۱۳۰۵	...	...	...
۲۳۲	۱۳۰۵	...	...	...
۲۳۳	۱۳۰۵	...	...	...
۲۳۴	۱۳۰۵	...	...	...
۲۳۵	۱۳۰۵	...	...	...
۲۳۶	۱۳۰۵	...	...	...
۲۳۷	۱۳۰۵	...	...	...
۲۳۸	۱۳۰۵	...	...	...
۲۳۹	۱۳۰۵	...	...	...
۲۴۰	۱۳۰۵	...	...	...
۲۴۱	۱۳۰۵	...	...	...
۲۴۲	۱۳۰۵	...	...	...
۲۴۳	۱۳۰۵	...	...	...
۲۴۴	۱۳۰۵	...	...	...
۲۴۵	۱۳۰۵	...	...	...
۲۴۶	۱۳۰۵	...	...	...
۲۴۷	۱۳۰۵	...	...	...
۲۴۸	۱۳۰۵	...	...	...
۲۴۹	۱۳۰۵	...	...	...
۲۵۰	۱۳۰۵	...	...	...
۲۵۱	۱۳۰۵	...	...	...
۲۵۲	۱۳۰۵	...	...	...
۲۵۳	۱۳۰۵	...	...	...
۲۵۴	۱۳۰۵	...	...	...
۲۵۵	۱۳۰۵	...	...	...
۲۵۶	۱۳۰۵	...	...	...
۲۵۷	۱۳۰۵	...	...	...
۲۵۸	۱۳۰۵	...	...	...
۲۵۹	۱۳۰۵	...	...	...
۲۶۰	۱۳۰۵	...	...	...
۲۶۱	۱۳۰۵	...	...	...
۲۶۲	۱۳۰۵	...	...	...
۲۶۳	۱۳۰۵	...	...	...
۲۶۴	۱۳۰۵	...	...	...
۲۶۵	۱۳۰۵	...	...	...
۲۶۶	۱۳۰۵	...	...	...
۲۶۷	۱۳۰۵	...	...	...
۲۶۸	۱۳۰۵	...	...	...
۲۶۹	۱۳۰۵	...	...	...
۲۷۰	۱۳۰۵	...	...	...
۲۷۱	۱۳۰۵	...	...	...
۲۷۲	۱۳۰۵	...	...	...
۲۷۳	۱۳۰۵	...	...	...
۲۷۴	۱۳۰۵	...	...	...
۲۷۵	۱۳۰۵	...	...	...
۲۷۶	۱۳۰۵	...	...	...
۲۷۷	۱۳۰۵	...	...	...
۲۷۸	۱۳۰۵	...	...	...
۲۷۹	۱۳۰۵	...	...	...
۲۸۰	۱۳۰۵	...	...	...
۲۸۱	۱۳۰۵	...	...	...
۲۸۲	۱۳۰۵	...	...	...
۲۸۳	۱۳۰۵	...	...	...
۲۸۴	۱۳۰۵	...	...	...
۲۸۵	۱۳۰۵	...	...	...
۲۸۶	۱۳۰۵	...	...	...
۲۸۷	۱۳۰۵	...	...	...
۲۸۸	۱۳۰۵	...	...	...
۲۸۹	۱۳۰۵	...	...	...
۲۹۰	۱۳۰۵	...	...	...
۲۹۱	۱۳۰۵	...	...	...
۲۹۲	۱۳۰۵	...	...	...
۲۹۳	۱۳۰۵	...	...	...
۲۹۴	۱۳۰۵	...	...	...
۲۹۵	۱۳۰۵	...	...	...
۲۹۶	۱۳۰۵	...	...	...
۲۹۷	۱۳۰۵	...	...	...
۲۹۸	۱۳۰۵	...	...	...
۲۹۹	۱۳۰۵	...	...	...
۳۰۰	۱۳۰۵	...	...	...



Medine'den İstanbul'a
nakledilen ve Topkapı Sarayı
Müzesi koleksiyonunda
sergilenen Mübarek
Emanetler'in tasnif listesi
ve raporlarının bulunduğu
kayıt defterinin bir nüshası
da Vakıflar Genel Müdürlüğü
Arşivi'nde bulunmaktadır.



Mübarek Emanetler'in İstanbul'a salimen ulaştığına dair Şeyhülharem Ziyer Bey'in Fahreddin Paşa'ya gönderdiği 27 Mayıs 1917 tarihli mektup.

yapılmaması muvafık olacağı mütalaasında olduğum maruzdur. 22 Nisan 333 (1917)
Emir-i Mekke-i Mükerreme Şerif Ali Haydar”

Mübarek Emanetler, 27 Mayıs 1917'de İstanbul'a ulaşır ve Şeyhülharem Ziver Bey, Fahreddin Paşa'ya şu pusulayı gönderir:

“Atufetli Efendimiz Hazretleri,
Hareketimizin beşinci günü Şam'a, bir gün sonra Halep'e on dördüncü günü de İstanbul'a muvasalat keyfiyetlerini telgraflarla arz etmiş idim. Hem saye-i cenab-ı kumandanîleri ile Şam'a kadar bâ-kemâl-i emniyet ve rahat seyahat olunduğu gibi ondan sonra da Dördüncü Ordu-yı Hümayun kumandanı devhatlü (Cemal) Paşa Hazretleri'nin evamir-i mahsuse-i asıfâneleriyle sefer ve seyahatımız Haydarpâşa'ya kadar her noktada mazhar-ı suhulet ve muavenet olmuş ve Emânât-ı Celile-i Mübareke, Hazine-i Hümayun'a nakil ve teslim edilmiştir.
Baki pek muazzez ve muhterem olan teveccühât-ı celilenizi istibka ve muvaffakiyet-i kâmile-i daveranelerine daima dua etmekteyim. Her hâlde emr ü irade efendim hazretlerindir. Muhlisleri Ziver.”

Padişah'ın iradesiyle 1 Haziran 1917'de teşkil edilen, Ayan'dan Vakanüvis Abdurrahman Şeref, Serkarin-i Hz. Şehriyari Tefvik, Evkaf Nezareti Müsteşarı Münir ve Şeyhülharem Ziver beylerden mürekkep komisyon huzurunda sandıklar açılır, içinden çıkanlar tek tek tetkik edilir ve şimdilik yeniden sandıklara konarak, Hazine-i Hümayun Kethüdalığı'na tasdik edilmiş defterleriyle beraber teslim edilir. Emanetlerin yerini bularak emniyet altına girdiği öğrenildikten bir süre sonra Medine, hakikaten zor günler yaşar ve Fahreddin Paşa'nın ne kadar isabetli hareket ettiği görülür.

Hazret-i Osman'ın (ra) ceylan derisi üzerine kendi el yazısı olan Mushaf-ı Şerif'in de aralarında bulunduğu ve 97 parçadan oluşan bu mübarek hazineye, o günlerde takribi 10 milyon Osmanlı altını maddî kıymet takdir olunur. Mübarek Emanetler hâlen Topkapı Sarayı Müzesi'nde korunmakta ve sergilenmektedir.

Fahreddin Paşa'nın Medine'den gönderdiği Mübarek Emanetler:

**“1 Hz. Osman'ın ceylan derisine
kendi elyazması mushaf-ı şerif.**

5 elyazması Kur'an-ı Kerim.

4 Kur'an-ı Kerim cüzleri (Eczâ-yı Şerife).

**5 değerli taşlarla donatılmış altın kaplamalı
Kur'an-ı Kerim kabı.**

**1 gümüş çerçeveli yeşil kadife üzerine pırlantalar ve
incilerle Hz. Peygamberimiz'in (sas) adı yazılı
Hilye-i Şerif.**

**1 som altın üzerine pırlanta ile
Kelime-i Şehadet yazılı altın levha-i şerife.**

8 pırlanta, inci, mercan ve anber tesbih.

2 gümüş kaplama ve işlemeli rahle.

1 Sultan Aziz Han'ın pırlantalı, altın tuğrası.

4 pirinç sancak başlığı ve 3 kılıç.

**1 'kevkeb-i dürrî' adlı altın üzerine oturtulmuş
4 parça elmas.**

14 pırlanta ve zümrütlerle bezenmiş altın askı.

**11 pırlanta, yakut, zümrüt ve incilerle bezenmiş
altın kandil askısı.**

1 değerli taşlarla bezenmiş altın kandil.

1 altın kahve askısı.

5 değerli taşlarla bezenmiş altın şamdan.

4 altın makas.

9 altın gülabdan ve 8 buhurdan.

Ayrıca çeşitli altın ve mücevherat; çelenk, çiçek, iğne, gerdanlık, küpe, yüzük, bilezik, kemer ve zincirler. Mücevherat kutusu ve çekmecesı. 49 parça şal ve sırma işlemeli perde.

Medine'de Sultan Mahmud, Arif Hikmet Efendi kütüphaneleri ile diğer bazı kitaplıklarda bulunan değerli eserler.”³

Ravza-i Mutahhara'da bulunan tarihî bir Türk sancağı da Askerî Müze'ye gönderilir. Bu sancak Sultan III. Ahmed Devrinde yapılmış, üstündeki ay-yıldız kılıç ve pençe şekillerinde, Türk serdar ve paşalarına özel eski sancaklardandır ve üstündeki kan lekelerinden de kanlı bir savaşta kullanıldığı anlaşılmıştır.

Topkapı Sarayı, Cumhuriyet Devrini müteakiben, 3 Nisan 1924 tarihi itibarıyla müze olarak kullanılır ama Mübarek Emanetler ancak 31 Ağustos 1962 tarihinde ilk defa modern müzecilik anlayışıyla ziyarete açılır. Topkapı Sarayı'nın eski müdürlerinden Tahsin Öz, emanetlerden şu cümlelerle söz eder: “Emânât-ı Mukaddese asırlar boyu devam eden tarihin çeşitli cilveleri ile vücut bulmuş bir varlıktır. Bunlar imandan doğan teşebbüslerle ve bazen iyi tesadüflerle katre katre Türk elinde toplanmış bir hazinedir. Bu mübarek eserler, yalnız dinî bir rabıta, sevgi yüzünden toplanmış ve saklanılmış olmakla kalmamakta, sanat ve tarih yönünden de dünya ölçüsünde birer kıymet oldukları belirmektedir. Bu mukaddesatın muhafazasında, şimdiye kadar gösterilen itina ve ananeye hürmet sonsuzdur. Türk milleti var oldukça bu mukaddes vazifeyi sevgi, saygı ve hürmetle yerine getirecektir.”⁴

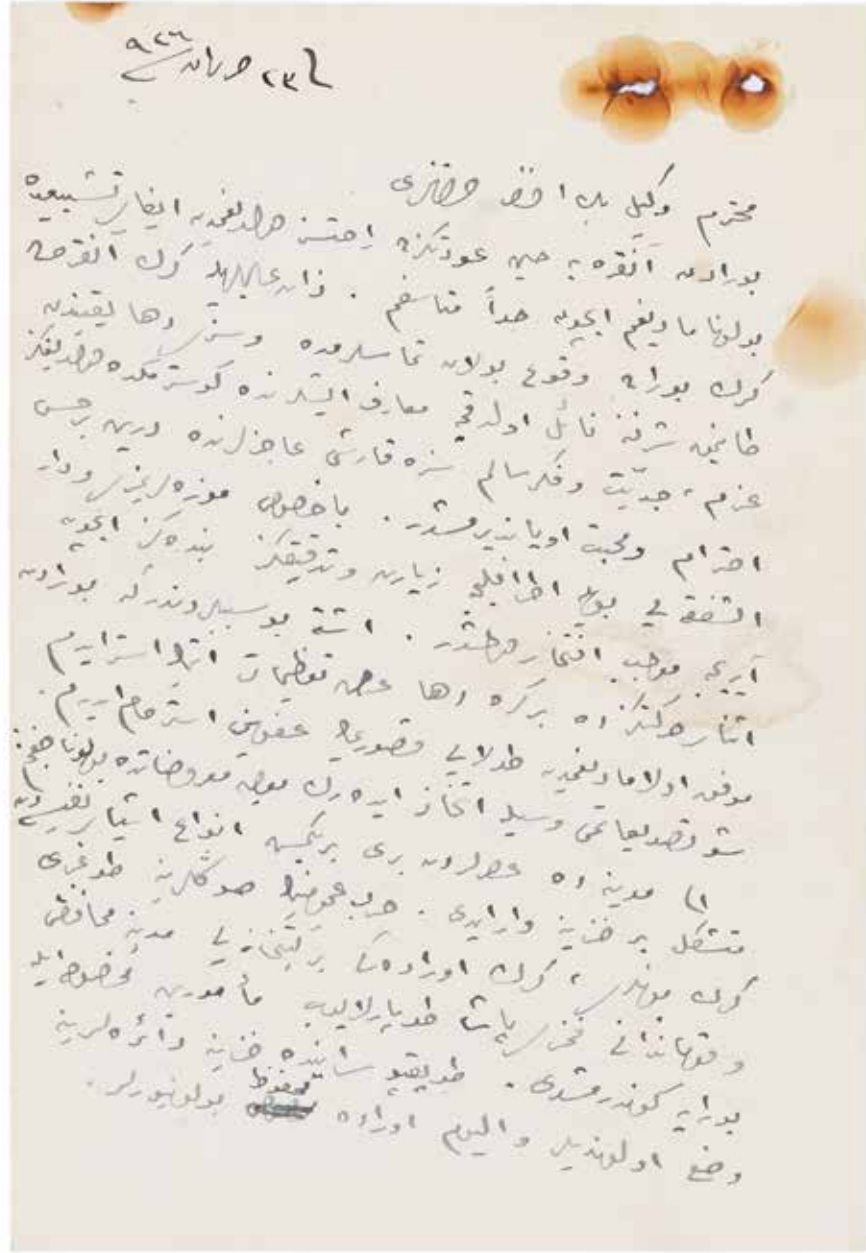
Arap dünyasında da zaman zaman konu edilen Mübarek Emanetler'le ilgili hassasiyet ve kararlı olmamıza dair bir uyarıyı daha 1926'da Hicaz'da yapılacak bir toplantı vesilesiyle, ünlü müzeci Halil Edhem Bey gündeme getirir:

³ Fahreddin Paşa Defteri, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, nr. Y.Y. 827; Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, s. 32-33; Feridun Kandemir, *age.*, s. 523; Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz.: Abdülmecid Şentürk, *Medine'nin Son Emanetleri – Fahreddin Paşa'nın Yağmadan Kurtardığı Teberrukat Eşyası*, İstanbul, ty.

⁴ Tahsin Öz, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emânât-ı Mukaddese*, İstanbul, 1953, s. 46.



Halil Edhem Bey ve zamanın
Maarif Vekili Mustafa Necati
Bey'e "Mübarek Emanetler"e dair
yazdığı mektup.



“23 Haziran 1926

Muhterem Vekil Beyefendi hazretleri

Buradan Ankara'ya hin-i avdetinizde rahatsız olduğumdan ifa-yı teşyide bulunamadığım için cidden müteessifim. Zât-ı âlileriyle gerek Ankara'da gerek burada vuku bulan temaslarımda ve sizi daha yakından tanımak şerefine nail oldukça maarif işlerinde göstermekte olduğunuz azim, ciddiyet ve fikr-i salim size karşı acizlerinde derin bir hiss-i ihtiram ve muhabbet uyandırmıştır. Bâhusus müzelerimizi

ve Darüşşafaka'yı böyle etraflıca ziyaret ve tetkikiniz bendeniz için ayrıca mucib-i iftihar olmuştur. İşte bu sebeplerdendir ki buradan esna-yı hareketinizde bir kere daha arz-ı tazimat etmek isterdim. Muvaffak olamadığımdan dolayı kusurumun affını istirham ederim. Şu tasdiatımı vesile ittihaz ederek bazı maruzatta bulunacağım: Medine'de asırlardan beri birikmiş enva-i eşya-yı nefiseden müteşekkil bir hazine var idi. Harb-i Umumi'nin sonlarına doğru gerek bunları gerek oradaki bir kütüphaneyi Medine Muhafızı ve Kumandanı Fahri Paşa toparlayıp memurin-i mahsusa ile buraya göndermişti. Topkapı Sarayı'nda hazine dairelerine vaz olundular ve elyevm orada mahfuz bulunuyorlar. Bu eşya, buraya hin-i vürudunda bir komisyon-ı mahsusa vasıtasıyla yeniden tahrir ve eski defterleriyle tatbik olundu. Ve yine sandıklara konuldu. Bugünlerde Mekke'de inikat edecek olan Hicaz Kongresi'ne bizim taraftan muhterem Edib Bey'in gönderileceğini gazetelerde okudum. Orada bu eşyanın da mevzubahis olması pek muhtemeldir. Zaten Mütareke ibtidalarında İngilizler bu işi karıştırmak istemişlerdi. Fahri Paşa'nın bunları toplayıp buraya göndermesi ayn-ı isabet ve hatta keramet olmuştur. Zira şimdiye kadar hepsini Araplar yağma etmiş olacaktı. Esasen bunların kısm-ı azamı Osmanlı sultanları ve Türk ekâbiri tarafından oraya teberru edilmiş şeylerdir. Ancak bir ufacık cüz'ü Hindistan'dan ve sair İslam memleketlerinden gelmiştir. Kütüphane ise tamamıyla Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in vakfıdır. Binaenaleyh bu eşya üzerinde İbnu's-Suud'un hiçbir hakkı yoktur. Bunlar kaffeten Türkiye'nin malıdır. Bilmem Edib Bey bu cihetlere vâkıf mıdır? Şayet Araplar bu bapta bazı mütalebatta bulunacak olurlar ise şiddetle reddedilmesi lazımdır. Arz-ı malumat ediyorum.

İstanbul Müze Müdürü Halil

*

Bu büyük hizmeti, maatteessüf bir Osmanlı talanı olarak niteleyen, yerli ve yabancılar çıkabilmekte; yabancıları anlamak mümkün ama yerli görünüp konuşanların da yerliliğinden şüphe etmek gerekiyor. Bu konuda birçok kez hassasiyet gösterenlerden biri de günümüz yazarlarından Emin Çölaşan'dır. "Bunlar oraya hediye edilmişti. Orada kalması gerekirdi. Getirdik de ne oldu? Topkapı Sarayı'nda yarı çıplak turistlere üç-beş kuruş karşılığında sergiliyoruz." diyen bir okuruna şu cevabı vermiştir:

"Fahreddin Paşa, Hicaz ve Medine'den İstanbul'a taşıttığı paha biçilmez maddî ve manevî değeri olan hazine ve kutsal emanetleri orada bıraksaydı kendisine hiç kimse bir şey diyemezdi. Çünkü 1917 yılında yoğun kuşatma altındaydı ve teslim olmak üzereydi. Ama ne yapmıştı o kahraman asker? Bunları toplayıp, Hilafet makamının bulunduğu İstanbul'a göndermişti. Bunları bizim vatanımıza iletmişti. Yoksa biz şimdi kutsal emanetleri ve hazineleri de ağzımızın suyu akarak Amerikan ve İngiliz müzelerinde seyretmekle yetinirdik. Yurtsever olmak işte budur... Fena mı yapmış Fahreddin Paşa? O ve onun gibi vatana hizmet eden bütün kahramanlarımıza bir kez daha Allah'tan rahmet diliyorum... Nûr içinde yatsınlar."⁵

Mukaddes emanetlere asırlardır gösterilen hürmet ve itina Cumhuriyet'imizin başlangıcından bugüne kadar da aynı hassasiyetle devam ettirilmiştir. Müze envanterlerinde her şey tam ve noksansız olarak tespit edilmiştir.

Hatta gösterilen hürmetin tabii neticesinin yanı sıra, müzecilik ruhunun da verdiği korumacılık duygularıyla, Has Oda'nın temizliğinde kullanılan süpürgeler, mumlar, Kâbe'nin değişik tarihlerdeki onarımlarından kalan tahta parçaları, sandal ve öd ağaçları gibi eşyaların da numaralandırılmak suretiyle günümüze kadar ulaşabilmeleri sağlanmıştır.

*

⁵ Emin Çölaşan, *Hürriyet*, 15 Ekim 1990.



Fahreddin Paşa, Medine dağlarında karargâh mensuplarıyla molada.

Hicaz Kuvve-i Seferiyesi antetli Medine-i Münevvere’de Kurban Köyü’nde avâli müsademesi hatırası olarak 17 Ramazan 1335 (7 Temmuz 1917) tarihinde verilen iftar yemeğinin menüsü. Menünün arkasında oturma planı ve davetlilerin isimleri vardır:

Hicaz Kuvve-i Seferiyesi
Medine: Kurban köyü (Bu köy Medine-i Münevvere’ye 3 çeyrek saat mesafededir)
17 Ramazan-ı Şerif 1335
(İftar Ziyafeti)
Avali Müsademesi Hatırası

Yemekler:
Ramazan çorbası (Etli düğün çorbası)
Kıymalı yumurta

Kurban eti (kavurma)
Börek (kıymalı tepsi böreği)
İstanbul tatlısı (hanım göbeği)
Medine dolması (kabak dolması)
Avali pilavı
Sakdane (pekmezli)
Kavun, ruteb yani taze hurma
Zeytinli sardalya salatası (kutu sardalyasıyla)

7.7.33



Fahreddin Paşa ve maiyetindekilerin 17 Ramazan 1335 (7 Temmuz 1917) tarihli iftar ziyafeti menüsü.

İBB Atatürk Kitaplığı
Fahreddin Paşa Arşivi

(Arkası:)

Sofra şu suretle mürettep idi:

2, 1, 3, 6, 10, 11, 12

4, 5, 7, 8, 9, 13

1- Kumandan-ı Muhteremimiz
Fahri Paşa Hazretleri

2- Erkân-ı Harp Reis-i Muhteremi
Selahattin Beyefendi

3- Menzil Nokta Kumandanı
Abdurrahman Beyefendi

4- 58. Fırka Kumandanı Ali Necip Beyefendi

5- Sertabib kaymakam Fuat Bey (Birinci
kaymakam- Askerî hastane sertabip ve operatörü)

6- Serbaytar Raif Bey

7- Topçu Binbaşısı Emin Bey

8- Abd-i acizleri (Menzil Nokta
Tabibi Celaledin Bey)

9- Sadık Bey, Askeri Ambar ve
İmalathane Müdür Binbaşısı

10- Fırka Serbaytarı Bey

11. Fırka Sertabibi

12- 2/422. Kumandanı

13- Galip Bey

Fahreddin Paşa ve askerlerinin
erzak ihtiyaçlarını kısmen de
olsa sağladıkları bostanlar.



Yegâne gıda; hurma ve çekirge tavaşı

Alman Genelkurmayı ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın, İngiliz saldırısını engellemek ve mevcut durumu iyileştirmek amacıyla Hicaz cephesinin önemli bir bölümündeki askerlerin mümkün olan en kısa sürede takviye için Filistin'deki orduya gönderilmesi taleplerine, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, kutsal mekânlardan birinin daha -o sırada, Mekke'den sonra Bağdat da kaybedilmiştir- savaşın ortasında gönüllü olarak teslim edilmesinin kamuoyu üzerinde yıkıcı bir etkiye sahip olacağı düşüncesiyle yanaşmaz.

Fahreddin Paşa'nın Medine'nin tahliyesi ve savunmasına dair cevabî telgraflarından biri şöyledir:

“Dördüncü Ordu Kumandanlığı’na
22 Mart 1333 (1917)

C:-19/3/333

1- Medine’de bulunan kuvvetin şimale nakli emrine itaat etmiş olmak için can u gönülden çalışırken Bi’r-i Derviş cephesinin takviyesi ordu emrinin tamamıyla menfaatinedir.

2- Çünkü karadan nakliyat yapılacağına göre ittihaz olunan mukarreratın henüz bir maddesi tatbik edilememiştir.

a) Kudüs hattından gelecek lokomotifler henüz gelmedi.

b) Susuz istasyonlarda konulacak sarnıçlar, tandırlar henüz gelmedi.

c) Su hazineleri henüz doldurulamadı.

d) Menzil noktalarına konulacak erzak henüz gelmedi.

3- Demiryolları yapılacağına göre ittihaz olunan mukarreratın da henüz bir maddesi tatbik edilmedi.

a) Tebük-Maan cihetlerinde iddiharı lazım gelen odun iddihar edilemedi. Buna çare olmak üzere Medine’den bütün nakliyata tercihen kat’iyat müfrezeleri gönderdim. Fakat henüz mahallerine varmadılar.

b) Yine odun için şimalden 150 merkeb istedim, cevap vermediler.

c) Yine bu kısma odunsuzluktan dolayı iki-üç gün beklemekte olan trenlerin yolunu açmak için kat’iyat müfrezeleri iş çıkarmaya başlayıncaya kadar erzak trenlerinden birinin yarısıyla şimalden odun nakledilmesini komisere işletmeye emrettim. Hâlâ bir şey çıkmadı.

d) Birbiri arkasından elime birkaç tren geçecek olsa, kabilelerin en mühimlerini derhâl doldurup göndereceğim. Bu da elime geçmedi.

4- Binaenaleyh zaten bütün dünyanın duyduğu tahliye hareketi üzerine çapulculuğa hazırlanmış olan Urbanın, henüz yol hazırlıklarını yapmazdan akdem Medine kapıları önlerine yaklaşmalarını münasip görmedim. Bi’r-i Derviş ve Bi’r-i Maşi’de birer tabur bıraktım. Bunların bana birkaç gün kazandıracaklarını zannediyorum. Fakat düşman obüs kullanmaya başlayınca bir mantelli bir cebelden ibaret olan topçumun, piyademi himaye edemeyeceğini düşünerek tren bekleyen kıtaatımdan üç bölük piyade ile hecinsüvar alayını Bi’r-i Derviş’teki kıtaatımı himayeye sevk ettim. Düşmanın tertibatı, kuvvetli bir topçuya malik olmakla beraber muharebenin birinci gününü bize kazandırdı. İkinci gününü dahi saat üç sonraya kadar kazandırdı. Hatta o gün için bir mukabil taarruz ile düşmanı girmiş olduğu çukurda toplarıyla birlikte boğmak imkânını bile bize gösterdi. Ancak aşırı cesarete malik bir bölük kumandanının delice hareketi bölümün ziyanına ve mevkiin sukûtuna sebebiyet verdi.

5- Buraların hâl ve vaz’iyyeti gözlerimin önünde bulunduğu için ordu emrine karşı harekette bulunmadığıma tamamıyla eminim. Vicdanım müsterihtir. Ancak tali’ bu günlerde menhus çehre göstermekte olduğu cihetle harekâtım iyi netice vermemeğe başlamıştır.

6- Ordu emrinin icrası için şimalden tehlikeye ilka edip etmeyeceği bahsine bendenizin evvel ve ahir maruzatım fennî bir hesaba müstenit değildir. Pek sevdiğim Osmanlı bayrağını ve yine pek sevdiğim Medine’den kendi elimle kaldırmamak, öyle bir günü gözümle görmemek için bir fedailik ettim.



Fahreddin Paşa ve askerlerinin imar faaliyetleri arasında, hurma bahçelerinin tanzimi ve yeni hurma ağaçları dikmek de vardı.

Fedailikte tali' hüküm sürer. Fedai ya batır ya çıkar. Benim bu teklifimi kabul ettiniz ve demiryolunu muhafaza edip beni ve arkadaşlarımı mümkün mertebe ziyade yaşatmaya karar verdiniz. Bu karar Allah'ın inayetiyle, Peygamberimiz'in (sas) teveccühüyle belki bütün tahminlerin fevkinde bir netice verir. Ve Allah ile Peygamber'in bizden yüz çevirmiş olmaları hâlinde -ki bunu zannetmiyorum- belki başımızda felaketler temerküz eder.

7- Bilahare mes'ul olmaklığım bahsine gelince; bendeniz askere girmek için babamın ve anamın muvafakatlerini, aksi hâlde intihar edeceğimi bilfiil göstermek suretiyle istihsal ettim. Ve müddet-i hayatımda da kendimi mes'uliyeti istihfaf ve istihkâra alıştırdım. Mamafih emir ve irade eshabına aittir."

*

1917 yılının ortasına kadar, Medine müdafilerinin durumu umutsuz değildir. Ancak, Medine'yi Suriye ve Anadolu'ya bir göbek bağı / can damarı gibi bağlayan Hicaz demiryolu, İngiliz casus Lawrence'in kılavuzluğuyla düzenli olarak tahrip edildiğinden, 1918 baharında

Maan ve Tebük arasındaki hat kullanılmaz hâle gelir ve tren seferleri yapılamaz olur. Kuzeyden takviye alamayan Fahreddin Paşa kumandasındaki birliklerin hareket alanı, şehrin sadece birkaç kilometre çevresiyle sınırlanır. Medine'ye giremeyen âsiler, Medine'nin çevresini kuşatarak, dışarıyla temasını keser. Medine dışından ikmal olarak sadece bedevilerden satın alınabilenlerle sınırlı kalır.¹ Âsilerin saldırılarının sıklığı, Fahreddin Paşa'ya kentte inşaat faaliyetleri yürütmek için zaman ve imkân sağlar. Yeni yollar açılır, çeşmeler yaptırılır, sokaklar genişletilir, elektrik ağı yaygınlaştırılır, telefon hatları kurulur.² Fahreddin Paşa, askerlerini zor ve tekdüze yaşam şartlarına rağmen, zinde ve kontrol altında tutmaya çalışır.

Fahreddin Paşa ne Şerif'in ne İngilizlerin ne de İstanbul'un Medine'yi teslim etme çağrılarını aldırılmaz. Bunun yerine şehri güçlendirmeyi yeğler. Mısırlı Albay Sâdık Yahyâ'nın raporundan hareketle Kedourie, Medine'nin tesliminden önceki en zor dönemde bile, Fahreddin Paşa'nın sergilediği yönetime dair şu ayrıntıları verir: Mülkiyet haklarını koruyan, yiyecek dağıtımını sağlayan ve morallerin yüksek olduğu, düzenli ve adaletli bir yönetim görüntüsü ortaya çıkar. Erzak miktarını artırmak için Fahreddin Paşa, tarımı güçlendirmeye özen gösterir ve Medine'nin dış mahallelerindeki araziye 6 ton buğday eker.³

Dördüncü Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuad Erden anlatıyor:

“Dünyamızın en nefis ve en lezzetli hurması Medine hurmasıdır ve Medine'nin taze ve iri hurması yeryüzünün en tatlı yemiştir. Fahreddin Paşa, hurma mahsulünü itina ile toplatır, ambarda saklardı. Bir yıl Erkân-ı Harbiye reisine küçücük bir kutu hediye etmişti. Medine hurmasını pek sevdiğim hâlde, Medine müdafilerinin mâsum

hakkı olan bu hurmayı yemeyi vebâl saydım. Ve bir tane almadan, yalnız imrenerek hurmaları seyrettikten sonra, saygı ile aynen iade ettim. Ordudan da bir emir yazıldı: ‘Medine hurmasından dışarı çıkarılmayacak, kimseye tek hurma bile hediye edilmeyecek. Medine hurması tamamen Medine’de kalacaktır.’ Fahreddin Paşa’nın bir zaafı vardı: Medine’nin ve Hicaz cephesinin umumî harp durumu içinde asker sevk etme bakımından ikinci hatta üçüncü mevki bir cephe olduğunu, Hicaz cephesine ne kadar az mümkünse o kadar az kuvvet ayırmak ve Filistin cephesine ne kadar çok mümkünse o kadar çok kuvvet tahsis etmek zaruri olduğunu, takdir etmek istemiyordu...”⁴

1918 yılına girildiğinde Medine artık tamamen kuşatılmış durumdadır. Medine'yi savunanların baş etmesi gereken en büyük zorluk yiyecek kıtlığıdır. Muhasara hâlindeki şehirde kalanların tek korkuları açlıktır. Bu mübarek topraklarda hurmadan başka bir şey yetişmiyor, karın doyuracak ekmek bulmak için çekilmeyen güçlük yoktur. Bunun bir sonucu olarak katı bir tayı sistemine getirilir. Her ay kişi başına düşen yiyecek miktarı azalır; 1918 yazına kadar her askerin payına ancak 200 gram ekmek ve çöl hurmasıyla 30 gram kurutulmuş et (açlık diyeti) verilebilirken, Kasım 1918'den itibaren bu miktar da korunamaz. Erzak kısıtlamasını hafifletmek amacıyla sağlıkları yetersiz olan veya güçten düşen askerler mümkün oldukça kuzeye, Şam'a gönderilir. Bu sıralarda adeta gökten nimet yağdığı fark edilir, Medine çekirge istilasına uğramıştır. Bu nimetin farkına Fahreddin Paşa varır ve askere çekirgenin ne olduğunu 7 Haziran 1918 tarihli günlük bildirisinde şu edebî satırlarla anlatır:

“Çekirgenin, serçe kuşundan ne farkı var? Yalnız tüysüzdür. Fakat serçe gibi kanatlı uçar ve yeşilliklerle beslenir. Serçe gibi huysuz, serçe kadar asabi yediği şeyleri titizlikle intihap

¹ Fahreddin Paşa'nın teslim olduktan sonra bir İngiliz subayıyla yapılan bir röportajda kabul ettiği üzere bedeviler İngilizlerden büyük miktarda ikmal alıyor ve en azından bir kısmını Medine'deki Osmanlı güçlerine satıyordu., *The Arab Bulletin* 110, 30 Nisan 1919, s. 39.

² Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, s. 120-121.

³ Elie Kedourie, “The Surrender of Medina, January 1919”, *Middle Eastern Studies*, 13/1 (Ocak 1977), s. 135.

⁴ Ali Fuat Erden, *Çölde Son Türk Destanları*, s. 193-194.

eder, temiz ve sade şeyler yer. Hem de tiryaki ve keyif sahibidir. Tütün ve limondan pek zevk alır. Hicaz, Asir, Yemen ve Afrika Araplarının başlıca gıdası çekirgedir. Bedeviler sağlamlık ve zindeliklerini yedikleri çekirgelere borçludurlar. Çekirgeyi deve ve hecinler de büyük bir zevk ile yiyorlar. Kûfe’de de develeri kâmilan çekirge ile besliyorlar. Müessir ve kat’î olan şifa hassaları -dizinin bağı çözülenlere, zayıflara, bünyevî hastalıklara, basurlulara- büyük tesiri vardır. Romatizma için iksir gibidir. Şifa hassaları bilhassa yumurtasında toplanmıştır. Biz maatteessüf bunları çukurlara gömerek üzerlerine kireç dökerek ziyan ediyorduk. Çekirgeyi hekimlerimize inceletip tahlil ettirdim. Bunlar araştırmaları neticesinde çekirgeden sitayişle bahsetmekte ve şifa verici hem de besleyici hassalarını saymakla bitirememektedirler...

Filhakika ziraata zarar veriyor fakat birçok kuşlar ve hayvanlar da ekinlerimizi tahrip etmiyorlar mı? Sıhhat noktasından yine de menfaatimiz için vukua gelen zararlarından dolayı çekirgeye niçin bu kadar düşman olduk? Çekirge hem bir gıda hem de bir devadır.

Av etleri gibi bundan da istifade etmeliyiz. Yediğimiz sebzelerin birçoğundan daha ziyade faydalı olduğu tecrübe ile tahakkuk etmiştir.

Medine’de müzayede ile bir okkası çürük para 7-8 kuruşa kadar satılıyor. Sahil kasabalarında pek mergub olan istakoz ve karidesten hiçbir farkı yoktur. Çekirge her iklimde yenebilir. Yenmesi sünnet-i seniyyedir. Cenab-ı Peygamber Efendimiz (sas) bir hadis-i şerifinde “İki ölünün ve iki kanlının yenmesi bize helal oldu.”⁵ buyurmuşlardır ki iki ölü balıkla çekirge, iki kanlı da dalakla karaciğerdir.

İmam Malik, yenmesine cevaz verilen çekirgenin başının koparılmasını veyahut ateş üzerinde kavrulmasını şart kılmış ise de Hanefi ulemasınca çekirgenin ölüsünün bile helal olduğu ve hiçbir kayda tabi tutulmadığı *Tenvirü’l-Ebsar*’la bunu şerh eden *Dürri’l-Muhtâr* isimli kitaplarda yazılıdır.

Hicaz çekirgesi diğer mıntıkaların çekirgelerine nazaran daha besili ve tatlıdır. Şark ve Hail cihetlerinde bedeviler çekirgeyi bereket sayarlar. Çekirge yemeği dört suretle hazırlanır:

1- Toplanan çekirgeler çiroz gibi güneşe serilir, 2-3 gün kadar kurutulur. Ayakları ve başı koparılır. Mütebaki beden kısmı bir parça yağ ile kavrulur ve kavurma gibi yenir.

2- Sıcak su ile haşlanır baş ve ayakları temizlenir. Hemen pişmek üzere bulunan pirinç ve bulgur pilavına karıştırılır.

3- Haşlanmış çekirgeler tabağa konulup üzerine zeytinyağı ve limon gezdirilir.

4- Çekirgenin kavrulan kısmı havan içinde toz hâline getirilir ve et konservesi şeklinde kutularda dağarcıklarda saklanır. Araplar arasında en makbul tarzı budur. Bunlar gazve zamanlarında bedevilerin biricik gıdasını teşkil eder. Bazı müsademelerde çuvarlarla böyle çekirge tozu elde eylemiştik. O zamanlar kıymetini bilmediğimiz için döktük, heder ettik. Büyük bir dikkat ve ihtimam ile kendime mahsus titizlikle yaptırdığım tecrübelerde tıbbî hassaları tahakkuk eden ve yenmesi sünnet olan çekirgeye yan gözle bakmak ve ondan tiksirmek en hafif tabir ile ni’met tanımamazlıktır.

Dün karargâh sofrasında çekirge tavaşı vardı. Arkadaşlarımla beraber pek tatlı yedim ve dil konservesinden pek iyi buldum. Hele zeytinyağı ve limon suyu ile salatası pek nefis oluyor. Kısaca dün çekirgeyi bahçelerden yok etme tedbirlerini düşünürken bugün çekirge geliyor mu diye yollarını gözlüyoruz. Hangi bölgeye çekirge düşerse tarifime göre faydalanılmasını ve bana da hediye olarak gönderilmesini arkadaşlarımdan rica ederim.”⁶

⁵ Sahih hadis-i şeriftir. Bkz.: Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el-Useymin, *Fethu zi’l-celâli ve’l-ikrâm bi şerhi Bulûgi’l-Merâm*, Kahire, 1427/2006, c.1, s.103.

⁶ Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, s. 214-217; Feridun Kandemir, *age.*, s. 150-153.



Fahreddin Paşa, İr dağı yamacındaki Akik vadisinde açtıkları Ali kuyusu üzerine yapılan çeşmenin açılış merasiminde askerlerine su ikram ediyor.

“Her işimizi gören hayvanlar da aç”

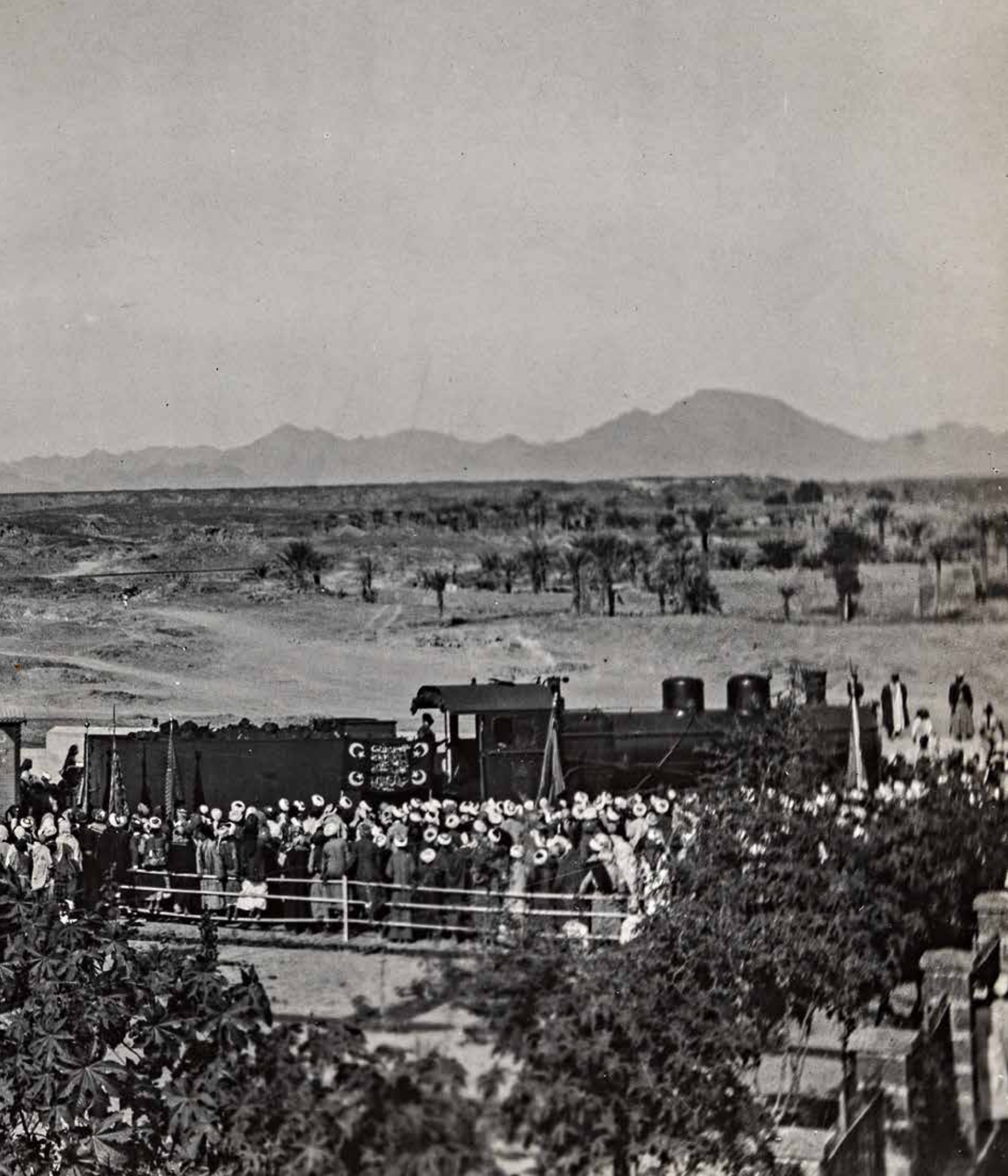
“Kumandan Paşa’mızın tavsiyesine uyarak şimdi çekirge yiyiyorduk. Ve pekâlâ da doyuyorduk. Ama, hayvanlarımız ne olacak, onlar ne yiyeceklerdi? Her işimizi gören bu hayvancıklar, otsuz ve arpasızlıktan eriyip gidiyorlardı. O zaman çekilen bu kıtlık ve sıkıntıyı, topçu yedek subaylarından Orhan Aydar bakınız nasıl anlatıyor: ‘Şimdi bütün endişemiz, toplarımızı sürecekleşecek koşum hayvanlarımızı nasıl besleyeceğimiz hususu idi. Bu hayvanlara bu kupkuru çölde ve bomboş ambarlarda verecek bir şey yoktu. Ne ot, ne arpa... Anavatanın nefis arpasına hasret kalan sevimli hayvanlarımız, şimdi boyunlarını bükerek kısır çöl bitkilerine bel bağlamışlardı. Her gün ileri hatlarımızın çok ötelerinde, her tarafı

sünger avcılarını gibi tarayarak, hatta bedevilerle çatışarak ele geçirebildiklerimizi heybemize atıyorduk. Verimsiz, yeşilliksiz çölde bu ot toplama anlatılmaya değer. Mesela, bir sabah müfrezemi almış, Cüleycele çarpışmasında bizi hayli yoran Kırmızı Tepeler istikametine gözcüleri sürmüştüm. Çölün pek az yerinde görülebilen bu fundalıklı arazide bol ot yetişir ve bedeviler buralardan, sürüleriyle hiç eksik olmazlar. Bir taraftan hayvanlarımız yayılırken, erler de toplayabildikleri otları istif ediyorlardı. Elimde tabancam fundalıklar arasında ilerlerken, birdenbire dalların sallandığını ve ardından uzun harelî kirpiklerle süslenen bir çift iri gözün beni olduğum yere mihladiğini gördüm. Bu bir ceylandı. Ne yapacağını bilemiyormuş gibi bir müddet şaşkın şaşkın, nefesi kesilmiş bir hâlde bakınan hayvancağız, ani bir hareketle yerinden fırlayıp gözden kayboldu...”⁷

⁷ Feridun Kandemir, *age.*, s. 153-154.

Medine Tren İstasyonu'ndan bir tren uğurlanırken... 1900-1908 arasında Şam-Medine arasında yapımı tamamlanan 1900 km uzunluğundaki Hicaz Demiryolu, askerî, siyasî ve dinî amaçlarla yapılır. Bölgede, Osmanlı Devleti'nin askerî etkinliğinin artması ve siyasî otoritesinin güçlenmesine katkı sağlar. Süveyş Kanalı'na duyulan ihtiyacı ortadan kaldırır. Büyük zahmet ve meşakkatlerle yapılabilen hac yolculuğunu kolaylaştırır; Suriye'den Medine'ye yaklaşık kırk, Mekke'ye elli gün süren uzun ve bedevîlerin saldırıları sebebiyle tehlikeli olan yolculuk, dört-beş güne iner. Hacıların gidiş-geliş masraflarını da kıyaslanamayacak derecede azaltır. Sultan II. Abdülhamid'in İslâm âlemindeki itibar ve nüfuzunu da kuvvetlendirir, Müslümanların ortak bir eser ve amaç etrafında dayanışmasını sağlar. Bölgeden petrol kokusunu çoktan alan İngilizler için büyük bir hedef olur; yapımını engelleyemeyince, bölgede yaşayanları ayaklandırmak ve ayaklanmanın başarıya ulaşması için de Hicaz Demiryolu'nu düzenli olarak sabote etmeyi görev edinirler.





Fahreddin
Paşa ve
maiyeti, Cebel-i
Uhud'dan
dönüyor.



Medine
Müdafaası
sırasında,
askerler bir
tepeyi ele
geçiriyor.



Berar tepesinde muharebe

Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'nden Kayserili Hidayet Çavuş anlatıyor:

“Bölükler, yüce dağ başlarına karakollara taksim edildi. Hecinsüvar, estersüvar alaylar Fahri Paşa ile birlikte Medine'ye gittiler. Piyade alayı karakol olarak, orda kaldık. Bizim İkinci Tabur'un Beşinci Bölüğü'nü, kuyu yakınındaki yüksek bir tepeye verdiler. Tepenin adı Berar Tepesi idi. Aşağıdan tepeye çıkma tam beş saat devam ediyordu. Hiç tevâtür etmiyorum. Çünkü Mekke ile Medine arasında bulunan yüce dağların bizim Anadolu'da emsali yoktur. Berar Tepesi'nde serin rüzgâr esiyor ve üzerinde yeşil otlar bulunuyordu. İçme suyu yok idi, iki silahlı nefere sabahleyin matara verildi. Kuyudan su alarak ancak akşama gelebiliyorlardı. Bir nefere 24 saatte bir matara su veriliyordu. Çamaşır yıkamak yoktur. Bitlendik, sabahtan akşama kadar kaya diplerinde bitlerle mücadele edilirdi. Açlık başladı. Her öğün nefer başına 75 gram un verilirdi, yağ tuz yok. Verilen una yeşil otlar katılır ve bulamaç hâline gelene kadar kaynatılarak, çay gibi içilirdi.

Alay kumandanımız Hüseyin Hüsnü Bey, 10 dakika sonra silahbaşı yaptı: 'Solumuzda düşman topları, sağ tarafımızda ise yol vermez, sarp yüce dağlar var. Şimdi biz sabah olmadan bu boğazı tutabilir isek ne âlâ, yoksa düşmana hedef oluruz. Bizi toplar mahveder.' demesi üzerine hareket emri verildi. Cebri (hızlı) yürüyüşle orda bulunan Şinaydar topuna asker sırayla koşularak götürmekte idi. Zira top hayvanı sakat olmuştu. Nihayet şafak atarken boğazı tuttuk. Medine'den bize imdada gelen hecinsüvar alayı ile boğaz ağzında karşılaştık. O sırada bizlere yeniden bir can gelmişti. Bu sırada bir hecin devesinin ayağı kırılmış bağırıp duruyordu. Âsi Araplar bize doğru tırmanmaya başladılar, biz de ateşe başladık. Açlık ölümden daha fena oluyordu ki hem ateş ediyoruz hem de yanımızda bulunan gıdayı içiyoruz. Vakit, güneş inme zamanı yaklaştı, bizim şiddetli ateşimizden âsi Araplar kaya diplerine saklandılar. İlerleyemiyorlardı. Herhâlde bizi karanlıkta teslim alacaklardı. O sırada

bölük kumandanı tarafından bir posta neferi geldi, 'Hemen şimdi tepe arkasındaki çukura inilecek, orada içtima edilecek' emrini söyledi. Hemen oradan toplanarak tarif edilen çukura inildi. Bölük çukurda tam mevcut toplanmıştı. Fakat düşman ise bulunduğumuz tepenin etrafını sarmış idi. Tepenin arkasında ince bir patika yol vardı. Oradan inilecek, inildiğinde solumuzda kuyu başında alay karargâhımız vardı. Tabii biz oraya gideceğiz. Halbuki gideceğimiz yolu Araplar kesmişler, biz ise ileri doğru yarım saat ilerleyip, harman edip sola döndük. Alay karargâhına selametle geldik. Acıkmıştık, askere 75 gram istihkakından un verildi. Fakat vakit bulup da unu pişiremiyorduk, askerliğin bir usulü vardır, uzun yollarda giderken, 10 dakika mola verilir. İşte bu on dakika moladan istifade ederek, her nefer yanında bulunan 75 gram unu matarasındaki su ile elma büyüklüğünde hamur ederek çantasında veya ekmek torbasında saklı bulunduruyordu. Her manganın ekmek pişirmek için demirden sacları var idi. Yol boyunca giderken, yol üzerinde yanacak bazı döküntü odunları toplar idik, 10 dakika moladan istifade ederek sırtımızdan ekmek sacını indirerek, topladığımız odunları altına koyarak ateşleriz. Sac üzerine kapanır, döşenen hamurları yarı pişmiş yarı hamur olarak yer idik. Allah başa vermesin dünyada açlıktan zor bir şey yok. Bu açlığı görmeyen bilmez. Boğazı takiben iki taraflı tepelerden, karakollarımızı toplayarak Elhamra ve Cudiye boğazlarından geçilerek Cebel-i Cibe mevkiine geldik. Oraya portatif çadırlar kurarak konakladık. Boğaz ağzında, ayağı kırılan hecinin (deve) eti yanlarımızda saklı idi, çünkü vakit bulup da pişirememiştik. Kurulan çadırların önlerinde ateşler yakılarak, bu etleri kebab etmeye başladık, fakat tuzsuz hiç tadı olmuyor... Âsi Arapların askere karşı cephe tutamayacağını biliyor idik. Hücum ettiğimizde çil yavrusu gibi firar ederlerdi...”¹

¹ Hidayet Öztürk, *Çanakakle'den Hicaz'a Harp Hatıraları*, Kayseri, 2005, s. 33-35.

Medine Muhafızı Basri Paşa, şehirden ayrılmadan önce veda ziyaretleri için Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye'de, 23 Şubat 1917.







Menaha Meydanı'nda imar
çalışmaları. Sağda, Hz. Ebubekir
Mescidi ve bir kuyu görünüyor.



Babü's-Selam'dan Menaha'ya açılan caddede,
imar çalışmalarından çıkan enkaz, demiryolu ile
taşınıyor.



Harem-i Şerif avlusunda bir merasim.
Fahreddin Paşa ve arkasında Medine'nin ileri
gelenleri görülüyor.

Bir rüyanın sonu

2 Ağustos 1918'de Fahreddin Paşa'nın ferik (general) rütbesine terfi ettirildiğine dair bir telgraf gelir. Merkezde bulunan subay ve askerler tebrik eder. Uzaktaki birliklerden de tebrik telgrafları gelir. Bunun üzerine Kumandan Paşa da yazılı bir teşekkürnâme tebliğ eder. Bu teşekkürnâme, Fahreddin Paşa'nın tevazuuna ve askerleriyle arasındaki muhabbete dair kıymetli bir vesikadır:

“Bilumum kıtaat ve müessesata

3 Ağustos 1918

Zâbit ve nefer ve mahza siz evladlarımın cedîr-i takdire layık görülen sadakat, hamaset, hamiyet, gayret ve mesail-i mebrureleri neticesi olarak bir derece terfi ettirildim. Tebrik sadedinde cümlelerin hakkımda gösterdiği hissiyat ve temenniyat-i samime benim için cidden en büyük pâyeye ve mazhariyetlere tekaddüm eder. Ben sizin teveccüh ve muhabbetinizle yaşar, iftihar ederim. Cenab-ı Hakk'tan, Resul-i Ekrem'inden her vakit niyaz eylediğim selâmet ve muvaffakiyetiniz kadar beni bahtiyar edecek bir şey olamayacağını da kalbî teşekküratıma terdifen beyan ile hepinizin ayrı ayrı gözlerinizden öperim, evlâdlarım.

Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Kumandanı
Ferik Fahreddin”

*

“Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kumandanlığında rütbem ferikliğe terfi edildi. Fakat bu rütbe uğurlu gelmedi. Yârân-ı pür safânın devr-i inhitatının kara habercisi oldu!..

Medine civarında ve muhitinde ve Medine-Şam demiryolunun Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kumandanlığı mıntıkasına dahil kısmında bir silsile-i vukuatta ateş ve güneş! Enva-i türlü mahrumiyet! İskorpit! İspanyol nezlesi!...

Mamafih cephelerden gelenlerin ve heyet-i muhtereme-i sıhhiyenin ifadelerine nazaran, Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kuvve-i maneviye itibariyle zinde, pür neşe! Dümen neferinden kumandan mevkiine kadar şefkat, samimiyet, itimat, sadakat duygularıyla ilk diğer, yek diğer yine gizlenmiş ve “Hicaz yârânı” unvanını bihakın takınmış nezih bir kütledir. Hatta ordu kumandanı Cemal Paşa bile ‘Bu mevsimde nevnüma Lale devrini yaşıyorsunuz!’ demiştir.

Medine’de harekât ve sekenâtımızı dualarla takdir eden ve Halife Hazret-i Ömer devrini yaşıyorsunuz, diyerek sırtımı sıvazlayan muhaddisinden meşhur Şeyh Şems Hazretleri¹ bir gün karargâhıma gelerek, bu gece gördüğü bir rüyayı kemal-i teessürle anlattı: ‘Menaha Meydanı’nda muazzam ve muhteşem ve pırıl pırıl parıldayan yekpare billurdan bir saray. Sanki sırçadan yapılmış gibi bir anda gözleri önünde yıkılıp hurdahaş olmuş. Kemal-i hüzn ve teessürle uyanmış.

Ortada fol yok yumurta yok! Fakat o da ben de ağladık! İnşallah hayırdır dedik. Evet çok geçmedi, acı acı vakalar yekdiğerini takibe başladı.”²

*

¹ Yemen Hasenî seyyidlerinden eş-Şerif Şems b. Zeyn b. Ali el-Cifli (?-1924). Bu mübarek zatı teşhis eden Mahmud Nedim Aysoy Beyefendi'ye teşekkür ederiz.

² Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 40-41.



Harem-i Şerif avlusunda bir merasim; Hicaz Kuvve-i Seferiyesi 42. Alay sancağına Fahreddin Paşa tarafından muharebe madalyası takılıyor.



Şerif Abdullah'ın hat üzerinde bıraktığı zehirli ekmekten sonra, Şerif Ali de 29 Ağustos 1918'de Medine Kale Kumandanı'na şiddetli bir nota verir: "Beyhûde sebatan bir şey çıkmayacağı, binaenaleyh açlıktan zayıat verilmemek ve kan dökülmemek üzere kalenin bir an evvel teslimi"ni talep eder. Âsilere karşı icap eden cevapla beraber bir bağ da kurşun gönderen Fahreddin Paşa, Medine yolunun açılması hususunda gerek Yıldırım Orduları'nın ve gerekse Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin gösterdiği lâkaydlığa karşı acı bir serzeniş olmak üzere bu notayı aynen İstanbul'a aktarır. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin "Tek nefer, tek kurşun kalıncaya kadar müdafaayı emretmedim mi?" cevabına karşı ise "Evet, tek nefer, tek kurşun demiştiniz, fakat tek hurma dememiştiniz!" cevabını vermekten kaçınmaz!..

Medine, Medayin Salih ve Tebük arasında çalışan trenler, kömür tedariki mümkün olmayınca, çevreden toplanan veya kilosu 80 kuruşa satın alınan odunlarla çalıştırılıyordu.



Fahreddin Paşa, maiyetinde görevli ve güçlü kalemi sebebiyle çok sevdiği yedek subaylardan İdris Sabih Bey ile satranç oynuyor. İBB Atatürk Kitaplığı Fahreddin Paşa Arşivi.

Bayrak ve sancak

Bu muhasara günlerinde subay ve erlerinin karamsarlığa kapılmasına fırsat vermeyen Fahreddin Paşa çeşitli tedbirler alır. Bunlardan birisi de Osmanlı sancağı ve bayrağı hakkında açılan müsabakadır. Eli kalem tutan, az çok düşünebilen herkes bu müsabakaya iştirak eder ve belirlenen süre içinde yazdığını bizzat Fahreddin Paşa'ya takdim eder. Bu müsabakaya katılanlardan İdris Sabih Bey'in (1890-1950) tarihî ve edebî yazısı, askerî/hamasî edebiyatımızın şaheserlerinden biri olarak kayda geçer:

“... O ecdadın ve Âl-i Osman'ın pak ve mübarek kanlarıyla nescedüp (yoğurup) bize teslim eyledikleri bir emanettir. O öyle bir çevredir ki; bütün Osmanlılığın mevcudiyetini şan ve şerefini tarih ve mukaddesatını, kadınlarımızın ırz ve namusunu, kızlarımızın bekâretini, çocuklarımızın saadetini çıkınıyor. Biz onun üzerine nasıl titremeyiz? Hepimize teneffüs hakkı veren odur. Heyet-i içtimâîyemize ifaza-i hayat (hayatın bereketi) ve hararet eden hep onun asil ve civanmert kalbidir.

Eğer çarpmazsa bizim de nabzımız atmaz, göğsümüz vurmaz. Allah esirgesin, eğer onun gül benzi hasara uğrarsa Kâbe'mizin kara gömleği yırtılır. Peygamberimiz'in (sas) yeşil örtüsü çâk edilir. Analarımızın ak saçı yolunur, kızlarımızın ırzı hetk olunur (yırtılır).

Görmüyor musunuz? Ne kadar canlı, asabî, serbâz (cesur) ve serefrâz!.. Hiçbir gelin o kadar sevimli, zarif ve nâzenin olamaz. Hiçbir delikanlı onun kadar şehlevend (görmekli), cevval ve nevcivân değildir. Bizzat atalarımızın ruh-i pür fütûhunu hâmil (fetih ruhuyla dolu) olmasaydı, saflarımızın önünde bu kadar kahramanca göğüs gerer miydi?..

Sancağımız hayat-ı ebedîye ile bahtiyardır. Vatanın fedakâr çocukları kanlarını, canlarını ona hibe ve ilhak ettikleri içindir ki, daima böyle genç ve dinç kalacaktır.

Karşısında cephe alarak resm-i ta'zim ifâ edişimiz sebepsiz değildir. Biz onda bütün Âl-i Osman'ı, mâzimizin kahramanlarını, mefkûremiz uğrunda can veren bütün âbâ (atalarımız) ve evliya-i vatanı selamlıyoruz. Tarihimiz ziyaa uğrarsa sancağımız onu yeniden ibdâ ve te'lif

edebilir. Ona bakarken nasıl göğsümüz şişmez, nasıl gözlerimiz yaşarmaz!.. Yedi asrın şan ve şükûhunu (şereflerini), âlâm (elemeler) ve fecâyîini ihtiva eden bu emsalsiz temaşa bizi saatlerce hıçkırtıp ağlatsa yeridir!..

Ya al rengi biliyor musunuz? Memleketin bütün mukadderatı ve aziz istikbali için o kadar cömertçe akıtılan kanlara işaret ediyor. Filvâki babalarımız, yurdumuz için kadınların da yapabilecekleri gibi yalnız gözyaşı dökmediler.

Bu ocağı kurarken bizzat kendilerini kurban ettiler. Sancağımızı kaldırmak için düştüler. Onun şan ve şerefle dalgalanması için kendi ciğerlerinin şehik ve zefirlerinden (nefes ve hıçkırıklarından) kasr (kısaltma) ve tasarruf ettiler.

Onda çırpınan şey, eslâfımızın ervah-ı gayretidir. Onun mukaddes alevinde yanan çıra, şehidlerimizin eczâ-yı intikamıdır (intikamlarının parçalarıdır).

Dünyanın bütün çiçekleri 'al bayrak'ın yanında renksiz ve kokusuzdur. Biz onun katmerlerinde bizzat cenneti koklarız. Bozkırlarda onun ateşi etrafında ısınırız, kum çöllerinde onun gelincik terâvetiyle yüreğimizi tazeleriz. Fecrin akını gibi bir gecede Asya'dan Avrupa'ya baskın yapan bayrağımızı bütün ufuklar tanır... Eflak ve Boğdan ovaları, Avusturya-Macaristan, Lehistan sahraları, Volga-Tebriz illeri, Cezayir-Nis sahilleri hep onun devrine ve devlet-i dâmen-bûsuna (eteğini öpme talihliliğine) erdiler.

Bosna ve Kırım'ın bahçeleri, İran'ın gülistanları bu kadar güzel âteşin bir gül daha asla veremeyecek. Tuna yalıları, Hint suları, hilalimiz gibi murassa ve müşa'sa (süslenmiş ve görkemli) bir gerdanlık madâme'l-hayat (hayat boyu) takınmayacaktır.

Atalarımız nasıl bayrağımızı damarlarının en girân-bâhâ yakutlarıyla bezemişlerse, analarımız en güzel incilerini onun üzerine işlemişlerdir. Şu Ay'a bakınız suyu ne kadar temiz ve şeffaf... Mukadderatımızın hulliyatı (ziyneti) için en kıymetlisi, şüphe yok budur. Çünkü sevgili ninelerimizin sıcak ve samimi gözyaşlarıyla tarsî edilmiştir (süslenmiştir). Ya hepimizin gözbebeği olan şu parlak yıldız... Bizi bütün gece yatağımızın başucunda uyanık bekleyen odur!.. Müddet-i

hayatında bir kere bile kirpiklerini kırpmamış, her zaman üzerimize titremiş, obamızı, yurdumuzu, serhadlerimizi canfedâyâne korumuştur. Bize olan rıfk (yumuşaklık) ve şafakatı annelerimizinkinden fazladır. Nazarı kuru, fakat gözleri doludur.

Sancağımızın şan ve şerefle taşıdığı büyük hamâil (muska) altında henüz kanayan cerihaları (yaraları) da vardır. Onun vakit vakit kabaran göğsü, çocuklarına söylemek istemediği, maamafih hepimizin bildiği hicranlarını kâfi derecede tefsir eder. Bu yaraları zaman ve nisyan tedavi edemez. Onları sarıp kapatacak olan ancak genç nesillerdir ve bayrağımız işte bu ümid ile mağrur ve gururunda ma'zurdur. İnsaf ediniz, hangi baba evlatlarına mağrur olmaz?..

Asırlardır mefâhiriyle doldurmuş, bütün bir Şark'a bir fecr-i sâdık (gerçek aydınlık) getirmiş, Allah'ın dava-yı vahdaniyeti (birlik davası), Peygamber'in tarik-i hidayeti (kurtuluş yolu), hakkından ve nefsinden emin olanlara has bir kahramanlıkla, her zaman bir başına müdafa etmiş, insaniyetin nısf-ı mazlumunu (mazlumlarının yarısını) bağrına basmış olan sancağımıza layık olduğu zafer ve istikbâl Allah diriğ etmeyecek!.. Bizzat istikbâl ondan başkasının dudağını açmasına müsaade etmeyecektir. Her Osmanlı genci, bayrağın aşkıyla bahtiyardır. Onun gölgesinde gelecek her ölümü, vallahi anası gibi kucaklar!.. Boralarla şakalaşan, tayfunla oynayan, tarihlere meydan okuyan ve dünyalarla savaşan Türklerin bayrağı!.. Fatihlerin sancağı!..”¹

*

İdris Sabih Bey'in o günlerde yazdığı naat ise Medine Müdafaası'nın sembolü olarak söylenebilir:

“Dünya ve âhiret Efendimiz'e

*Bir ulü'l-emr idin, emrine girdik,
Ezelden biatlı hakânımızsın,
Er idik sâyende murada erdik
Dünya ve âhiret sultanımızsın...*

*Unuttuk İlhan'ı, Kara Oğuz'u,
İşledik seni gözbebeğimize...
Bağışla ey Şefî' kusurumuzu,
Bin küsur senelik emeğimize!..*

*Suçumuz çoksa da sun'umuz yoktur,
Şımdık müjde-i sahabetinle...
Gönlümüz ganîdir, gözümüz toktur,
Doyarız bir lokma şefaatinle!..*

*Suları tükendi gülâbdanların,
Dinmedi gözümüz yaşı, merhamet!
Külleri soğudu buhurdanların,
Aşkınla bağrını yakmada millet!..*

*Nedense kimseler anlamaz eyvah!
O kadar saf olan dileğimizi.
Bir ümmî isen de ya Resûlallah!
Ancak sen okursun yüreğimizi...*

*Gelmemiş Türkçe'de Kays ü Hassan'ın
Yok bizde ne Bürde ne Muallaka
Yolunda baş veren Âl-i Osman'ın,
Lâl ile yazdığı tarihten başka...*

*Ne kanlar akıttık hep senin için
O Ulu Kitab'ın hakkıyçün, aziz,
Gücümüz erişsin ve erişmesin,
Uğrunda her zaman dögüşeceğiz!..*

*Yapamaz Ertuğrul evlâdı sensiz,
Can verir cânânı veremez Türkler...
Ebedî hâdimü'l-haremeyniniz
Ölsek de Ravza'nı ruhumuz bekler!..”*

¹ Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, s. 225-233; ayrıca bkz: Nazım H. Polat, *İdris Sabih Gezmen – Ebedi Hadimü'l-Haremeyn*, Ankara, 2021, s. 337.



“1332-1335 (1916-1919) Hicaz Kuvve-i Seferiyesi / Medine / Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kumandan-ı âlîsi ferik devletlû Fahreddin Paşa hazretlerine arz u takdim. 20 Teşrinisâni 1334 (Ekim 1918), Harita Heyet-i Askeriyesinden Topoğraf, Yüzbaşı Selâhaddin Ömer”, Milli Mücadele döneminde propaganda hamasi kartpostal çizimleriyle tanınan Selahaddin Ömer Bey’in Medine’de görevli bulunduğu sırada Hicaz Kuvve-i Seferiyesi için tasarladığı ve Fahreddin Paşa’ya hediye ettiği kompozisyon.



Fahreddin Paşa, Medine’de, 1918.

“Bâli Bey’in oğullarındanım”

Medine kahramanları, kendi dertleriyle uğraşırken, büyük ordulardan ümit ve teselliden şifa haberleri bekliyorlardı. Fakat Medine’ye en yakın Türk birliğinin bulunduğu 950 km uzaklıktaki Der’a’da bulunan telsiz-telgraf merkezi acı acı bağırıyor, matemî bir ihtizaz ile “Elveda! Elveda” diyordu. Şam’ın sukutu, Irak ve Filistin ordularının geri çekilmesi üzerine bütün ümitler suya düşmüş, anavatanla olan maddî bağlar artık tamamen kopmuştur.

Bütün cepheler dağıldıktan sonra Medine savunulacaktı da ne olacaktı? Fahreddin Paşa bunları düşünecek hâlde değildir. Düşünse ve böyle bir zaafa düşmüş olsaydı, zaten tarihe bir Plevne gibi geçen Medine müdafaası olmaz ve Hz. Peygamber’in (sas) gölgesindeki son Türklerin eşsiz kahramanlık destanı yazılamazdı. Ama Osmanlı tarihinin en uğursuz günü gelip çatmış, düşmanla mütareke imzalanmıştır²:

“31 Ekim 1918 Perşembe günü düşmanla mütareke akd olunduğuna dair gelen telsiz telgrafı ancak kumandan okumuş ve bu acı habere yalnız başına tahammül edemediği için, mahremi olan iki zâbiti makamına çağırarak, bu felaketten doğan acıyı paylaşmıştı. Bunlar Erkân-ı Harbiye İkinci Şube Müdür Vekili ve İstihbarat Zâbiti Naci Kâşif ile Şifre Zâbiti İdris Behiç Bey’lerdi...

Kumandan Paşa’nın şahsiyetini bilmeyenler, ahval-i ruhiyesine vâkıf olmayanlar, simasında gördükleri alâmetlerden ekseriya yanlış manâlar çıkarırlardı. Nitekim bugün de öyle olmuştu. Paşa, gayet güler yüzlü, memnun ve müsterih gözüktüyor, her günden daha ziyade mültefit davranıyordu. Sofrada uzun müddet oturuyor, konuşuyor, münakaşaları idare ediyordu. Bundan dolayı askerî ve siyasî vaziyette endişe verici bir şey olmadığına hüküm olunabilirdi. Fakat Kale Kumandanı’nın, müdafa vazifesini daha iyi bir surette ifa edebilmek için kalbinde sakladığı acı haberi dudaklarından akan tebessümü ve hançeresinden geçen sadanın titrekliliklerine karıştırmamak hususunda neler çektiğini kendisine

² Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan ve Birinci Dünya Savaşı’nı bitiren Mütarekename, Osmanlı İmparatorluğu adına Bahriye Nazırı Rauf Bey tarafından, Limni adasının Mondros Limanı’nda demirli Agamemnon zırhlısında 30 Ekim 1918 akşamı imzalanır.

sormalıydı... Söz arasında Kumandan'ın gayri ihtiyarî daldığını ve meçhul bir noktaya bakarak düşündüğünü ve birdenbire kendisini toplayarak söze karıştığını göremeyenler, söylenen lâkırdıların, şemet haberiyle yanan dimağında, hiçbir iz bırakmadan geçtiğini fark etmeyenler tabii ki, bir şey anlayamazlardı.

Paşa, mahrem olan iki zâbiti makamına alıp kapıları kapattırdığı ve hiç kimsenin girmesine müsaade edilmemesi hakkında kapıçavuşu Mercan'a emir verdiği vakit, gecenin yarısı yaklaşmıştı. Kumandan çok mey'ustu. Fakat, bu ye'sini kendi kendine karşı itirafa cesaret edemiyordu. Paşa'nın hâlinden, kapıların kapanmasından ve başkalarının girmesine müsaade olunmamasından vaziyetin elem ve ıztırabı hissediliyor, Kumandan'ın ne söyleyeceği tahayyül olunuyordu.

Paşa odanın içinde ve üç ruhta hüküm süren acı sükûtu idâme etmekten ve yalnız nazarla konuşmaktan sarfınazar etti ve; 'Gördüğünüz vesâiki, işittiğiniz sözleri hiç kimseye söylemeyeceğinize söz veriniz!' dedi.

Tarihî bir hâilenin en elim saatlerinde ancak hiss olunabilen bir heyecan ve teessürle sarsılan iki genç, birbirlerine bakıştılar ve Paşa'nın emrettiği teminatı verdiler. Paşa tekrar etti: 'Bu esrârı sizin namus-i millînize tevdi ediyorum.' Kumandan, hiçbir gün, bu kadar sert ve ciddi gözükmemişti. Karıncaların bile belki bin müşkülâtla işitebilecekleri zayıf, hafif bir sada ile söze başladı. Dolmuş, taşmak üzere bulunmuş bir havuzdan ağır ağır akan sular gibi; 'Filistin cephesi yarıldı, Liman Paşa gecelik entarisiyle kaçtı, Şam sukut etti. Mütareke akd olundu.' dedi ve bunların her biri hakkında masasının üstünde duran telgrafları birer birer okudu. Hem okuyor hem de anlatıyordu...

'Bugün 31 Ekim 1918 öğleden muteber olmak üzere İtilaf Devletleri'yle bir Mütareke akd ettik. Mezkûr devletlerin murahhasları keyfiyeti Bulgaristan, Suriye ve Irak'ta bulunan orduları kumandanlarına tebliğ etmişlerdir. Mütareke şartlarına kat'î surette riayet olunması ve tebliğin alındığının iş'arı

lazımdır. Tafsilat ayrıca verilecektir. Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'

Vaziyet gayri kabil-i ıslahtı. Mahsur kalenin hayatı için de artık hiçbir mesned ve penah kalmamıştı. Fakat Allah'ın son Peygamber'inin Merkad-i Mübarek'i etrafında ye'is ve ümitsizliğe düşmemek ve her şeyden ümidini kesmek hiçbir mü'mine yakışmazdı. Bilhassa süngüsü henüz paslanmamış, kurşunları ıslanmamış, barutları nemlenmemiş Hicaz müdafileri ve bunların dindar kumandanı, metanetini gâib edemezdi. Paşa, 'Sabah olsun, Allah kerimdir!' dedi."³

6 Kasım 1918 günü, Medine telsizlerini günlerce sızlatan, müdafileri inleten "ölüm haberi" gelir:

"Medine Kumandanı Ferik Fahreddin Paşa' ya, Asîr Kumandanı Mirliva Muhiddin Paşa'ya, Dört seneden beri din ve namus uğrunda muhayyirü'l-ukul fedâkârlıklar ibrazından sonra manzume-i ittifakiyyemizin mağlup ve bittabii hezimete giriftar olması Devlet-i Osmaniye'yi Düvel-i İtilâfiye ile Mütareke akdine icbar etti. Mütarekenâmenin bir maddesinde Hicaz, Asîr ve Yemen'de bulunan Osmanlı kıt'aatı garnizonlarının en yakın "itilâf" kumandanına teslimi meşruttur.

Vazife-i namusunu senelerden beri ifâ etmiş olan siz asker arkadaşlarımin hakkında bu hüküm için rıza göstermek ancak mâder-i vatanı mevt-i muhakkaktan kurtarmak gibi bir hiss-i vatanperverîden münbais olduğunu elbette takdir buyurursunuz.

Hasımlarımızın bile hayret ve takdirini celb eden azim fedâkârlıkları, bu ağır yüke kemal-i metanet ve itaatla tahammül ederek tedvic edeceğinize eminim. Hakkımızda el'an hayırhâhi ibrazdan hâli kalmayan İngiltere devlet-i fahimesinin hissiyat-ı âlicenâbâne ve halisânesinden emin olmanızı rica ve ankarîb vatan-ı azize salimen avdetinizi lütf-i Hakk'tan temenni eder, cümleten gözlerinizden öperim.

Sadrâzam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet"

³ Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, s. 386-389.

Bu emir anlatılanlara göre Sadrazam Ahmet İzzet Paşa tarafından gözyaşları dökülerek yazılıp imzalanmıştı. İngiliz temsilcilerinin yardımıyla ulaştırılmış olan bu telgrafı alan Fahreddin Paşa da beyninden vurulmuşa dönerek hiç kimseye duyurmadan, ilk iş olarak cephelerde çarpışmaları tatil ettirir. Fakat telsizler durmadan işler ve makine başındaki insanların dillerinde kemik yoktur, haber duyulur ve yayılır.

*

4 Kasım 1918’de Mısır’daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Reginald Wingate, Medine’deki Fahreddin Paşa’ya resmî bir mektup gönderir. Mektupta, Şerif Hüseyin’in daha önce gönderdiği ve Medine’nin teslim edilmesi hâlinde Fahreddin Paşa ve adamlarının güvenli bir şekilde Mısır’a ulaşmasının sağlanacağını belirttiği mektuptan bahsediliyordu. Wingate şunları eklemişti: ‘Medine’yi uzun süre savunarak, bir asker ve bir Türk vatanseveri olarak, hükümdarınız, ülkeniz ve kişisel onurunuz için elinizden gelen her şeyi yaptınız. Yukarıda söylediklerimi ve askerî durumunuzun ümitsizliğini göz önüne alarak, daha fazla direnmenizin bir işe yaramayacağını ve çok sayıda insanın hayatına mal olacağını dikkate almanızı sizden rica ederim.’⁴

Fahreddin Paşa kısa ve alıntılarla dolu cevabını, trenleri ve köprüleri havaya uçurmalarında Araplara taktik veren İngiliz Yüzbaşı Garland vasıtasıyla iletir:

“Ben bir Müslüman ve Türk askeriyim. Tefâhuru (övünmeyi) sevmem; fakat icbar ettiniz: Ben, Osmanlı tarihinin pek iyi tanıdığı Bâli Bey’in oğullarındanım!..”

İngilizler, Medine’nin bir an önce teslim olmasına, İslâm âleminde meydana gelecek yankılar dolayısıyla büyük önem verirler. Medine’yi kuvvet zoru ile düşüremeyeceklerini anlayınca başka yollara başvururlar. İngilizlerin Mısır Fevkalade Komiseri, Fahreddin Paşa’ya gönderdiği gizli mektubunda Medine’yi bıraktığı, boşalttığı veya teslim ettiği takdirde İngiltere hükümetinin her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olduğunu bildirir.

“Ben seni bırakamam, yâ Resûlallah”

Çaresiz kalan Fahreddin Paşa, 6 Aralık 1918 Cuma günü her bölükten seçilmiş 15 er ve birer subayı Harem-i Şerife davet etmişti. Namazdan sonra ağır ağır kalkarak Ravza-i Mutahhara’nın önünde kendinden geçmiş şekilde bir müddet dua ettikten sonra, büyük bir al sancağı göğsüne dolayarak metin adımlarla, sessizce minbere çıktı. Herkes tarihî bir gün yaşamakta olduğunun farkında, adeta nefes almayarak bekliyordu. Birden gök gürültüsünü andıran bir gürleyişle Fahreddin Paşa’nın sesi duyuldu... Fakat devam edemedi, bir an geldi ki ağılıyordu, sesi masum çocukların ağlamadan evvelki hâlini hatırlatıyordu.

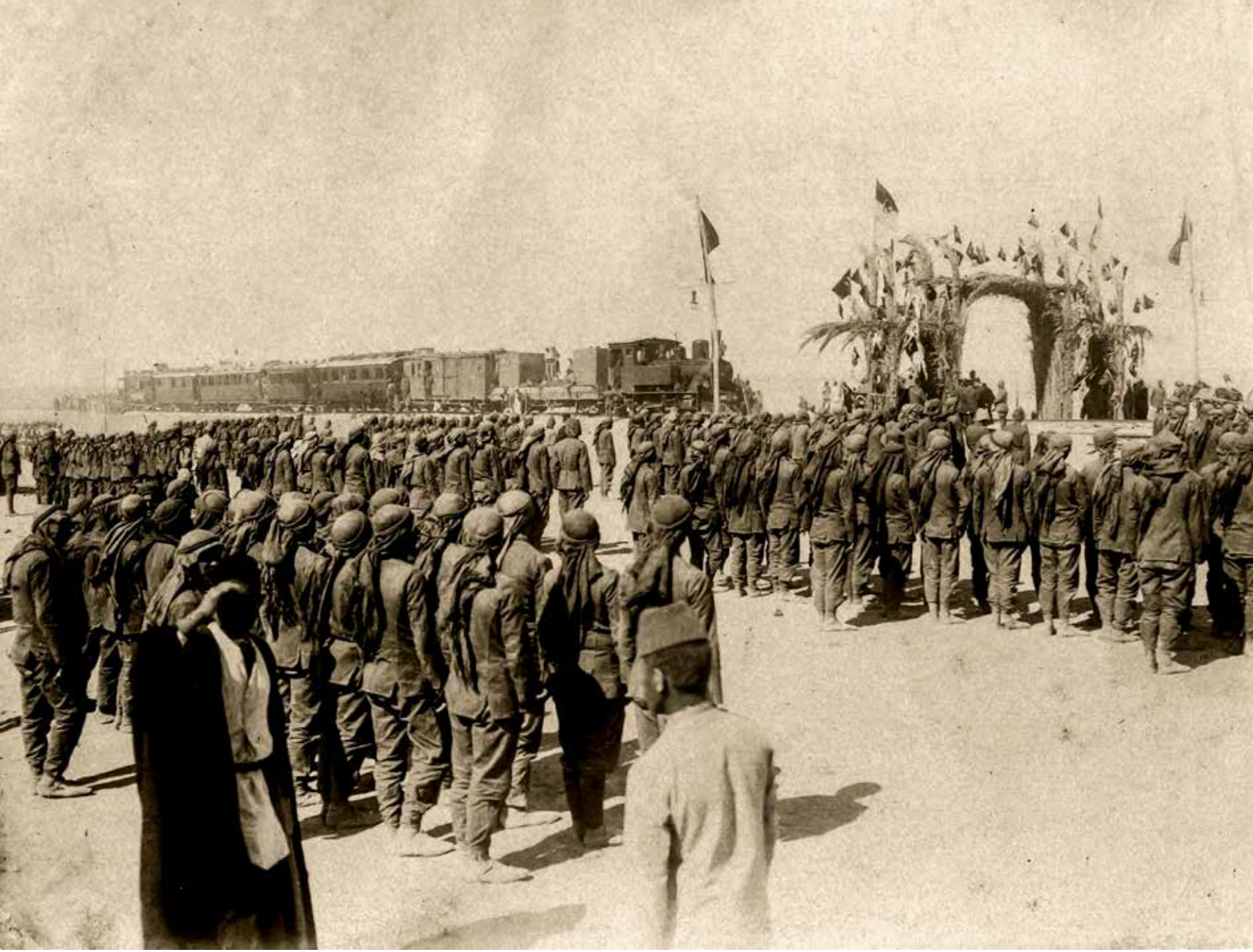
Söze Hazret-i Peygamberimiz’in (sas) hitabıyla başlamıştı:

“Ey nass!... Size bin üç yüz yıl bu kubbeleri çınlatan İlahî mukaddes sesiyle hitab ediyorum. Ve mübarek kabrinde hayy olan Peygamber-i zîşanımız Hazret-i Muhammed (sallallahu aleyhi vesellem) huzurunda ahd-i peyman ederek diyorum ki biz ne kadar kuvvetler karşısında bulunursak bulunalım Allahu Teala’nın izni ve Resul-i Ekrem’in şefaati ile zerre kadar fütur getirmeden mukaddes bildiğimiz mücadelemize devam edeceğiz.

İngiliz altınlarına karşılık, İslâm kanı dökmekten zevk alan karşıımızdakiler Medine’nin Suriye ile tek bağlantı yolu olan demiryolunu muhtelif yerlerden kestikten sonra bedevilerin şehre erzak getirmelerini men ile Medine’yi cebren alacaklarından bahisle şimdiden teslim olmamızı teklif ediyorlar.

Ey nass!.. Malumunuz olsun ki şeci ve kahraman askerlerim, bütün İslâm’ın sırtını dayadığı yer, manevî gücünün desteği, Hilafetin gözbebeği olan Medine’yi son fişeğine, son damla kanına, son nefesine kadar muhafazaya ve müdafaaya memurdur. Buna Müslümanca, askerce azmetmiştir. Bu asker Medine’nin enkazı ve nihayet Ravza-i Mutahhara’nın yeşil türbesi altında kan ve ateşten dokunmuş bir kefenle gömülmedikçe,

⁴ Feridun Kandemir’in kitabında mektubun İngilizce, Arapça ve Türkçe versiyonları bulunmaktadır, bkz. *age.*, s. 530-535.



Medine İstasyonu'nda bir karşılama merasimi.

Medine-i Münevvere kalesinin burçlarından
ve nihayet Mescid-i Saadet minareleri ile
yeşil kubbesinden al sancağı alınmayacaktır!..
Allahu Teala bizimle beraberdir. Şefaatçimiz
O'nun Resulü Peygamberimiz Efendimiz'dir.
Ey bütün tarihi eşsiz kahramanlıklar, şan ve
şerefle dolu Osmanlı ordusunun yiğit zabitleri!
Ey her cenkte cihani tir tir titretmiş, asla
kimseye boyun eğmeyerek daima namus ve din
borcunu kanıyla ödemiş şeci Mehmetçiklerim!
Kardeşlerim, evlatlarım, gelin hep beraber
Allah'ın ve işte huzurunda huşu ve vecd içinde
gözyaşları döktüğümüz Peygamber'inin karşısında
hep beraber, aynı yemini tekrar edelim ve diyelim
ki, YÂ RESÛLALLAH, BİZ SENİ BIRAKAMAYIZ!..
YÂ RESÛLALLAH, BEN SENİ BIRAKAMAM!..⁵

Bir anda sanki gök gürler, yer yerinden oynar. Ahd
ü peyman nidaları kubbelerde çınlar. Son sözünü
gözyaşları içinde hıçkırıqlarla bitiren Fahreddin Paşa,
minberden ağır ağır inerken kendini Mehmetçiklerin
kucağında bulur. O sırada ak sakallı iki büküm bir
ihtiyar mücavir, Paşa'ya sokularak, "Sen artık bizdensin,
buradan ayrılamazsın, bizim gibi mücavirsin, nereye
gitsen ruhun, kalbin yine de burada kalır" der.

*

İstanbul'dan gelen bütün haberlerde, "çaresiz teslim
olacaksınız" denmesine rağmen, Paşa'nın teslim
olmamak için her şeyi yapacağı ortadadır. 19 Aralık 1918
günü İstanbul'dan hususi bir memur geldiği duyulur.
İşte asıl felaket bununla başlar. Çünkü anavatandan
1300 km uzaklarda, ıssız çölde kimsesiz bir avuç Türk
hem açlığa hem asilere hem de İngiliz ajanlarına karşı
mücadele ettikten sonra, şimdi de gidip teslim olmaları
istenmektedir.

Fahreddin Paşa, teslim kararının katileştiğini görünce,
Necid lideri İbn Suud'a bir mektup yazarak Medine'yi
İngilizlere veya Şerif Hüseyin'e teslim etmektense
kendisine teslim etmek istediğini bildirir. İbn Suud bu

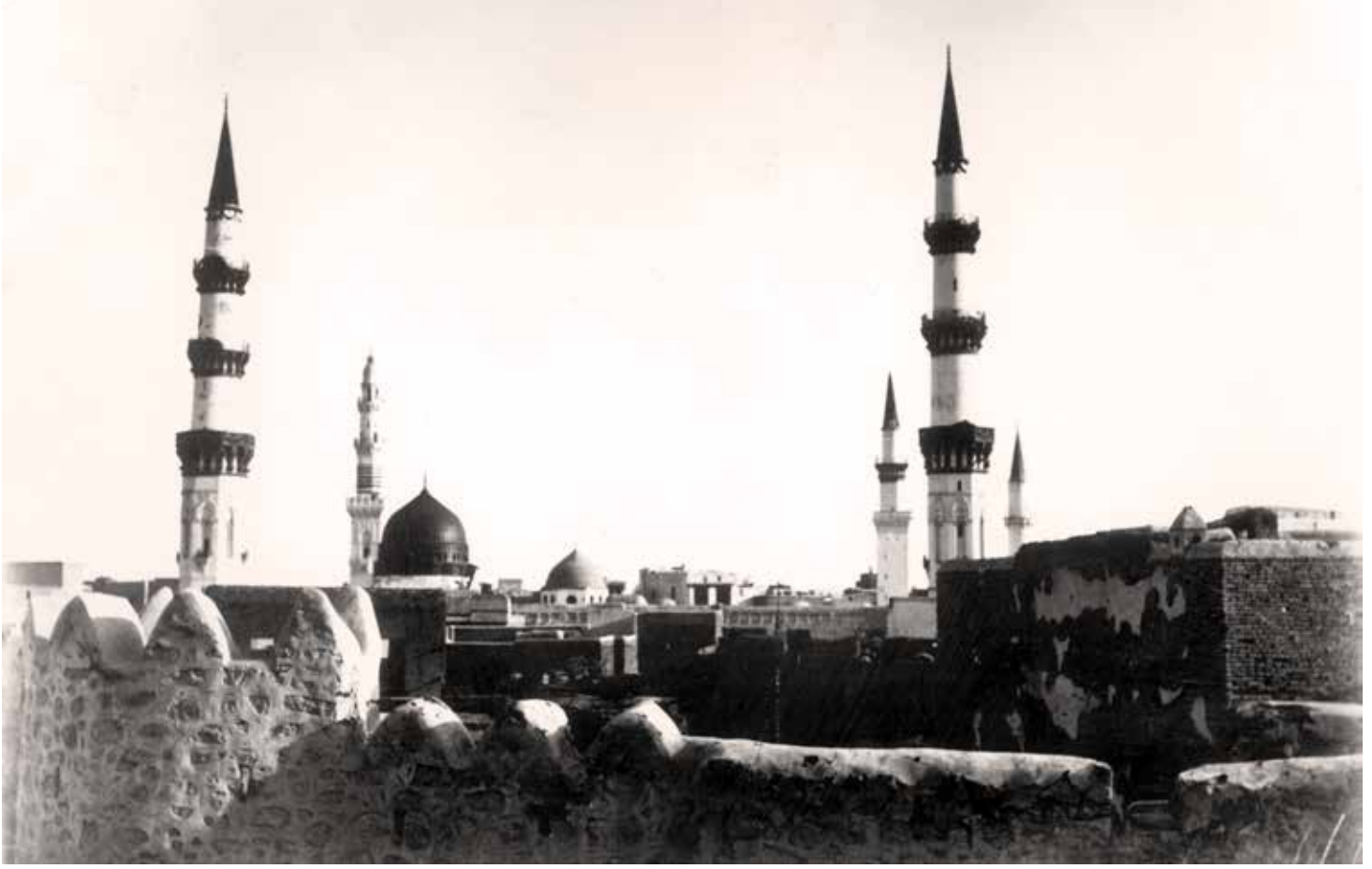
mektuba verdiği cevapta mealen "Şu anda zamana
ihtiyacım var; ancak Almanya ve Avusturya imparatorları
benim emirliğime ait hudutları tasdik ettikleri zaman
gelirim." diyordu. Fahreddin Paşa'nın zaman konusunda
yapabileceği bir şey yoktur, ayrıca bu yakışıksız teklife
de şu şekilde cevap vermiştir: "Osmanlıların ecdadı
Selçuklu ordularına yardım etti, bu suretle onun
düşmanını yenmesini sağladı. Buna karşılık Selçuk
hükümdarı da kendilerine Söğüt ve Domaniç yaylalarını
verdi. Sen öyle bir talepten önce bir hizmet yap ki ona
istinaden padişaha arz edip sana bir mükâfat vermesini
temin edelim."

19 Aralık 1918 günü bir İngiliz torpidosu ile
İstanbul'dan Topçu Yüzbaşı Ziya Bey, Medine'ye gelerek,
Mütareke gereğince teslim emrini getirir.⁶ İngilizler,
Yüzbaşı Ziya Bey'in Medine'ye ulaşımını sağlamakla
yetinmez, Fahreddin Paşa'ya Medine'yi hemen teslim
etmesi hâlinde 50 bin altın verecekleri haberini
gönderir.

Yüzbaşı Ziya Bey, Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'nın
Mütareke gereğince teslim olması gerektiği emrinden
başka, bir de Mütareke sonrasında yeni Harbiye
Nazırı olan Cevat Paşa'nın da Kurmay Başkanı Yüzbaşı
Emin Bey'e gizli bir emrini getirdiği sonra anlaşılır:
"Fahreddin Paşa, teslim emrini dinlemezse âsi sayılarak,
yakalanıp teslim edilmesini ve bu emre uymayanların
da âsi sayılacağına birlik komutan ve subaylarına
duyurulmasını ve bu emre göre gereğinin yapılması..."
Bu emri alan Emin Bey, şaşkına dönerek, gizli bir
toplantı ile durumu diğer subaylara duyurur. Toplantıya
katılanlardan Harekât Şube Müdürü Yüzbaşı Ziya Bey
bu gizli emre açıkça ve sert bir şekilde karşı durarak,
kumandan kimse ona uyulması gerektiğini belirtir ve
Fahreddin Paşa'yı durumdan haberdar eder. Bunun
üzerine yakalanıp kurşuna dizileceği korkusuna kapılan
Yüzbaşı Emin Bey, Medine'nin 52 km batısındaki Şerif
Ali'nin Bi'r-i Derviş'teki karargâhına sığınır. Oradan
birlikleri isyana teşvik edici beyannameler yayınlanmaya
başlar.

⁵ Feridun Kandemir, *age.*, s. 176-178.

⁶ Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, s. 411, Feridun Kandemir, *age.*, s. 468.



Kuzeybatıdan Mescid-i Nebevi'nin görünüşü.

Emin Bey'in elden ele gizlice dolaştırılan beyannameleri
Fahreddin Paşa'nın sınırlarını bozar, sabahlara kadar
çalışarak, peş peşe üç beyanname yayınlar:

Birinci beyanname: 3 Ocak 1919, Cuma

“Silah arkadaşlarımız ve din kardeşlerimiz!

Bulgar kancıklığı yüzünden hükümet münferiden
Mütareke akdine mecbur olmuş ve İtilaf
donanması Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmiştir.
Bugün düşman gemilerinin topları altında titreyen
İstanbul'da Harbiye Nazırı bulunan Abdullah
Paşa geçende Medine'ye gelip avdet eden
Yüzbaşı Ziya Efendi ile kumandanlığa gönderdiği
mektupta Medine-i Münevvere'yi ve bizi düşmana
teslim etmeği yazdı. Mütarekenin mucibince
düşmanlarımız bizi esir edip Mısır'a götürecekler
ve orda sulhun akdine daha doğrusu keyiflerinin
geleceği bir zamana kadar alıkoyacaklardır.

Anadolu'da bulunan 20 bine yakın düşman
esiri çoktan memleketlerine iade edildiği
hâlde düşmanlarımız bizim Mısır'da esir
kardeşlerimizi hatta kadın, çocuk ve ihtiyar
acezeyi hâlâ vatanımıza bırakmamışlar ve
üstüne de bizi esir almak istemişlerdir.

Abdullah Paşa'ya verdiğim cevapta
hassaten şeref ve namus-ı askeriyemizi
düşünerek bilâ kayd ü şart teslim zilletine
katlanmayacağımızı ve bu bapta ancak halife
ve başkumandanımız olan padişahımızın
iradelerine boyun eğeceğimizi bildirdim.

Trablusgarp'ta, Asir'de bulunan fedakâr silah
arkadaşlarımız dahi bizim gibi teslim olmaya
davet edildiği hâlde hiçbiri buna icabet etmemiş,
zabit, nefer herkes kendi vicdanına ve ecdad-i
izamı şerefine düşen şeyi yapmakta bulunmuştur.
Hamdolsun süngümüz daha elimizdedir.

Dışımızdan artırdığımız, aç kalıp da bugünlere sakladığımız erzak ise aylarca idareye kâfidir. Biz Mısır'a üsera karargâhına değil, ancak anavatana gidebiliriz. Âsi şerifler tarafından yağmaya çağrılan ve ellerine bir arslan pöstekisi geçeceğini ümit eden keçi çobanları etrafımızda boşuna bekliyor. Arkadaşlar! Sulh henüz akd edilmemiştir. Mütareke, müsaleha değildir. Balkan Harbi'nde Bulgarlar bize Mütarekeyi Çatalca'da imzalatmışlardır. Fakat biz onlara sulhu Edirne'de yaptırmıştık. Biraz daha tevekkül ve sabredelim. Sulha kadar düşmanın takazası altında, Mısır'da sürünmekten, orada tahkimatta, yol inşaatında enva-i angarya altında ölmektense şimdiye kadar bizi aç bırakmayan Allah'ın inayetine sığınarak burada Peygamberimiz'e (sas) misafir olmak elbet hayırlıdır, aziz dindaşlar!"⁷

İkinci beyanname: Aynı gün öğleden sonra yayınlanır.

"Silah arkadaşlarımız ve din kardeşlerimiz! Kumandanlığa olan şahsî iğbirarını şeref ve namus-ı askeriyemizi çiğnetmeye kadar vardıran ve beyninin sulandığına nihayet kendisi dahi inanmış olan Kaymakam Emin Bey, Kumandanlığın mâdûna karşı hâl ve mevkii icabı daha ziyade tafsilat ve izahat verememesinden bilistifade bazı masum arkadaşlarımızın zihinlerini karıştırmaya muvaffak oldu. Uyun'daki zabitanı, kendisini misafir etmiş olmalarından dolayı hapis ve tevkif olunacakları tehdidiyle ve zavallı efradı derhal memleketlerine göndereceği vaadiyle iğfal etti. Bugüne kadar el ele yürüyen arkadaşlarımız arasında şayan-ı esef bir surette nifak ve şikak ihdasına sebep olmak istedi. Merhum daha sonra zabitan ve efrada okuduğu beyannamede; iki ay evvel Mütarekenin akd edildiğini ve bunun bizim için müsaleha demek olduğunu ve anavatanda bulunan ordular efradının terhis olunduklarını ilan ediyor da hâlâ Mısır'da sefalet çeken esir kardeşlerimizden ve onların çoluk çocuklarından niçin bahsetmiyor? Biz mademki emsalimiz gibi terhis edilecekmişiz, sorarız; Mısır'da işimiz ne imiş? Medine'nin tahliyesi ve bizim kayıtsız şartsız nefsimizi teslim

etmemiz o kadar muazzam bir meseledir ki bu yalnız bir nazırın yazısıyla halledilemez. Bu bapta Başkumandanımız olmak ve Haremeyn-i Şerifeyn hadimi bulunmak münasebetiyle elbette Halife ve Hakan'ın ferman ve iradesini sormak elzemdir.

Balkan Muharebesi'nde Selanik'i Yunan ordusuna teslim eden Tahsin Paşa el'an lanet-i umumiye altında kıvrınmaktadır.

Bizim irade-i seniyyeye ihtiyacımız olmadığını ilan eden ve 'Hükümet-i Meşrûte'de padişah mesul değildir, her türlü mesuliyet hükümete aiddir.' diyen mankafa Emin Bey hukuk-ı esasiye ve siyasiyeyi de işte bu kadar bilir. Kanun-ı Esasi'mizin beşinci maddesine kadar okuyan herif, kör olası gözlerini biraz daha yorarak iki madde aşağısına baksaydı yedinci maddede muharrer 'Kuvve-i berriye ve bahriyenin kumandası, harp ilanı, musalaha akdi' gibi hukuk-ı hükümrânî fıkralarını da okuyacak ve bugün düşman işgali altında bulunan payitahtta milli arzuya layık ile tercüman olamayan hükümet-i hazır ile onun mesnet-i mütezelzili bulunan ve kanunî müddetini çoktan ikmal eden Meclis-i Mebusan'dan evvel memleketin ayakta kalmış yegâne müessese-i âliyesi olan Makam-ı Saltanat ve Hilafet'ten emir irade telakkisi lüzumuna vicdanen mecburiyet hissedecekti.

Kanun-i Esasi'mizde bittabii 'yalnız hukuk-ı saltanat'tan bahsedilmiş ve âlemşümül bir mahiyeti haiz olan 'hukuk-ı hilafet' etrafın nazarı dikkatini celbetmemek için bilerek zikrolunmamıştır.

Emirü'l-Müminîn ve Hadimü'l-Haremeyni'-Şerifeyn sıfatlarını nefsinde cem eden Halife herhangi bir hükümdar veya padişah kat'iiyen başkadır. Ve O'nun mukaddes hukukuna kendisinden maada kimse fuzulen müdahale edemez. Bu gibi hukuk ve imtiyazlar bir madde altında taknin (tedvin) edilmemiş olması ehemmiyetlerini hiçbir vakit gideremez. Nitekim Emin Bey tapındığınız İngiliz devlet-i fahimesinin en mühim kanunları gayrimektûb olup bunlar daima âdât ve teamül dahilinde tenfiz ve icra edilir.

Abdullah Paşa'ya karşı âsi olmaktan

⁷ Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, s. 432-435.

değil, halifeye, millete, âlem-i İslâm’a ve tarihe karşı mel’un olmaktan kork!

Ambarında daha aylarca müddet idareye kâfi erzak varken, hamdolsun süngüsü henüz elindeyken, bir kaz sürüsü gibi teslim olmak Türk’ün ahfadı alınına yazılmamıştır. Bir köpek bile tasmayı kolay kolay boynuna geçirtmez.

Şüphe yok Türk ve Arap, iki kardeşdir. Mader-i İslâm’ın bu iki evladı eğer dediğiniz gibi hürriyet ve istiklâle layıksalar, köleliğe ve esarete katlanamazlar.

Ey iz’andan, vicdandan nasibi ve midesinden başka dünyada zoru olmayan Emin Bey!..

Sen nefsini biraz say ki, düşmanın da seni saysın. Karavanımızın az çıktığını biliyoruz. Fakat ne vakitten beri mahsur bulunduğumuzu da takdir ediyoruz. Size afiyet olsun! Esaret ekmeği bizim boğazımızdan geçmez.

Erkân-ı Harbiye sınıfından yetişmedinizse de, elbet biraz harb tarihi okumuşsunuzdur. Herhangi bir muhasarada bundan daha iyi bir iâşe vaziyeti gösterebilir misiniz? Sizin söylediğiniz şekilde böyle senelerden beri fedakârlık gösteren mahsurlara Ruslar tarafından bile bu kadar ağır şartları havi bir teslimiyet teklif edildiği vaki midir?

Harb tarihinde açlık da yazar, susuzluk da yazar. Fakat doğrusu Emin Bey (!) sizin ve hempalarınız gibi kansızları da pek nadir yazar.

Programınızın birinci maddesinde ‘Kan dökmek memnudur.’ diyorsunuz. Öyle mi? Ey yeminleri ile birlikte şeref ve namuslarını ve silah arkadaşlarının bunca mukaddes cenazesini çiğneyen alçaklar! Gidiniz, baldırı çıplak âsilere yüzünü dökünüz! Sizi cehenneme kadar götürecektir olan bu yolda uğrunuz açık olsun!”⁸

Üçüncü beyanname: 7 Ocak 1919

“Silah arkadaşlarımız, din kardeşlerimiz!

Karşımızdaki bedevilerden utanalım!

İki buçuk senedir boğaz boğaza harb ettiğimiz şu adamları görün! Hiçbir zaman hatta kaçarken bile ne yaralılarını ve ne de ölülerini bile arkalarında bırakmamışlardır. Yalnız can kaygusuna mı düşeceğiz? Bîcâre hastalarımızı bırakıp nereye gidiyoruz? Onları kime emânet ediyoruz?

Buraya hep beraber gelmedik mi? Yine hep birlikte gitmek gerekmez mi?

Bunca zaman bir karavanadan yemek yedik. Omuz omuza bir siperde harb ettik. Şimdi onları sıtma ateşi içerisinde nasıl terk ediyoruz? Humma ile kendilerini kaybeden bu zavallılarla helalleşmeksizin nereye kaçıyoruz? Dünyada nasip olmazsa bile yarın âhirette onlarla yüz yüze gelmeyecek miyiz?

Arkadaşlar! Parça parça çekilip gitmek, esir olmak hiçbir şey temin etmez. Ayrı ayrı hepimiz zelil ve sefil oluruz. Birbirimize sokulalım ve anlaşalım. İşte istihkakımız da arttı. Telsizle muhabere edilmekte ve cevap beklenilmektedir.

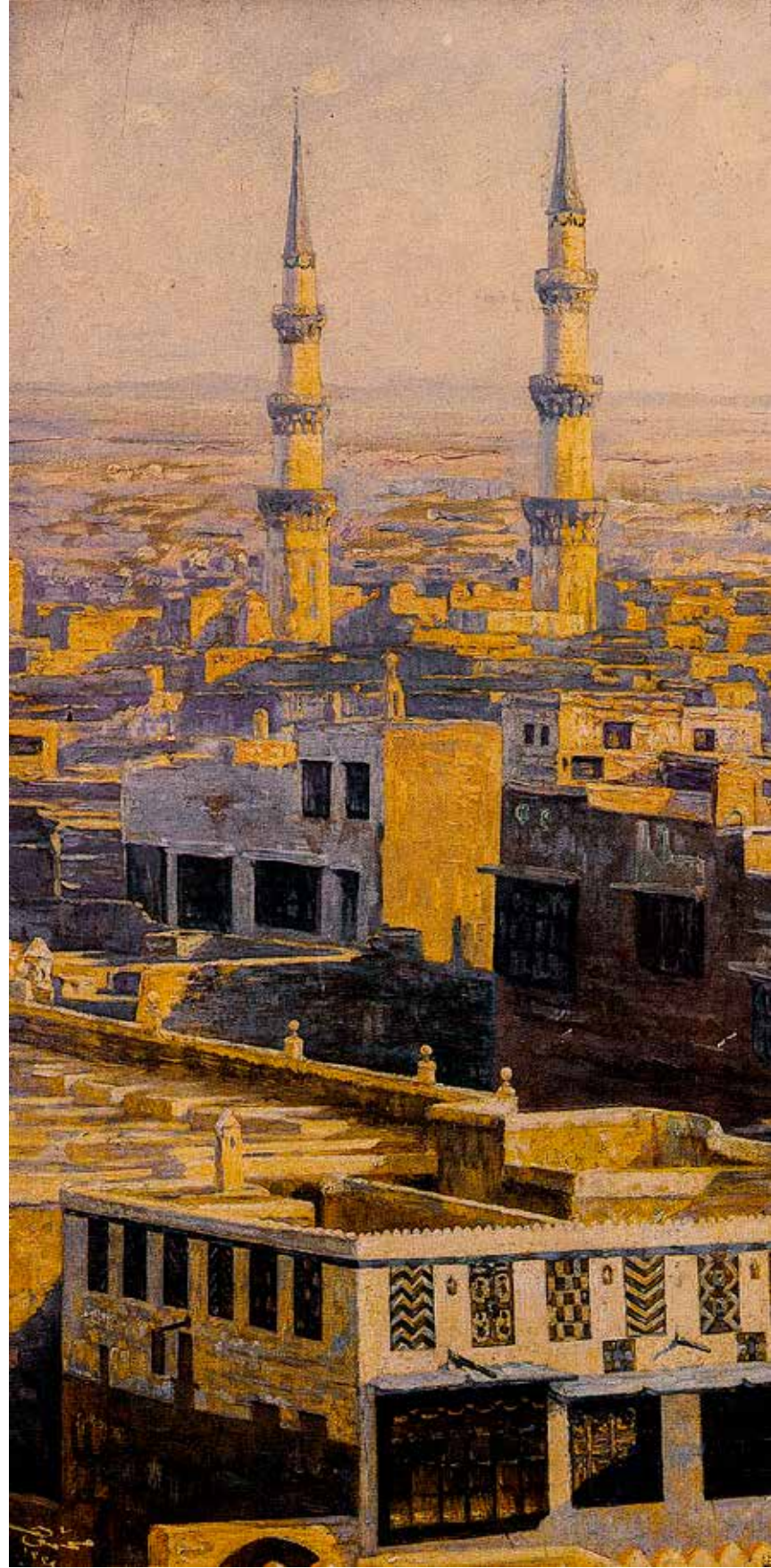
Dört-beş sene harb eden bizler, dört-beş hafta sabrederim.

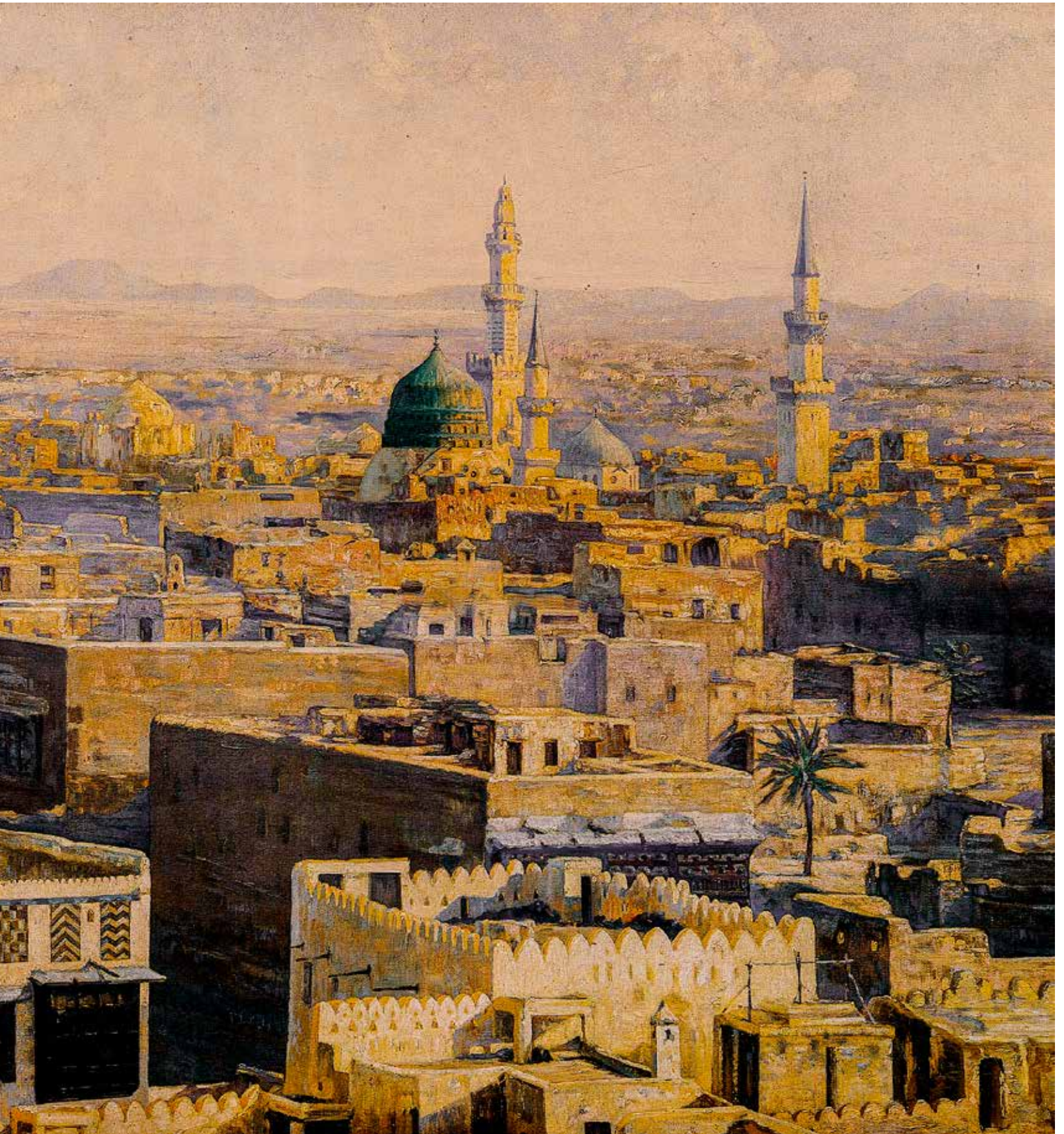
Cenab-ı Hakk, sabredenlerle beraberdir.”

*

⁸ Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, s. 435-437.

Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin
kurucularından Ressam Mahmud Bey'in
(1860-1920?) fırçasından Medine-i Münevvere.
Özel Koleksiyon







Fahreddin Paşa, Şerif Ali'nin Bi'r-i Derviş'teki
karargâhına teslim olurken, 10 Ocak 1919.

Medine’den zoraki ayrılış

“Nihayet, tahliye emrini getiren Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti yaverinin tezvirat kaziyesi (yalan iddiaları) şayi olarak, masum zabitanın fikirlerini bulandırdı ve İtilafçı olduğunu bilahare öğrendiğim yaver-i merkuma, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’nden Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Erkân-ı Harp reisine getirip, ‘aile mektubudur’ diye verdiği bir emir, güya Fahreddin Paşa’yı Medine’nin tahliyesiyle imale et, mealindeymiş. Erkân-ı Harp reisi ve daha birkaç mendeburu fitilleyerek ilka-yı fesada sevk etti ve bu suretle Kuvve-i Seferiye’de tedricî bir hareket-i isyaniye başgösterdi. Ve bir gün müteaddid defalar ateş altında düşman mermiyatının bin kere efsus ki dokunmaktan haya ettiği vücudunda kafa ve kader mermisi 9 ay beni topallatan bir yara açtı. Sol bacağımda bir damar patladı ve sonra biraz beklemek ve Peygamberimiz’in imdad ve muavenet-i ruhaniyesini dilenmek üzere bir odasına çekildiğim Mescid-i Saadet-i Nebevi’de, şayet şehit oluverirsem derhâl kumandanlığı deruhte ederek Kuvve-i Seferiye’yi başsız bırakmasın diye epeyce vakittir yanımda bulundurduğum bir zat tarafından hapsedildim.

10 Ocak 1919 Cuma günü, cuma ziyareti ve istifsar-ı hatır istizanıyla yanıma gelmiş ve ellerimi, hatta ayaklarımı öpmek bahanesiyle beni hasta yatağımda bastırmış olan 8-10 zabıt tarafından karga tulumba edilerek odadan çıkarıldım. Bunun üzerine 2 sene 8 aydır hizmetinde bulunduğum Ravza-i Mutahhara kapısına kılıncımı astıktan ve şu akıbete, senelerden beri kanlar ve terler dökülerek ve emekler sarf edilerek kazanılmış şeref-i askerinin hiç yok yere payimal oluşuna gözyaşları dökerek ruhaniyet-i Peygamber’e veda edildikten sonra Medine’den çıkarılıp Bi’r-i Derviş’te Şerif Ali ve Abdullah’ın ordugâhına götürüldüm.

17 Ocak 1919: Burada başkumandanlık vekâletinin bu tarih ile vermiş olduğu şu cevabı hatırlayarak epeyce ağladım:

‘Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Kumandanı Mirliya Fahri Paşa Hazretlerine

C : 5.2.334 numara 165 şifre ile

1- Zât-ı âlilerinin Cemal Paşa Hazretleri’nin emri altına girmesi tahsis-i matlub olmayıp, ancak zât-ı samilerince de ayan olacağı vechile Medine’den infikak ile Dördüncü Ordu’ya iltihakınızın imkânsızlığı yüzünden Sekizinci Kolordu ile 1. ve 2. Kuvve-i Seferiyelerin ve Hicaz Kuvve-i Seferiyesinin Dördüncü Ordu emri altında tevhidi emr-i idare ve vaziyet-i askeriye icabı muvafık görülmüş ve 17.1.34 tarihinde Yıldırım Ordu Grubuna emir verilmiştir. Hidemat-ı mebrureleri her zaman takdir edilmiş ve edilmektedir. Müdafaası uhde-i âlilerine mevdu olan hıttâ-i mübarekenin hitam-ı harbe kadar hüsn-i muhafazası ve Medine/Mekke’nin istirdadı ile şevketmeab Başkumandanımız efendimiz hazretlerine vasıta-i âlileri ile ihdası ifa-yı emel-i devletleri olduğu buraca müsellemdir.

2- Bineanaleyh vaziyet-i askerî icabı Hicaz Kuvve-i Seferiyesi’nin Dördüncü Ordu’ya merbut bulunmasında hüsn-i telakki buyurmanızı, rica ederim efendim. Başkumandan vekili Enver’

*

Fakat bir yahut iki gün sonra İstanbul’dan bana Medine’nin tahliyesiyle Şerif Hüseyin’e teslimi emrini tebliğ etmek üzere gönderilmiş olan Adliye Nazırı Haydar Molla geldi. Ama artık iş işten geçmişti.”¹

Fahreddin Paşa, içinde bulundukları karmaşanın çözülmesi için biraz da zaman kazanmak amacıyla, bizzat Halife ve Hakan’ın ferman ve iradesini istediğinden, hükümet de irade-i seniyeyi Adliye Nazırı Haydar Molla ile yollamıştır. Haydar Molla’nın “İrade istemiştiniz, işte getirdim. Artık mukavemetten bir netice de bir hayır da beklenemez. Bugüne kadar vazifenizi mükemmelen yerine getirdiniz. Gazânız mübarek olsun. Şeref ve namus-ı devleti kurtardınız, berhudar olunuz.” tarzındaki sözlerini sessizce dinleyen Fahreddin Paşa, padişahın bu iradeyi ve sözleri düşman tazyiki altında

¹ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 44-48.



Fahreddin Paşa, Yenbûu'n-Nahl harekâtı sırasında çadırının önünde cephane sandığı üzerinde oturuyor. Sağda oturan 58. Tümen Kumandanı Yarbay Ali Necip Bey, arkada ayakta Yüzbaşı Tahsin Kadri ve sol başta Yarbay Kadri Bey.

çaresiz kalarak dile getirmiş olduğunu söyleyerek, kerhen verilmiş şeylerin bir hükmü olmayacağını belirtir ama “artık iş işten geçmiştir!”..

Medine müdafaasını, hükümetin imzalamış olduğu Mondros Mütarekesi hükümlerini yok sayarak, sonuna kadar kahramanca sürdüren Fahreddin Paşa, nihayet kendi arkadaşları tarafından namertçe tertip edilen bir pusuyla teslim alınır. Fahreddin Paşa, çok üzüldüğü bu hadiseyi hayat boyu unutmamış, yıllar sonra rol alanların soruşturulması vesilesiyle, ayrıntılı biçimde not ederek tarihe kaydetmiştir:

“Necib Bey, bu zabıt Hicaz Kuvve-i Seferiyesi’nde 58. Fırka Kumandanı olarak el-Ula’da idi. İlk sicilini yazarken haysiyetini kıracak derece, ‘pek mutabasbıdır (yalakadır)’ demiştim. İkinci sicilini doldururken de ilk hükmümde yanlışmış olduğumu kaydetmiş idim. Meğer, Necib Bey görmek ve tanımakta epeyce tecrübe ve mümaresesi olacağına kani olduğum gözlerimin nüfuzundan kendisini, mahiyetini setr ü ihfa (örtme ve gizleme) edecek derecede mahir bir adam imiş! Âsi Hüseyin ve oğullarının beni öldürtmeye teşebbüs ettiklerini hatta karargâhımda bulunan kılavuzları da elde etmiş olduklarını Dördüncü Ordu Kumandanlığı, bir müddet sonra da Başkumandanlık Vekâleti bildirdiği gibi ben de devlete sadık kalmış birkaç şeyhten haber almıştım. Buna binaen o nazik ve mühim mevkide, Medine-i Münevvere’de kumandanlık makamının velev bir saat için olsun sahipsiz kalmaması emeliyle Necib Bey’i el-Ula’dan Medine’ye celp ettim ve fikrimi söyledim. Necib Bey artık vekilim, muavinim, mutemet, mü’temen müşavirim idi. İstanbul’dan Mütarekenâme geldiği zaman fikrime iştirak dahi eylemişti. Sonra hastalandı. Zabitanın huysuzlanmaları (Erkân-ı Harp Emin ve rüfekasının tesvilatı (yalan dolanları) başlayınca hastalığını bahane ederek yanıma eskisi gibi gelmez oldu. (‘Kumandanı böyle bir zamanda yalnız bıraktınız’ diyen bir zabite ‘Ne yapayım sözümü dinlemeyecekti.’ demiş olduğunu esareten avdetimde duydum.) Dedikodunun ziyadeleştiğini görünce ümera ve zabitanı takım takım makamıma celp ederek vaziyeti ve kararımı izah ediyordum. Bu sırada yahut Erkân-ı Harp Reisi Kaymakam Emin Bey’in Uyun

mıntıkasındaki taburla âsiler cihetine firarından sonra bir gün Necib Bey, zabitanın beni ıskat ile kendisini kumandan tanımak istediklerini ihsas etti. Kendisini kendimle hemfikir bildiğim için şayet böyle bir talepte bulunurlarsa muvafakat edip, zabitanı kendi etrafında toplamasını tavsiye ettim. Birkaç gün sonra Medine’de bulunan tabur ve alay kumandanları, topçu istihkâm kumandanları, menzil müfettişi ve idare reisi vesairenin başına geçmiş olarak makamıma geldi... İstanbul’dan gelen Mütarekenâmenin suret-i tatbikini kararlaştırmak üzere âsi Hüseyin oğullarıyla müzakerata başlamamı teklif eyledi. Karargâhım efradının da zehirlenmiş olduğunu duymuş olduğum cihetle ümidim, el-Ula’da Necib Bey’e vekâlet eden 58. Fırka Kumandan Vekili Kaymakam Tevfik Bey’in mıntikasını tahliye ederek getireceği kıtaata kalmıştı. Binaenaleyh gün kazanmak istiyordum.

Necib Bey’in umum zabitan namına yaptığı teklifi kabul ederek, ‘Gidiniz müzakerata başlayınız.’ dedim. Necib Bey, Menzil Müfettişi Miralay Abdurrahman, Kuvve-i Seferiye İdare Reisi Kaymakam Sabri Beyler ve Kuvve-i Seferiye Sertabip Vekili Yüzbaşı Kemal Efendi ile birlikte Şerif Ali’nin karargâhına hareket etti. Bir gün sonra Necib Bey, âsilerin birinci madde olarak benim Medine’yi terkle karargâhlarına ‘misafir’ olmağımı teklif eylediklerini bildirdi. Bunun askerin Medine’den hareketinden evvel gayr-ı kabil-i kabul ve icra olduğunu yazdım. Bir gün sonra Medine’ye avdet ettiler ve önüme imzalamış oldukları Mütarekenâmeyi koydular. Âsilerin teklif eyledikleri birinci maddeyi aynen kabul eylemiş idiler. Müterakenâmeyi suratlarına attım. Şimdiye kadar emirlerimi infaz ve icra için hiçbir fedakârlıktan çekinmemiş olan zabitan ve efrada ‘evlatlarıma’ karşı benim de âsilere artık ‘teslim-i nefis’ fedakârlığını göstermekliğimi söyleyerek yanımdan ayrıldılar.

Bu dört kişinin âsilerin karargâhında iken ‘kendi beynlerinde (aralarında)’ bir ahitname yapıp imza ve teati eylemiş olduklarını ve bunun mantûkunca şayet ben Medine’den çıkıp gitmezsem beni tutup âsilere teslim edeceklerini, ümera ve zabitanın Necib Bey’i kumandan tanımış olduklarını haber aldım. Artık benim için Medine-i Münevvere Kalesi’nde son ilticagâh olarak kararlaştırmış

olduğum Harem-i Şerif'ten başka emin bir yer kalmamıştı. Kaymakam Tefvik Bey'in el-Ula'dan gelip yetişmesi için de iki-üç gün daha lazımdı. Bu zamanı kazanırım hülyasıyla, Harem-i Şerif'e gittim ve İspanyol nezlesinden yeni kurtulduğum ve sol bacağımda patlayan damarın ıztırabatından pek yorulduğum cihetle, biraz istirahat muhtaç olduğumu söyleyerek Harem-i Şerif'te bir odaya girip yattım.

Necib Bey, derhâl Harem-i Şerif'i jandarmadan nöbetçilerin nezareti altına koymuş. Beni hapsedtiğini, bir emr-i yevmi ile kıtaata ilan etmiş ve erkân-ı harbiyemden rey ve emir almak üzere yanıma gelmek isteyenleri men etmiş. Geceleyin yedi-sekiz kişiden mürekkep bir heyet-i sıhhiye, mumaileyhin emriyle odama gelerek beni muayene etmek istedi. Reis, operatör Fuad Bey idi. Biraz istirahat muhtaç olduğumu başka bir rahatsızlığım olmadığını söyledim, avdet ettiler.

Sabahleyin henüz yatağımda idim. Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Muhyiddin Efendi, odamın kapısından yaverime, Necib Bey'in görüşmek üzere gelmiş olduğunu haber verdi. Müsaade ettim. Necib Bey içeriye girince yatağımın yanına çöküp dizlerimi, ayaklarımı ve mumaileyhin arkasından odaya giren zabitanın birkaçı (bunlardan Topoğraf Binbaşı Hafız İsmail ve Menzil İdare Reisi Binbaşı Nuri'yi hatırlıyorum.) ellerimi öpmeye başladılar. Harem-i Şerif'ten çıkmaklığımı kemal-i tazarru (yakarış) ile niyaz ediyorlardı.

Odaya giren zabitanın birkaçı da (Menzil Müfettişi Abdurrahman Bey'i, Topçu Kumandanı Binbaşı Tefvik Efendi'yi hatırlıyorum) duvarda ve yastığımın altında bulunan silahlarımı dışarıya veriyorlardı. Beni yalvararak, aynı zamanda zorlayarak yatağımdan kaldırmaya çalışan zabitanın ellerinden kurtulmak üzere silkindim. Bu sırada Abdurrahman Bey, 'Bitti bitti!' dedi. Meğer silahlarımın alındığını, korkacak bir şey kalmadığını arkadaşlarına anlatmak istiyormuş. Bunun üzerine kapıdan dört jandarma girdi. Tatlı tatlı yanıma sokuldular. İki bir bileğimden diğer ikisi de öbür bileğimden yakaladılar. Deminden beri dizlerimi, ayaklarımı, ellerimi öperek

yalvaran fakat bu perde altında ellerimi, kollarımı ellerine geçirmiş olan zabitanın niyazları artık nihayetlendi. Söylendim. Yüzlerine tükürdüm. Fakat artık yatağımdan kaldırılıyor ve odadan ceketsiz, başı açık, yalınayak çıkarılıyordum. Tevbih ve tekdirim (azar ve paylamam) üzerine kalpağımı, ceketimi getirdiler. Odanın dışarısında giydirdiler. Merdivenden aşağı indirdiler. Harem-i Şerif avlusuna çıkarıldığım zaman, tüfenklerine süngü takmış 30-40 kadar jandarmanın, Kuvve-i Seferiye İdare Reisi Bağdatlı Sabri Bey'in kumandası altında (şayet silahla müdafaa-i şeref ve haysiyete vakit bulursam) beni süngü ile Harem-i Şerif'ten çıkarmak üzere emre muntazır bulunduklarını gördüm. Onlara da tükürdüm ve lanet okudum. Fakat yine yürütülüyordum.

(Beni Harem-i Şerif'te bastırıldıkları sırada yaverim de bir tarafta sıkıştırılıp, tutulmuş ve gece nöbetinden dolayı sabahleyin henüz uyumakta bulunan emir zabitim gözlerine kum atılıp bastırılarak hareketten men edilmiş. Ve emirberler sabahleyin vakadan evvel birer birer dışarıya çıktıkça, yakalanıp hapis olunmuş.)

Babürrahme'ye yaklaştığım zaman şebeke-i Resulullah'a son bir defa daha yüz sürmeyi arzu eyledimse de Necib Bey, 'Uzaktan Fatiha' dedi ve duanın, Fatiha'nın uzadığını görünce de 'Bu kadar yeter! Buyurun!' diyerek jandarmalara hareket işaretini verdi. Babürrahme'den çıkarıldım. Menaha Meydanı'nda Bâbü'l- Mısri önüne getirildim. Otomobilime bindirildim. Yanıma Kaymakam Sabri Bey, önüme bir jandarma yüzbaşısı, şoförün yanına da bir jandarma çavuşu bindirildi ve otomobil Necib Bey'in emriyle hareket etti. Ve beni âsilerin ordugâhına, Bi'r-i Derviş'e götürdü.

Vakayı böyle mufassalan arzım, âsiler cihetine bir taburla firar eylemiş olan Erkân-ı Harbiye Reisi Kaymakam Emin Bey'den bence daha leim ve şenî (alçak ve çirkin) olan Necib Bey hakkındaki hükmü makam-ı aidine verdirmek, maksadına mübtenidir."²

*

² Fahreddin Paşa'nın 22 Mart 338 (1922) tarihli notlarından.

Fahreddin Paşa, o güne kadar kendisine büyük bir saygı ve tam bir itaatle bağlı olduklarını bildiği karargâh erkânı ile komutanlarının bu toptan hareketleri karşısında derin bir yeis içinde talihine boyun eğerek, kılıcını düşmana teslim etmemek için Hz. Peygamber'in (sas) türbesine bırakmıştır. Fakat asıl teslimiyet acısını, birkaç saat sonra, aylarca bir an nefes aldırılmayıp durmaksızın kahrettiği düşmanlarının karşısına, taş çatlasa değiştirilemeyecek "esir" sıfatıyla çıkmak zorunda kaldığı an duyacaktır. Fakat, Fahreddin Paşa hâlâ granitten-tunçtan bir heykel gibi dimdik ve sessiz...



Fahreddin Paşa, Medine'de geleneksel Arap kıyafetleri ile.

“Medine Kahramanına”

Falih Rifkı (Atay)

Bu arada Medine’den yüzlerce kilometre uzaktaki başkent İstanbul’da Medine’deki kahramanlık destanı kulaktan kulağa anlatılırken, o günlerde *Akşam* gazetesi başyazarı Falih Rifkı (Atay), Fahreddin Paşa’ya hitaben şu yazıyı kaleme alır:

“Fahri Paşa’ya

Hakikaten kaç gündür sizi merak ediyorum. Şimdi siz neredesiniz, iscorpitten dişleri düşen, çeneleri kopan askerleriniz nerede? Sultan Selim’in taktığı bayrağı Medine burcundan hangi ibadet saatinde indirdiniz? Buna nasıl tahammül edebildiniz? Siz ki bir sene evvel ‘Eğer tahliye ederseniz Medine’ye başka bir kumandan gönderiniz, Medine Kalesi’nden padişah bayrağını bana kendi elimle indirtmeyiniz.’ diyordunuz. Ne yapalım, başka bir insan göndermek için vakit yoktu. Demiryolu kesildikten ve İngilizler sevgili Halep’e geldikten sonra siz bir tayyarenin bile birkaç defa yere inmeden gidemeyeceği kadar uzak çöllerde kalmıştınız:

Sizi ilk defa Halep taraflarında kolordu kumandanı iken tanımıştım. Bu harbin samimi bir zabiti olmadığınız belliydi. Siz eski Zağra rediflerini dağdan, taştan Tuna’ya sevk eden geniş bilgili, göğsü kuvvetli zabitlere benziyordunuz. Siz gaziler, kaleler ve bir padişah kumandanısınız. Ben bu telakkide ne kadar haklı olduğumu bilemiyorum. Çünkü bir askerın fenni tarafını görebilecek insan değildim. Nasıl ki Hindenburg’u ziyaret ettiğim vakit kendimi tolgasının kenarından bıyıkları taşan bir eski hudut yeniçerisinin, yahut alelâde bir sahra serkerdesinin başında zannetmiştim. Sizi öyle sandığım için seviyorum. Onu böyle zannettiğim için sevdim. Bu bir gönül işidir.

Hicaz isyanı hiç istenecek bir şey değildir. Üç yüz otuz Mayıs’ında Beyrut’tan Şam’daki ahşap, rutubetli ve havasından sıtma sızan karargâha döndüğüm zaman Faysal’ın Medine’den kaçtığını haber almıştım. Pek akıllı bir adama benzemeyen Faysal’ın, Şam köylerinde Suriye zadenin iyi fikirler almadığını biliyordum. Hatta zengin meyve bahçeleri ortasında bize ziyafet verdiği gün etraftaki bakışlardan, seslerden ve kıyl ü kalden

şüphelendim. Mekke ile Şam arasında günlerce şifreler gidip geldi. Faysal’ın Süveyş Kanalı’na Hicaz hecinsüvarı getirmek için Medine’ye gittiğini duyunca büsbütün endişelendim. İsyân haberi beni nevmî etti. İnsan nasıl nevmî olmasın? Şam’dan Medine’ye kadar bin şu kadar kilometre çöl var. Bu yolu trenle üç gün üç gecede geçebilmiştik. Badiyelerde, şehirden, köyden, ekinden, hayvandan eser olmadığını görmüştüm. Anadolu bir avuç erkeğini hangi hududa yetiştirebilir? Çıplak, nihayetsiz iki demir parçasını uzun çöller ortasında ne kadar asker muhafaza edebilir? Sonra şubatta on dakika yürünmeyen, yerlilerin bile başlarını bir karış çatı gölgelerine sokup bitap kaldığı Medine’de serin Anadolu’nun köylüleri nasıl muharebe eder; kızgın tüfek demirini nasıl tutar, nasıl hücum eder, hatta nasıl nefes alabilir?

Bilmem hangi ümitle siz Medine’nin müdafaasını kabul ettiniz. O zaman buna fazla Müslümanlığımızdan başka hiçbir sebep görememiştim. İstanbul’dan Aden muhasarasına yetişmek için yola çıkan ve Mekke çöllerine açılırken isyan üzerine Ravza’nın etrafına toplanan üç bin Türk’le bir avuç asker Medine’de hazırды. Şam’dan Medine’ye kadar bütün demiryolunun etrafına mümkün olduğu kadar asker yetiştirdiler. Çölün insanı nasıl kaybettiğini ve bu büyük şehirde parlak bir renk gibi gözlere çarpan âdetlerin çöllerde nasıl kolayca nâbedid olduğunu biliyorum. Bu askerler de öyle oldu. Raylar bombalarla atıldı. Bir suikastın tamiri günlerce sürdü. Lokomotifler oduna muhtaçtı. Eğer trenler muntazam işlese, yalnız Suriye’nin bütün ağaçlarını değil şehirlerin bütün ahşap evlerini ve eşyasını yakmak lazım gelecekti. Trenler gittikçe yavaş yavaş yürüdü. Üç gün üç gece süren yol bazen bir ay sürdü.

Bir gün karargâhınızdan gelen genç zabitlerinden birine;

- Fahri Paşa ne yapıyor, dedim.

- Hiç... Birkaç siper, bir avuç asker, etrafında Faysal’ın hecinsüvarları, aşiretler, kabileler, Fransız ve İngiliz zabitleri var. Su içen ve yemek yiyen bütün faydasız ahaliyi Şam’a gönderdik. Ravza’yı asker temizliyor, sipere o bakıyor, ezanı tabur hafızları okuyor. Siperlerin kısım kısım haftada bir defa izinleri vardır. Fahri Paşa bunları evvela Medine’nin küçük bahçesine götürür ve Karagöz seyrettirir. Eğer bazı sözleri varsa, bunları Karagöz vasıtasıyla

askerlere bildiriyor. Zira anlaşılıyor ki bu köylüler Karagöz'ün sözüne gazetelerden, beyannamelerden, nutuklardan ziyade inanıyorlar! Eğlencelerden sonra Fahri Paşa hasta askerlerini merkadın içine götürür, beraberce hidmet-i Nebeviyeyi ifa ederler. Sonra hepsini birer birer alınlarından öpüp siperlere yerleştirir.

Bir gün tam mahsul zamanlarında Afrika'nın Sina'yı geçen çekirgeleri size musallat oldu. Medine şimdi bitti, dedim. Sonra sizin bir beyannamenizi okudum. Askerlere diyordunuz ki: 'Zabitlerimden biri bir torba getirdi.

- O nedir, dedim.

- Efendim siz çekirge tavası yemediniz mi?

- Hayır.

- Çok lezzetli yemektir.

Hakikaten o akşam kadar lezziz yemek yediğimi hatırlamıyorum. Siz de bulursanız hemen pişiriniz, artarsa bana hediye gönderirsiniz.'

Aç kahramanlarınız muhakkak üç-dört günde Afrika'nın bütün çekirgelerini bitirmişlerdir.

O zaman arkadaşlarımla konuşurken İstanbul'un mizahnüvis muharrirlerinden birini size yaver göndermeyi düşündük. Hakikat, biz bu meselenin kitabet ve sanat taraflarından başka neresini anlayabiliyorduk? Medine'den herkes ümitsiz, şikâyetçiydi. Memnuniyet duyan ve gülen yalnız sizdiniz.

Bir gün cepheler eğlence hâlini geçti. Artık Medine'nin boşalması ve fazla tek bir neferin bile Gazze'ye gönderilmesi lâzımdı. Siz bu tahliye emrini alınca en bedbaht gününüzü geçirdiniz:

'Sultan Selim'in astığı bayrağı bana elimle indirtmeyiniz. Medine için kaç asker feda edersiniz? Bir mi, bin mi, üç bin mi? Bana ne bırakıyorsanız, bırakınız. Ravza'nın kubbesi başıma yıkılmadıkça merkada yabancıları sokmam.' dediniz.

Bütün kuvvetleri çektiler. Size bir avuç kahraman bıraktılar. Ve işte bugüne kadar hep bu artık, feda edilmiş insanlarla mukaddes şehrimizi müdafaa ediyorsunuz!

Cepheler bozuldu. Galiçya'da öldürülebilecek on binden fazla Türk bulan biz, sevgili Kudüs'e dört binden fazla asker veremedik. Filistin'de, Suriye'de şehirler, bizden günler gibi arka arkaya ayrıldı. Hat mahvoldu, kabileler, aşiretler içinde siz yalnız başınıza kaldınız.

Askerleriniz şimdi hangi hastanelerde yatıyor? Siz daha



Falih Rıfki Bey (solda), Cemal Paşa'nın özel kalem müdürlüğünü yaptığı yıllarda, Filistin cephesinde bir arkadaşıyla.

ne kadar ihtiyarladınız? Eğer bizden haber sorarsanız, memleket harap oldu, eski saltanatın hatıraları bile yok!

Zannım hâlâ devam ediyor. Siz askerlerinizle Plevne kahramanlarısınız. O kahramanlar ki bizi Avrupa'nın kalbine yerleştirdiler. Biz hâlâ Üç Yüz Yirmi Dört kahramanlarıyız. O kahramanlar ki kendimizi Avrupa'nın bir kum toprağı üzerinde on sene tutamadık!

Tutulmamış iki yemin

Bize Hicaz'ın sadakat vaadini getiren Faysal Bey'e Kudüs'te rast gelmiştim. Bu genç Mekke'li, kendini ilk defa görenlere, hasta ve iradesi gevşek bir adam hissini verir. Uzun eğri boyunda, dermansız bünyesinde erken bırakılmış, seyrek sakalının çerçevesine hiç yakışmayan nispetsiz yüzünde bir emir azameti yoktur. Uzun müddet aramızda sade, mütevazı yaşadı, çok defa karargâhta girân-bahâ bir misafirimiz olduğunun farkında bile değildik. Mekke'nin genç emiri bir gün bize muvakkaten veda edecekti. Bütün zabitler sanatoryumun aydınlık

ve sakin koridoruna dizildi. Sade tavırlarla hepimizi ayrı ayrı selâmladıktan sonra birdenbire coştı. Kendini hürmetle çeviren ve gözlerinden muhabbet akan karargâh zabitlerine şöyle dedi:

- Halifeye ve devlete sadık kalacağız. Size kavim ve kabilemin üzerine yemin veriyorum.

On dört asrın içinden gelen eski bir asaletin azametini o vakit duydum. Bünyenin, bakışın ve tavrın hissettiremediği derin sinsi ruhtan gelen bu ses haber verdi. Ben küçükten beri inanmaya ve sevmeye muhtaç bir adamım. Bundan başka asil bir Arap'ın sözüyle cengâverlerin verdiği sözde bütün şüphelerimi kökünden silen bir sihir bulmaya hazırdım. O gün çarşının para ve piyasasının bozmadığı badiye Araplarına karşı sevgim arttı. Kavim ve kabile ve kan kelimelerinin canlı ve nebeân eden ihtişamlarını gördüm.

Fahri Paşa ilk defa eşkıya ve dağ işlerinde faaliyet gösterdi. Rusların istilâ yolu üzerinde ihtilâl çıkaran Urfa Ermenilerini birkaç gün içinde teskin etti. Ermenilerin fena niyeti ve sadakatsizliği Fahri Paşa'nın merhametle imandan yoğrulmuş kalbini kendilerine karşı vatandaşlık hissinden tiksindirecek kadar çirkindi. Ben Fahri Paşa ile görüşüp Urfa ihtilâli için bir rapor yazmaya memur olmuştum.

Sabah Halep'te bir çadırılı ordugâh kadar derme çatma eşya ile dolu, karargâhına gittim. Önündeki vesikaları tasnifle meşguldü. İstanbul'dan hediye gelmiş bir şekerleme kutusunu önüme koydu, sigara ve kahve ikram etti. İhtilâli o kadar iğrenç bulmuştu ki bir müddet bana yalnız edebiyat söyledi. Dar lehçesi, her kelimeyi odada iki-üç devirden sonra bulabilen hafızası yazmak istediği muhtırayı bir günde değil, bir senede meydana getirmesine müsait geldi. Ben kendi kelimelerim ve cümlelerimle yardım etmek istedim. Onun ağır, ciddi devlet telâkkileri karşısında ben sanatımın ve zevkimin nâmütenahi hiffetiyle ne kadar cılız kalıyordum. Bizim isyan ve tenkil diye kolayca üstünden geçtiğimiz kelimeler Fahri Paşa nesli için pek sade değildir. Bunları yerleşmiş hislerinin arasında uzun uzun süzerek tahlil ediyorlar. Zaten Medine müdafaası da Fahri Paşa'nın Erkân-ı Harp kafasından ziyade, Müslüman ve derin olan ruhundan doğmuştur. Medine, Fahri Paşa için bir hudut, bir tabiye, bir siper değildi.

Erkân-ı Harp düşüncelerinin lâl kaldığı güçlülere o, artık itikâf zaviyelerinde yaşayan bu ruhla göğüs gerdi. Fahri Paşa tarihi teselli etmek için meydana atılmış bir sania (fiil) değil destana lâayık bir kahramandır.

Fahri Paşa:

- Ravza'nın kubbesi cesedimin üstüne yıkılmadıkça Medine'yi terk etmem, diyordu.

Peygamber'in (sas) isminden sonra Hicaz'da yer tutan şu iki isim, bir gün vukuatın silah silaha düşürdüğü Emir ile Paşa, ikisi de sözlerinde duramadılar. Biri kavim ve kabile ve kan kelimeleriyle, biri din ve sadakat hisleriyle teyit ettikleri sözlerinden nükûl etmeye (caymaya) mecbur oldular, niçin? Asaleti on dört asrın içinden gelen Faysal Bey bizi aldattı mı? Ruhu eski Osmanlılığın özünden bir şey taşıyan Fahri Paşa lafla nam bırakmak isteyen bir maceraperest midir?

Diyorlar ki Hicaz'da coğrafya isyan etti, ben bunu bilmiyorum; fakat benim fikrim şu ki Medine'yi vatan terk etti. İddia olunuyor ki Yemen gibi münbit olmayan Hicaz, bu harpte nihayetsiz çöllerle bağlı olduğu Türkiye'den ayrı kalmaya mecburdu. Çünkü karadan gıda göndermek imkânsızdı. İstanbul gazetelerinin sonraları Mısır'dan Mekke'ye gelen ve bütün mes'uliyeti Türkçülük cereyanına yükleten münevver Arapların sözleri doğru değildir. Hicaz isyan etmeseydi, açlıktan ölecekti. Hicaz'da bizi mağlûp eden coğrafyadır. Nasıl ki Asir'de İdris'i rahat oturtan yine coğrafyaydı.

İsyan için söylenecek sözleri tarihe bırakırım. Medine'nin tarihine bırakacağı şüpheli bir köşesi yoktur. Ondan berrak, muazzam bir şeref kalıyor... Müthiş şeylere karar veren Medine'yi terk eden vatandır. Vatan inatçı ve mü'min olan Fahri Paşa'dan bunu rica etti. Fahri Paşa Medine'yi müdafa ve Medine'yi terk ettiği için bizim şükranımıza iki defa hak kazanmıştır.

Yekpare siyah gecelerde yanıp sönen sahil feneri gemicileri selâmetten haberdar ettiği gibi, şu memleket bozgunla nihayet bulmuş bütün harpler içinde ümidi yakıp söndüren böyle bir ziya görür: **Son ziyanın meşalesini Fahri Paşa'nın teslim-i silah etmiş buruşuk ve mert elleri tutuyor!"³**

³ Falih Rıfkı (Atay), "Medine Kahramanına", *Akşam*, 20 Kasım 1918; "Fahri Paşa'ya", *Ateş ve Güneş*, İstanbul, 1335, (1919), s. 174-182.

Şerif Hüseyin'in akıbeti

Fahreddin Paşa'nın tesliminden sonra 13 Ocak 1919'da Şerif Abdullah'ı, bedevileriyle birlikte Medine'ye giren Albay Sâdık Yahyâ anlatır. Sâdık Yahyâ'ya göre Medine halkı Şerif'in işgalini takip eden günlerde, Fahri Paşa'nın iki yıllık yönetimi sırasında kaybettiklerinden çok daha fazlasını kaybetmiştir:

"15 Ocak 1919 tarihinde Medine'ye girdiğimde, sayıları 4.850 civarında olan ve Türk yönetimi tarafından kilitlenip mühürlenene tüm evlerin Araplar tarafından kırılarak açıldığını ve değerini bilmedikleri için çarşıda çok ucuza sattıkları eşyaları yağmaladıklarını üzümlere gördüm. Şerif Abdullah ile Medine'ye girenler ve diğerleri ev ev dolaşarak istediklerini alırlar ve evlerde istedikleri gibi yaşarlardı ve bu 12 gün boyunca devam etti ve sahipleri Medine'de olan evler bile yağmalandı. Ben kendim bedevi çocukların şehirde iyi ve değerli mobilya parçaları taşıdıklarını ve bunları ucuza sattıklarını gördüm. Şerif'in girişinden sonra da 20 gün boyunca Medine'de hiç muhafız yoktu. Yağmacılık yapanlar sadece bedeviler değildi, Bağdatlı ve Suriyeli subayların yüzde 80'i düzenli ve bedevi birlikleri aracılığıyla bu oyuna katıldı. Evlerin sadece sekizde biri yağmalanmaktan kurtarılabildi... Medine'nin Arap ordusu tarafından işgali sırasında yaşanan sahneler Der'a, Şam ve Halep'te de tekrarlanmış ve eğitimli kentlilerin endişeleri bu üç yerde de tamamen paylaşılmıştır. Arap medeniyeti, Türk medeniyeti ile kıyaslandığında belirgin bir şekilde geriye gitmektedir."¹

*

Daha Birinci Dünya Savaşı'nın başında İngiliz hükümeti adına görevlendirilen Mısır Yüksek Komiseri Sir Henry Mac-Mahon ile yazışmalar ve pazarlıkları, Şubat 1916'ya kadar süren Şerif Hüseyin ve Arap milliyetçilerinin sonraki yıllarda İngiltere'yi kendilerine ihanet etmekle suçladıkları belgeler, kendilerinin de Osmanlı'ya ihanet belgeleridir.

İngiltere, bu yazışma ve pazarlıklardan kısa bir süre sonra Fransa ve Rusya ile Osmanlı'yı paylaşma planları olan Sykes-Picot Antlaşması'nı imzalarken, Araplara verdiği sözleri yok sayar. 16 Mayıs 1916'da imza edilen Sykes-Picot Antlaşması,



Irak Kralı I. Faysal.

ancak 1917 Kasım'ında Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusya'nın savaştan çekilme üzerine ortaya çıkar. Ruslar tarafından Türklere bildirilen anlaşma, Hristiyan güçlerin Osmanlı uyruklu Müslüman halklara nasıl ihanet ettiğinin belgesi olarak Araplara da gönderilir.

İşin içyüzünün öğrenilmesi üzerine Şerif Hüseyin, derhâl Mısır Yüksek Komiseri Sir Reginald Wingate'den (Mac-Mahon'un yerine atanan) açıklama ister. Wingate bunun kesin bir anlaşma olmayıp geçici bir ön çalışma niteliğinde olduğunu ve Rusya'nın savaştan çekilmesiyle ortaya yeni bir durum çıktığını söyler. Halbuki değişen bir şey yoktur, plan aynı plan, sadece ortakların/kurtların sayısı üçten ikiye düşmüştür.

2 Kasım 1917'de Sykes-Picot Antlaşması'nın ortaya çıkışından hemen önce İngilizlerin Ortadoğu politikası ile ilgili bir açıklama yapılır. 'Balfour Bildirisi' olarak

¹ Elie Kedourie, *agm.*, s. 136-137.

bilinen bu açıklama, İngiltere Dışişleri Bakanı'nın ileri gelen İngiliz Yahudilerden Lord Rothschild'e yazdığı bir mektuptur:

“Majesteleri hükümeti, Filistin’de Museviler için ulusal bir yurt kurulması görüşünü olumlu karşılamaktadır. Hâlen Filistin’de oturan ve Musevi olmayan halkları, gerek sivil gerekse dinî hakları ya da başka ülkelerde oturan Musevilerin hakları ve politik konumları aleyhinde hiçbir harekette bulunulmayacağı kaydı ile bu amacın gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak için elindeki bütün imkânları kullanmaya hazır bulunmaktadır.”

denilmektedir. İngilizlerin bu konudaki tutumlarının sebepleri ne olursa olsun hakikatle alakası yoktur. Filistin’de 60 bin kadar Musevi bulunmakta, oysa toplam 750 bin nüfusun bunun dışında kalanı (yani yaklaşık 700 bin) Araplardan meydana gelmekteydi. Balfour Bildirisi’nde bu yüzde 93 çoğunluktan kısaca “Musevi olmayan topluluklar” diye söz edilmektedir.

Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinden birkaç yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap vilayetleri paylaşarak, İngiltere ve Fransa’nın himayesinde beş yeni devlet; Suriye, Lübnan, Ürdün, Irak ve Filistin doğar. Âsi Şerif Hüseyin ve oğullarının, şahsi hırslarıyla başardıklarını zannettikleri Arabistan Krallığı hayali de uzun sürmez; 1919’dan itibaren İbn Suud’un liderliğindeki Vahhabiler Arabistan’ı ele geçirmeye başlar ve nihayet İngiltere’nin de yardımıyla 1924’te Mekke’yi kontrolleri altına alırlar. Kral Hüseyin tahtını büyük oğlu Ali’ye bırakarak, Kıbrıs’ta sürgün hayatı yaşamak zorunda tutulur. Ama Ali’nin de durumu pek parlak değildir. İbn Suud, Ocak 1926’da Hicaz Krallığı’nı ilan eder. Hicaz Krallığı, 1932’de ‘Suudi Arabistan Krallığı’ adını alır. Şerif Hüseyin, 1931’de Ürdün Kralı Abdullah’ın sarayında pişmanlıklar içerisinde acı çekerek ölür.²

O yıllarda Ürdün Büyükelçisi olan Feridun Cemal Erkin, Kral Abdullah’tan babasının son günlerini “Dehşet veren bu hikâyeyi derin bir şaşkınlıkla dinledim, heyecan içinde titredim. O zamandan beri korkunç serüveni ve âkıbeti hiçbir zaman aklımdan çıkaramadım.” diye aktarır: “Müttefikler, daha doğrusu İngilizler, babamı Osmanlı idaresine isyan edip, imparatorluğun düşmanlarıyla işbirliği yapması karşılığında kendisini, Hicaz Krallığına getirmek vaatlerini tuttular. Babam gerçi Hicaz Kralı oldu; fakat bir süre sonra Vahhabiler kendisini düşürdüler, Kral Suud onun yerine geçti. Babam İngilizlerin himayesi altında Kıbrıs’a yerleşti. Orada hastalandı, kendisini Amman’a aldım, uzun müddet hasta yattı, çok ızdırap çekti. Günün birinde, ikinci vakti, sarayın bandosu, öteden beri âdet olduğu üzere, bahçede konser veriyordu. Hava sıcak, pencereler açıktı. Bir aralık bando hepimizin bildiğiniz İzmir Marşı’nı çalmaya başladı. Babamın birçok eski hatıraları hafızasında canlandırmasını önlemek için pencereyi yavaşça kapadım. Bana seslendi: Evlât, neden o pencereyi kapıyorsun? İzmir Marşı’nın eski günleri bana hatırlatmaması için değil mi? Ben, velinimetine ihanet etmiş âsi bir kulum, günahım büyüktür. Kral olacağımı sandım, Tanrı beni sürgünlüğe düşürdü. Hasta oldum, buraya sığındım. Bırak, pencereyi aç, şu marşı dinleyeyim, duyduğum vicdan azabının şiddeti o eski hatıraların canlanması ile büsbütün artsın; bu dünyada çektiğim ızdıraptan artan vicdan azabıyla büsbütün ağırlaşsın, tâ ki Cenab- Hakk bu günahkâr kulunu dünyada affederek, Âhiret’te hesap gününde daha büyük cezadan korusun.”³

İslâm dünyasının iki mukaddes şehrinden biri olan Medine’yi 15 ay gibi bir süre bütün imkânsızlıklara, açlık ve susuzluğa rağmen büyük bir fedakârlık ve yiğitlikle müdafaa eden kahraman Türk askerlerinin kumandanı olan Fahreddin Paşa’yı, sadece memleketinin uğradığı talihsizlik bu akıbete sevk etmiştir.

² Şerif Hüseyin’in oğullarından Faysal (1885-1933), Irak ve Suriye’nin ilk kralı olur. İngilizlerin desteği olsa da Suriye’ye Fransızların el koyması üzerine 1921’den itibaren sadece Irak kralı olarak devam eder. 1933’te 48 yaşında İsviçre’de ölür. Yerine oğlu Gazi b. Faysal geçer, sonra da onun yerine geçen torun II. Faysal, 1958’de darbe sonucu öldürülür. Diğer oğlu Şerif Abdullah (1882-1951) ise 1921’de Ürdün Emiri olur, 1949 bağımsızlığını kazanan Ürdün’de Şerif Hüseyin hanedanı olarak devam etmektedir.

³ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, cilt: 1, Ankara, 1987, s. 126; ayrıca bkz: İsmail Köse, *Büyük Oyunun Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, İstanbul, 2018.

“Ali Necib Bey telefonda ‘Şerif Ahmed b. Mansur ve Nuri el-Küveyri Bey’in söylediği gibi, Hz. Peygamber’in hücreğine girdi ve zorla çıkarmaya çalışırsak orayı havaya uçuracağını söyledi.’ dedi. ‘Buna inanmıyorum.’ dedim. ‘Hz. Peygamber’in hücrelerinde cinayet işlenmesini mi istiyorsunuz?’ diye sordu. ‘Tabii ki istemiyorum. Tek istediğim, şartların yerine getirilmesidir. Sizin imzanıza hiç saygınız yok mu?’ dedim. ‘Oraya girip kendisini almak isteyenleri öldürmesini mi istiyorsunuz?’ dedi. ‘Günahı onun üzerine olur. Hz. Ömer de Mescid’in minberi ile Hz. Peygamber’in kabri arasında öldürülmedi mi?’ dedim. ‘Mescid’in havaya uçurulmasını mı istiyorsunuz?’ dedi. ‘Tarihte Mescid iki defa yandı. Hz. Peygamber zaten Yüce Dost’uyla birlikte. Eğer dediğiniz gibi bir şey olursa bunu siz Türklerin aleyhinde kullanırsınız. Şu anda düşmanınızla konuşuyorsunuz. Eğer şartları yerine getirmezsene durumunuz çok daha zorlaşacak. Çünkü Medine’de bulunan her Türk askerinin öldürülmesine karar verilecek.’ dedim. ‘Bana yarım saat izin verin.’ dedi. Yarım saat sonra beni yeniden aradı ve ‘Yaptığımız görüşmeler sonunda Fahri Paşa’nın yarın sabah saat onbirde muhakkak oradan çıkartılmasına karar verdik’ dedi. Sabaha kadar bekledik. Kararlaştırılan vakit geldiğinde yine beni aradı ve ‘Allah’ın izni, Hz. Peygamber’in ruhaniyetinin yardımı ve kıymetli arkadaşlarımla gayretleriyle, Fahri Paşa herhangi bir hadise olmadan dışarı çıkartıldı. Miralay Sabri Bey’in ve muhafızların gözetimindeki bir arabayla şu anda size gönderiliyor. Bir çeyrek saat sonra orada olur’ dedi. Deddiği vakitte Fahri Paşa, Cüleycüle’ye geldiğinde, ben komutanlık merkezindeydim. Hilmi Paşa ve Şerif Şeref, arabadan indiği yerde karşılayıp bana getirdiler. Sabri Bey Paşa’yı bana takdim ettikten sonra, ‘Bu, Emir Abdullah.’ dedi. Paşa, dervişler gibi elini göğsüne koyarak beni selamladı. Ben de aynı şekilde karşılık verdim ve kendisini içeri aldım. Sinirli ve sıkıntılı bir vaziyette oturdu. Hemen söze girdim: ‘Savaşta ve kuşatma sırasında sizi kahraman bir asker olarak tanıdık. Şimdi şu esaret imtihanını da sabırla karşılarsanız bizi sevindirirsiniz.’ Ellerini oğuşturdu ve ‘Arap hükümeti bile kurulsa artık itiraz etmem.’ dedi. Ben ‘Zamanında karşı çıktınız, ama artık itiraz vakti geçti. Şu anda Veliahd Emir Ali hazretleri bizi bekliyor. Çay için dinlendikten



Emir Abdullah, o yıllarda İngiltere Savaş Bakanı olan Winston Churchill’in Kahire’de toplanan Ortadoğu Konferansı’na gelişinde Kudüs Hükümet Konağı’nda verdiği resepsiyonda, 28 Mart 1921.

Amerikan Kongre Kütüphanesi Arşivi.

sonra izniniz olursa gidelim.’ dedim... Kapana kısılmış bir kaplan gibi etrafına bakıyor, ama bir çıkış yolu bulamıyordu. ‘Haydi yola çıkalım.’ dedim ve ayağa kalktık. Aşağı indiğimizde kendi arabası da oradaydı. ‘Siz arabanıza binin’ dedim ve atıma doğru yöneldim. Paşa, ‘Olmaz, siz de yanıma gelin.’ dedi... Paşa bu arada susuyordu. Şaka yapmak maksadıyla ‘Medine’ye geldiğiniz zaman kardeşlerim Ali ve Faysal’a birer dürbün hediye etmiştiniz. Hani benim dürbünüm?’ dedim. Hayıflanır gibi ellerini birbirine vurdu ve arkasındaki paltosuna uzanarak dürbününü aldı ve bana verdi. Çok utanmıştım, yanımdaki saati hatıra olarak kabul etmesi şartıyla dürbünü aldım. Bunun için teşekkür etti, ben de saatimi Paşa’ya verdim. Saat kıymetli ve zarif bir parçaydı. Kıymetliydi, çünkü babam Kral Hazretleri tarafından bana hediye edilmişti. Zarifti, çünkü çok ince işlemeli ve altın kakmalıydı. Kılıfı mavi minelerle süslenmişti. Üst tarafındaki renk, güneşin gurub vaktinde aldığı rengi andırıyordu. Bir yüzünde güzel bir nesih hatla ve altın kakma harflerle ‘Sen’den başka ilah yoktur, Sen’i tenzih ederim, ben kendime zulmettim.’ (Enbiya 21 /87) ayeti, diğer tarafında da ‘Beş şeyim var ki onlarla cehennemin kızgın ateşini söndürürüm: Mustafa, Murtaza, onların iki oğlu ve Fatıma’ yazıyordu. Bunları görünce çok sevindi. Bu hediyeleşme faslından sonra Paşa üzerindeki sıkıntıyı attı ve benimle daha rahat konuşmaya başladı...”⁴

Şerif Ali, 10 Ocak 1919’da akşamüstü Bi’r-i Dervîş’teki karargâhına gelen Fahreddin Paşa’yı, gerçekten pek kudretli, kıymetli ve saygı değer bir misafir olarak karşılar. Fahreddin Paşa’nın gelişini Şerif Ali, yıllar sonra Feridun Kandemir’e şu cümlelerle anlatır:

“Efendim, Paşa Hazretleri’ni nasıl karşılayacağımızı bilemiyorduk. Zira mağlubiyet nedir bilmeyen, böyle bir şeyi asla kabul etmediğini şecaatleriyle ispat etmiş olan bu derece müstesna bir şahsiyetin karşısında, kaderin sevkiyle galip durumda bulunmak insana cidden şaşkınlık veriyordu. Nitekim itiraf ederim ki, Paşa Hazretleri’yle aramızda

hiçbir şey olmamış da eski günlerde imişiz gibi onu, mâfevkimiz ve kumandanımız sayarak kemal-i hürmetle istikbal ettik. Kendilerini, döşetip dayatarak hazırlattığımız mükellef çadıra misafir ettik. Her türlü istirahatlerini temin ile, yanlarında alıkonan yaverleriyle arzu ettikleri şekilde dinlenmeleri imkânını verdik. Bizzat bizim aşçılarımız, sevdiklerini bildiğimiz İstanbul yemeklerini yaptılar. Fakat Paşa Hazretleri’nin geldiklerini duyan bedeviler, çölün dört bir tarafından hecinleriyle akın akın, seller hâlinde Bi’r-i Dervîş’e akıp duruyordu.

Müstesna kahramanlıklarının, bizzat şahidi olarak, kendilerini insanüstü bir yiğitlik örneği sayan bu bedevilerle, başlarındaki şeyhler, Paşa Hazretleri’nin bir defacık olsun yüzlerini görebilmek arzusuyla yerlerinde duramıyor, sabırsızlıkla bekliyorlardı. Paşa Hazretleri Bi’r-i Dervîş’e akşamüstü intikal etmişlerdi.

Geceyi çadırlarında geçirdiler ve bütün bu akın akın gelen bedeviler o geceyi çölde ‘Haberimiz olmadan gidiverir!’ endişesiyle uykusuz beklediler. Vakta ki, şafak söktü. Sabah oldu ve Paşa Hazretleri kendilerini Yenbu istikametine götürecek otomobile binmek üzere çadırlarının kapısında göründüler. İşte o zaman, o anda bir kıyamettir koptu. Saatlerden beri uykusuz bekleyip duran mahşerî bedevi kalabalığı, çadırdan bir hayli uzakta tutulmuş oldukları hâlde, Paşa Hazretleri’nin yüzünü görür görmez, yıldırımla vurulmuşçasına; ‘Fahri!.. Fahri!..’ çığlıklarıyla ters yüzü dönüp öylesine bir kaçırmaya başladılar ki, tarif edilemez. Çöl, ‘Fahri!.. Fahri!..’ nidalarıyla çınliyordu. Ve Fahri, sanki onları bir bakışla can evlerinden vurmuş ve sanki bir adım atsa, hepsini ayakları altında ezip yok ediverecekmiş gibi çil yavrularını andıran bir korku ile nereye kaçacaklarını bilemez hâle gelmişlerdi.”⁵

⁴ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı’ya Neden İsyan Ettik?*, İstanbul, 2006, s. 140-142.

⁵ Feridun Kandemir, *age.*, s. 230-231.







Kasru'n-Nil'in Hatırlı Tutsağı



Fahreddin Paşa, Kasru'n-Nil'de esir tutulduğu odanın kapısında. Yaveri Şevket Bey ve nöbetçi subay, 1919.

Fahreddin Paşa, burada bir gece misafir edildikten sonra, kendi talebi üzerine ertesi gün Kahire'deki esir kampına gönderilmek üzere Bîr-i Dervîş'ten Yenbû'l-Bahr'e sevk edilir. Yol boyunca ilgiyle karşılanan Fahreddin Paşa, her şeyden habersiz, bedevilerin çölü inleyen "Fahri!.. Fahri!.." nidalarını duymaz, artık... Kızıldeniz kıyısındaki Yenbu'da bir destroyere bindirilip İsmailiye üzerinden Kahire'ye gönderilir.

İngiltere Savunma Bakanlığı, 15 Ocak 1919 günü İstanbul, Kahire ve Bağdat'taki başkumandanlıklarına şifre telgrafla 9 Türk kumandanının adının yer aldığı bir "kara liste" ulaştırır ve en yakın zamanda tutuklanıp cezalandırılmalarını ister:

- Kafkasya İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa¹
- Kafkasya'da Azerbaycan Kuvvetleri Komutanı Mürsel (Bakû) Paşa²
- Kafkasya'da Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki (Subaşı) Paşa³
- Pozantı'da İkinci Ordu Komutanı Nihat Paşa⁴

- Cerablus'ta Altıncı Ordu Komutanı Ali İhsan Sabis Paşa⁵
- Hicaz Seferi Kuvvetleri Ordu Komutanı Fahri Paşa
- Yemen'de 40. Tümen Komutanı Galip Paşa
- Yemen'de Yedinci Kolordu Komutanı Tevfik Paşa⁶

*

"27 Ocak 1919: Yenbû'l-Bahr'den bir İngiliz muhribine bindirildim ve böylece Hicaz mintikâsından cebren çıkarıldım. Adliye Nazırı Haydar Molla İstanbul'a müntehi (ulaşmak üzere) hareket olduğumuzu söylediyse de Süveyş'te karaya çıkarıldım. 28-29 Ocak 1919: Şimendiferle Kahire'ye götürülüp, Kasru'n-Nil Kışlası'nda alay kumandanının iki odalı dairesinde yedi ay hapsedildim. Emsalime yapılan cemileler hilafına ben odama gelip giden zabıt ve çavuştan gayrisıyla ihtilattan men olundum."⁷

*

- ¹ Nuri Killigil Paşa (1889-1949), Enver Paşa'nın kardeşi, Kûtü'l-Amare fatihi Halil Kut Paşa'nın da yeğenidir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Milli Mücadele'de de görev alır. Bir süre Almanya'da yaşar. 1931'de İstanbul'da kurduğu silah fabrikasında 1949'da gerçekleşen patlamada vefat eder.
- ² Mürsel Bakû Paşa (1881-1945), 15 Eylül 1918 günü Bakû'nün kurtuluşunda büyük yararlılıklar gösterir. 20 Şubat 1919 günü, Batum'da İngiliz işgal kuvvetleri komutanı tarafından tutuklanır. Yedi ay süreyle Batum'da tutuklu kalır. Daha sonra yine tutuklu olarak Çanakkale'ye sevk edilir. Çanakkale'de Mecidiye Tabyası'nın içerisinde, sıkı güvenlik tedbirleri içerisinde beş buçuk ay tek başına tutulduğu bir odada esaret hayatı yaşar. 1 Mart 1920'de diğer esirlerle birlikte Malta Adası'na sevk edilir ve 20 ay San Salvatore Kalesi'nde esir olarak kalır. 25 Ekim 1921 günü Malta'dan kurtulur. 1 Kasım 1921'de İnebolu'ya gelir ve Millî Mücadele'ye katılmak amacıyla İnebolu'dan Ankara'ya geçer.
- ³ Yakup Şevki Subaşı Paşa (1875-1939), Harp Akademisi'nde kurmaylık sınıfında Mustafa Kemal Atatürk'ün de hocasıdır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında, rahatsızlığı sebebiyle Harbiye Nezareti'nden tedavisi için destek ister. Haydarpaşa Numune Hastanesi'nde tedavi ve müşahede altına alınır, heyet raporuna rağmen 7 Mayıs 1919'da bir İngiliz yüzbaşı tarafından sorgulanır. 29 Mayıs gecesi tutuklanır, Arapyan Hanı'nda 45 gün kadar hapis yattıktan sonra 13 Temmuz 1920'de de beş kişilik bir grupla Malta'ya sürgün edilir. Malta dönüşü, Ankara'ya geçer ve Milli Mücadele'ye katılır.
- ⁴ Nihat Anılmış Paşa (1878-1954), Birinci Dünya Savaşı sonrasında gizlenerek, İngilizlerin takibinden kurtulur, Milli Mücadele'de birçok cephede görev alır. 1942 ve 1943'te Ankara milletvekili seçilir.
- ⁵ Ali İhsan Sabis Paşa (1882-1957), Birinci Dünya Savaşı sonrasında Musul ve Kerkük'te direnişini sürdürür. Harbiye Nezareti tarafından ısrarla İstanbul'a çağrılır ve 2 Mart 1919'da Haydarpaşa'da trenden iner inmez İngilizler tarafından yakalanarak Malta'ya gönderilir. İttihatçı nâzırlardan Kara Kemal Bey'in hazırladığı bir planla, 16 arkadaş Malta'dan kaçarak 25 Eylül 1921'de Kuşadası'na gelirler. Söke'den Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekerek görev isteyince Ankara'ya davet edilir ve Batı Cephesi'nde görev alır. Emeklilik yıllarında, 1950'de Afyonkarahisar milletvekili seçilir.
- ⁶ Yedinci Kolordu Kumandanı Ahmet Tevfik Paşa ve 40. Tümen Komutanı Galip Paşa, aileleri ve hizmet erleri ile birlikte 25 Mart 1919 tarihinde General Beaty karargâh gemisi ile Aden'e götürülür, burada yedi ay esaret hayatından sonra Baronbey adlı bir İngiliz yolcu gemisi ile doğrudan İstanbul'a gönderilirler. (Zeki Ehioloğlu, *Yemen'de Türkler*, İstanbul, 1952, s. 182-183).
- ⁷ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 50.

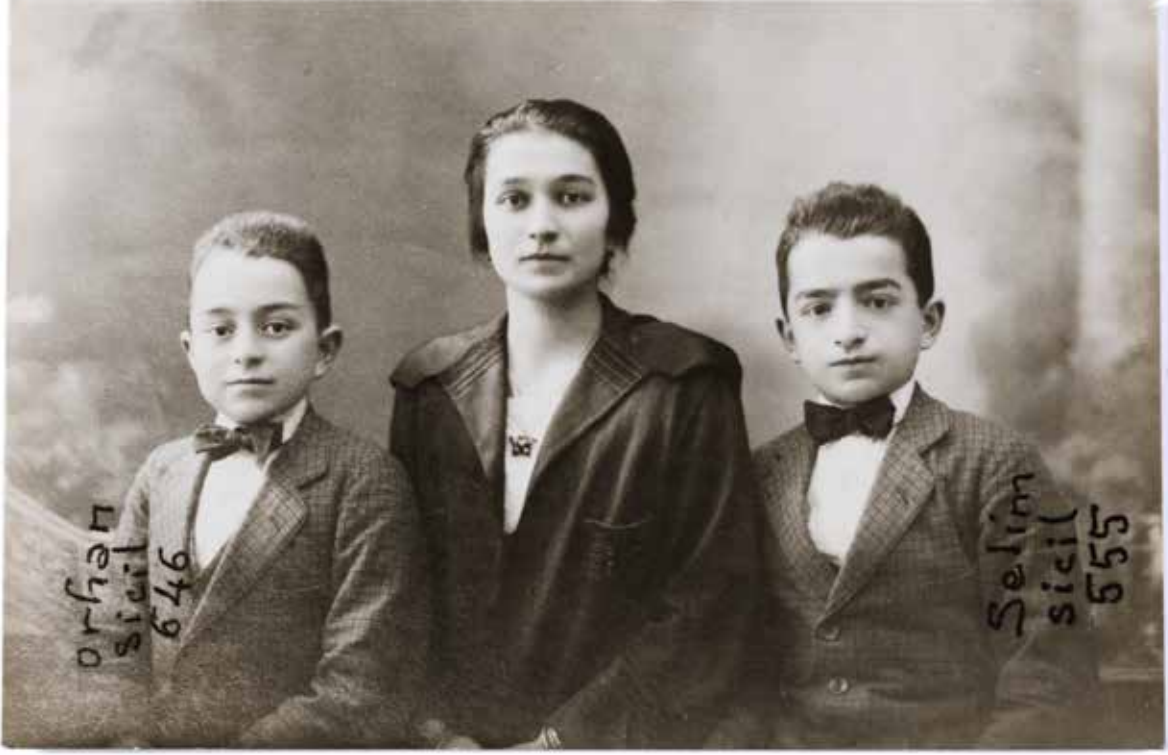
جو حقیرم و دلدرد
 دودینج البرده انکاره (آجو) طور بدو بنشین
 بولوب سویش دارم عین سولورلر. بزو
 قاهره کیده جکشر. یاغ لبیب شکست اخف
 دار. یاد شکست امیه قدری صحت درلر.
 اونلری کریم بر اقم بر هفت صکله کلمه
 به ۸ یورم کز یورم لکیز برار یوغونلغ
 وار. صکت بو موکده هواسه استف
 امیه جکر سولورلر. بی مراد ایردیم مده
 کلمه قاتقه. به او یارم همام هر هفت یازم
 عدلیه ناخری دوللو ملا حیدر بل افغ حقیر
 سزه کوزملا استیکم ایکن یوز آلتون لطفاً قبول
 یور دلمر سزه تقیم امیه جکر. دولته لر

تحقیق ایل کیدرب یاره کزی آلتیز مبارک حقیر
 اویغ خلق جبار بر (بنج مریضه اوزن ناز
 قیلدیم) ایلم داشیم جبار ایل عوشر نفع
 خدمت انارسی و هر برکزه بردانه اولوازه
 درم عاوا و مهم اوراق عاوا ال جانف
 کوزملا استیکم. اگر قبل یوروب کیم
 ال جانف و ایکن اوراق دقیرم فو
 اکتیم حاکم یار جا امیه
 جو حقیرم اوقوم حاکم یورم. امام صف
 قیزملا اوغللرملر تقیم و تر سیرینه
 اکت ویر. کوبه کیم
 در سادات بنیم ایوم عیقه جو حاکم
 قولاه آصه. مبارک نام موجب حاکم
 مصره کیم یورن اکت یوز خدمت قولاه
 آصه. ملا حیدر بل افغ حقیرم حال و

و وضعیت سزی خبردار ایرلر
 شیرین حقیرملا و خانم افغ حقیرم
 مبارک ادریم سن و جو حقیرملا مبارک
 کوز کز ادریم افغ
 1919

آن
 خان
 حاکم
 حاکم
 حاکم

Fahreddin Paşa'nın, eşi Ayşe Sıdika Hanım'a yazdığı 28 Ocak 1919 tarihli mektup.



Ayşe Sıdika
Hanım ile iki
oğlu Orhan ve
Selim, 1919.

“Çocuklarımın validesine,
Dün Yenbûu’l-Bahr’dan İngiltere’nin Açu
torpidosuna bindik. Bugün Süveyş’e varılacağını
söylüyorlar. Biz Süveyş’ten Kahire’ye
gidecekmiz. Yanımda Tabip Şevket Efendi var.
Yaver Şevket, Emin, Kadri sıhhattedirler. Onları
geride bıraktım, bir hafta sonra gelecekler. Ben de
yiyorum, geziyorum. Yalnız biraz yorgunluğum
var. Mısır’ın bu mevsimde havasından istifade
edeceğimi söylüyorlar. Beni merak edip de Mısır’a
gelmeye kalkma. Ben oradan hemen her hafta
yazmaya çalışırım. Adliye Nazırı devletlü Molla
Haydar Beyefendi Hazretleri size göndermek
istediğim iki yüz altını lütfen kabul buyurdular.
Size teslim edecekler. Devlethanelerini tahkik ile
gidip paranızı alınız. Müşarünileyh hazretleriyle
üç halı seccade, bir (benim Harem-i Şerif’te
üzerinde namaz kıldığım) ipekli ve işlemeli
seccade ile Harem-i Şerif’te hizmet entarisini
ve her birinize bir tane olmak üzere dört havlu
ve mühim evrakımı hâvi el çantasını göndermek
istiyorum. Eğer kabul buyurup teslim alırlarsa
el çantasını ve içindeki evrakımı, defterlerimi
fevkalade ehemmiyetle sakla; pek rica ederim.

Çocuklarım okumaya çalışıyorlar mı? Aman
Sıdika, kızımın da oğullarımın da talim ve
tedrislerine ehemmiyet ver. Gün geçirtme.

Dersaadet’te bizim için çıkacak havadislerle kulak
asma. Mütarekenâme mucibince Hicaz’ı tahliye
ettik, Mısır’a gidiyoruz. İşte bundan fazlasına
kulak asma. Molla Haydar Beyefendi Hazretleri
de hâl ve vaziyetimizden sizi haberdar ederler.

Müşir Paşa Hazretleri’nin ve hanımefendi
hazretlerinin mübarek ellerini öperim.
Senin ve çocuklarımın da mübarek
gözlerinizi öperim efendim.

28 Ocak 1919

Fahreddin

Melfuf mektubu Doktor Şevket
Efendi’nin hemşiresine gönder.”

*

je ferai des renseignements
vers les cartes. Il faut dire au
au pacha que tous ses soldats
sont maintenant en Egypte
exceptant quelques uns qui
sont trop malades
à présent pour voyager
on les soigne bien et ^{ils} seront
envoyés en Egypte aussi
qu'ils se portent assez bien.

En réponse à la pétition
du général Fahri Pacha
j'ai demandé au Commandant
de Camps de prisonniers de guerre
à la Casse de visiter cet officier
je lui ai demandé d'arranger
tout d'uite l'argent il faut
dire au Pacha que son aide
camp ne vient que d'arriver
maintenant
Lieut. Colonel
H. G. Howell

By Hand. P.W.C. 14.
Commandant,
Kasr-el-Nil.
In reply to your letter of this morn-
-ing a Petition from General Fahri
Pacha, I have asked the Commandant
P. of W. Camps, Cairo, Lieut. Colonel
H. G. Howell, to call upon this Offi-
-cer. I have asked him to at once
arrange for some money; the Pacha
should be told that his A.D.C. has
only just arrived.
I will enquire about the maps.
The Pacha should be told that
all his soldiers are now in Egypt
with the exception of a small num-
-ber who are too ill at present
to travel. They are being well loo-
-ked after and will be sent to Egy-
-pt as soon as they recover.

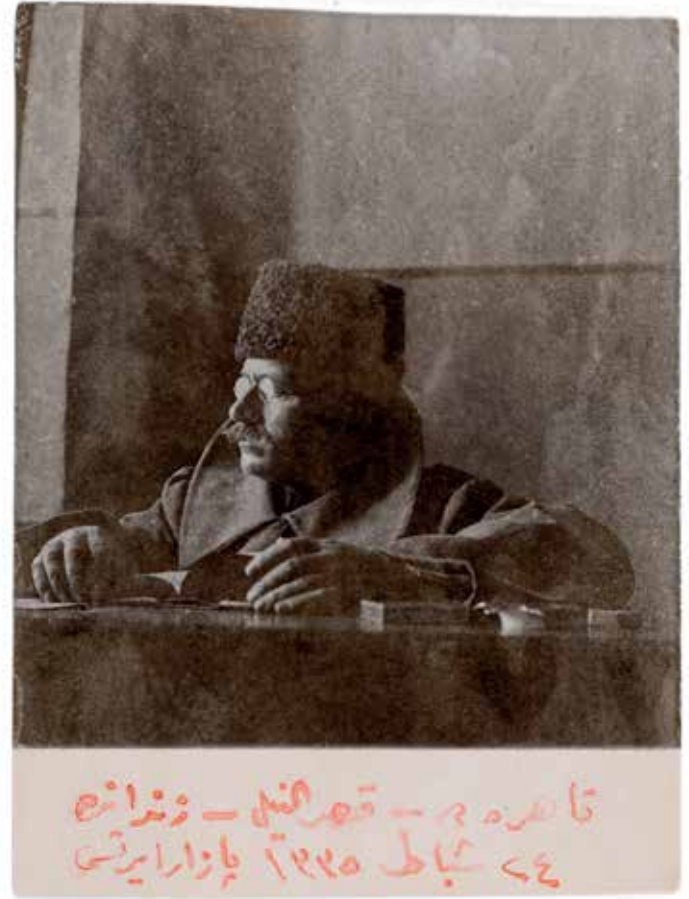
A. v. v. Simpson
Lieut. Colonel,
Inspector
P. of W. Camps, Egypt.
H. G.
Fr. in E.
1/3/19.
Stronge
Captain
Garrison adjutant,
Kasr-El-Nil.
head. Quarters
Force in Egypt
عسكر

Fahreddin Paşa'nın Kasru'n-Nil'de
yaşadığı gerilime dair yazışmalar.

İngilizler, Mekke Valisi Galip, Yemen Kumandanı Muhiddin ve Ali Sait Paşaları hususi köşkler tahsis ederek ve 60 altın aylık vererek misafir ederken, Fahreddin Paşa'yı Mütareke hükümlerine uyup, hemen teslim olmadı diye, Nil kenarındaki Kasru'n-Nil kışlasında, bir er tayını vererek yedi ay alıkoyarlar. Alay kumandanının iki odalı dairesinde, hiç kimse ile görüşmesine izin verilmeden, kapısında süngülü nöbetçi bekletilerek tutulur.

Ancak bir süre sonra, Fahreddin Paşa'nın Medine'den beri artan üzüntüsü ile ayak damarları çatlamış, hasta ve ızdırap içinde olduğundan, yaveri doktoru ve eski hizmet erlerinden birkaçını yanına almasına izin verilir. Ayrıca refakatine bir İngiliz subayı verilerek, sınırlı bir alanda gezinti yapmasına müsaade edilir. Kasru'n-Nil'de ve sonrasında Malta'da da beraber olduğu sürgünlerden İzmir Valisi Rahmi Apak'ın aktardığına göre de Fahreddin Paşa kendisini günlük yoklamaya katılmaya zorlayan bir İngiliz subayına göğsünü gösterir ve bağırır: 'Ne yoklaması, ben bir Türk kumandanıyım, itaat etmiyorum, gelin süngülerinizi batırın!' Bir daha kimse böyle bir istekte bulunmaya cesaret edemez.⁸

Filistin'de Türklere karşı savaşan İngiliz birliklerine komuta etmiş olan General Allenby, Mısır'da yüksek komiser olunca Fahreddin Paşa'yla görüşmek ister ama o uzlaşmaz bir cevap yollar: 'Kendisiyle görüşmeye hiç arzum yok.' Kaderin cilvesi, Malta'ya sevk olundukları geminin güvertesinde Allenby'nin eşi Lady Allenby, Fahreddin Paşa'nın yanına gelerek kendini tanıtır ve eşinin bulamadığı tanışma fırsatını kendisinin yakaladığını söyler. Bu sırada, dilekçe yazarak hem gerilim yaşadığı bir doktoru şikâyet eder, hem de Medine'de bıraktığı arkadaşlarının durumunu sorar. Bu çerçevede birkaç yazışma olur:



Fahreddin Paşa, "Kahire'de -Kasru'n-Nil- zindanında 24 Şubat 1335 (1919) Pazartesi."

⁸ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1988, s. 183.

“15 Mayıs 1919 Cumartesi günü hastalığım için kamp tabibinin odasına gittim. ‘İçeri girdiğiniz zaman selâm vermediniz.’ dedi. ‘Hastayım, merâsimle iştiğal edecek vaziyette değilim.’ dedim. Israr etti. ‘Esirim fakat bir general rütbesini hâiz bulunuyorum. Bana karşı îfâsına borçlu olduğunuz muâmele-i ihtirâmiyede kusur ettikçe selâm veremem.’ dedim. Yine ısrar etti ve ‘Selâm vermeyecek misiniz?’ dedi. ‘Vermeyeceğim.’ dedim. Eliyle kapıyı göstererek bir şeyler söyledi. Ben de odasından çıktım.”⁹

*

“Komutan Howell tarafından
Kasru’n-Nil

Bu sabahki mektubunuza cevaben, General Fahri Paşa’dan gelen bir dilekçe ile, Kahire’deki Batı Kampları Komutanı Yarbay H. G. Howell’dan bu subayı çağırmasını istedim. Kendisinden hemen bir miktar (ceza olarak) para almasını istedim. Paşa’ya yaverinin daha yeni geldiği söylenmelidir. Yollar hakkında bilgi alacağım. Paşa’ya, şu anda seyahat edemeyecek kadar hasta olan birkaç kişi dışında tüm askerlerinin Mısır’da olduğu söylenmelidir. Onlara iyi bakılıyor ve iyileşir iyileşmez Mısır’a gönderilecekler.”

*

“General Fahri Paşa’nın dilekçesine karşılık olarak, esir kampı komutanından Kahire’de o subayı ziyaret etmesini istedim. Ondan bir parayı hemen hazırlamasını istedim. Paşa’ya yaverinin daha yeni geldiğini söylemek gerekiyor. Paşa’ya ayrıca çok hasta birkaç asker dışındaki tüm askerlerinin şu anda Mısır’da olduğunu söylemek gerekiyor. Şimdi (hastalara) yolculuk edebilmeleri için iyi bakılıyor, toparlandıklarında hemen Mısır’a gönderilecekler. Yarbay N. G. Howell”

*

Fahreddin Paşa’nın üniformasını çıkarmaması, tedavi için dışarı çıktığında Kahire sokaklarındaki halkın onu tanıyıp, ‘Çok yaşa Fahreddin Paşa!..’ diye bağırmasına sebep olur ve bunun sonucu olarak da Paşa’dan dışarıya askerî üniformayla çıkmaktan vazgeçmesi istenir. Paşa, Harp Akademisi’nden mezun olduğundan beri üniformasından başka bir şey giymediğini ve çıkarmaktansa özgürlüğünü feda etmeyi seçtiğini söyler. Sonraki yedi ay boyunca, kışladan dışarıya çıkamaz. Hapisliği süresince günlük yoklamalarda cevap vermeyi reddeder.¹⁰ Fahreddin Paşa, İngilizlerin hayret dolu bakışları karşısında kapandığı odasında kitap okur, çiçek yetiştirir. 2 Ağustos 1919’da öteki paşalar serbest bırakılırken, Fahreddin Paşa savaş suçlusu olduğu iddiasıyla Malta’ya gönderilir.

⁹ Fahreddin Paşa’nın notlarından.

¹⁰ Feridun Kandemir, *age.*, s. 249.



Fahreddin Paşa,
Kasru'n-Nil'de
yetiştirdiği
çiçeklerle, yaveri
ve emir çavuşu
Mercan.





Mısır'da Seydibeşir Esir
Kampı'ndaki Medine müdafileri.

İngiliz tımarhanesi Malta

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra 13 Kasım 1918'de Osmanlı başkenti İstanbul, İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilir. Elli beş gemilik bir filo Dolmabahçe Sarayı'nın önünde demirler. Önde gelen devlet adamlarının, subayların, politikacıların, entelektüellerin ve edebiyat adamlarının (çoğunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ilişkisi vardı) büyük bir çoğunluğu, İngilizlerin emriyle, kuklaya dönüşen Osmanlı hükümeti tarafından toplanıp, teslim edilir. Bunların arasından yaklaşık 140 kişi sonradan, o zamanlar İngiliz sömürgesi olan Malta adasına sürgün edilir. 28 Mart 1919'dan itibaren kabileler hâlinde Malta'ya götürülen sürgünlere, katılmak üzere Fahreddin Paşa ve maiyetindekiler de 5 Ağustos 1919'da doğrudan Mısır'dan Malta'ya getirilir.¹ Beş kişilik Fahreddin Paşa kafilesinin Malta'daki sürgün numaraları:

2748 Abdullah Murgan - Çavuş
2749 Mehmed Abed - Er
2750 Mustafa Sıtkı - Onbaşı
2751 Şevket Ziya Bey-Süvari Teğmeni - Yaver
2752 Fahreddin Paşa - Ferik

*

Malta adası o zamanlar, İngilizlerce suçlu sayılan Türklerin tıkıldıkları bir çeşit zindan hâlinindedir. Malta'ya sürülenlerin çoğunluğunun suçu "Türk olmak, memleketini sevmek ve vatani için savaşmak"tır. Fahreddin Paşa, hasta olduğu hâlde Malta'ya getirilip zindan hâline getirilen Salvator Kışlası'na konulur ve orada rahatsızlığı daha da artarak yatağa düşer. Fahreddin Paşa'nın kulaktan kulağa duyulan hastalığı her tarafta endişe uyandırınca adresi bilinmeyen ailesine duyurulmak üzere 19 Temmuz 1920 günü gazetelere şu bilgi verilir:

"Malta'da mevkuf bulunan Fahreddin Paşa'nın sağlık durumu hakkında endişeye yer olmayıp, İngiliz tabipleri tarafından tedavi altında bulunduğu Harbiye Nezareti'nden sorulanlara cevaben İngilizler tarafından bildirilmiş olmakla, ailesine malumat hasıl olmak üzere ilan olunur."²

Ailesinin de kendisi hakkında bilgi almaya çalıştığını, Abuk Ahmed Paşa'nın henüz 13 yaşındaki büyük oğluna yazdığı karttan öğreniyoruz:

"Selim Oğuzhan Bey oğlumuz,
Şu son günlerde pek ziyâde meşgul olduğum için İngilizlerle görüşüp de Paşa birâderimiz hakkında mâlûmat alamadım. İnşallah birkaç güne kadar mükemmel haberler alır ve size bildiririm.
Siz merak etmeyiniz. Vâlîde hanımefendi de müsterih olsunlar.

16 Temmuz 1920
Abuk Ahmed (Paşa)"

*

Fahreddin Paşa'yı kendilerine göre suçlu sayan İngilizler her hamlede küçülürken, Paşa hiç şüphesiz bir mertebe daha büyür. İngilizler ne yaparlarsa yapsınlar, onları daima zalim, daima küçük göreceğini her hareketiyle gösterir. Malta'da her akşam bütün esirler avluda toplanarak içtima yapılır ve her kişi 'tamam' dedirtilerek yoklama alınır. Fahreddin Paşa, bu içtimalara bir gün dahi katılmaz.

"5 Ağustos 1919 Salı: Malta'ya çıkarıldım ve şövalyeler devrinden kalma Fort Salvator'a, daha doğrusu İngilizlerin Harb-i Umumi tımarhanesine tıkıldım. Bugüne kadar rical-i hükümetten hiçbir kimseyle muarefem yoktu. Hatta Cemal Paşa ve Enver Paşa ile Harb-i Umumi'de vazife başında

¹ Malta'ya sürgüne gidenlerin isimlerinin listesini, onlara karşı kullanılan uydurma suçlamaları ve hapislik hayatlarını nasıl geçirdiklerini içeren ilginç ve ayrıntılı bir araştırma için bkz.: Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara, 1985.

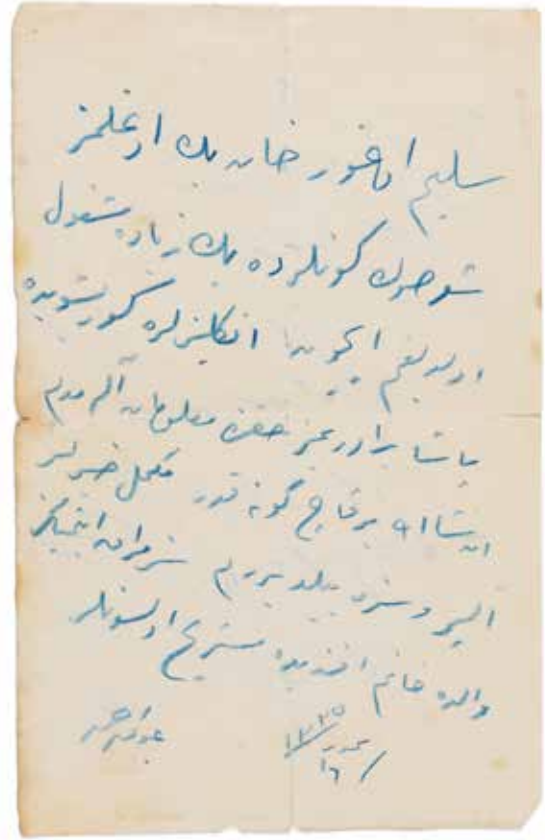
² Feridun Kandemir, *age.*, s. 250.

görüŖüp tanıştık. Hatta Âl-i Osman’dan, kolordu kumandanlığıyla Musul’a hareketim sıralarında, alelusul camide birkaç kiŖi ile birlikte beni huzuruna kabul eden Sultan ReŖad merhumdan gayrısını görmedim. Hiçbir siyasî fırkaya intisap etmedim. Vatan ve milletimin mukarreratını idare eden hükümetin vermiŖ olduğu vazifeyi, hatta hiçbir muhalif fikir dermeyan etmeyerek seve seve ifa eyledim. Ŗimdi ne sebeple Fort Salvator’da siyasî mahpuslar arasında bulunuyordum? İŖte kaza ve kaderin garip bir cilvesi daha... Mamafih İngiltere Parlamentosu’nda bir mebus tarafından esir olduktan sonra kılıcımın niçin verilmediği sorulmasına hükümetçe, ‘Bize teslim olmadı. Araplara teslim oldu.’ cevabı verilmiŖtir.

Saat 12.45’te istimbota bindik. Saat 13.00 rıhtıma çıktım. Saat 13.05 bir arabaya rakiben (binerek) Fort Salvator’a sevk edildim. Elhasıl gök ve yerden gayrı bir yeri göremeyen Fort Salvator بیمارhanesinde aylarca kaldım, asaba epeyce sükûnet ve rehavet tari olduktan (belirdikten) sonra...

26 Kasım 1919’da Fort Salvator’dan eski Verdala’ya, 15 Aralık 1919’da Polverista’ya nakledildim. Ve karnımda peyda olan bir ur, bazı alaimi sebebiyle kanser zannedildiğinden terhis edilen ilk kafiye meyanında 30 Nisan 1921 Pazartesi günü Malta’dan bir İngiliz gemisi ile ayrıldım. Ferdası gün İtalya’da Taranto’ya gönderilip salıverildim. Mısır’da Malta’da müddet-i esaretim 2 sene 221 gündür. Yalnız Malta’da 840 gün kaldım.”³

*



Abuk Ahmed PaŖa’nın Fahreddin PaŖa’nın oğlu Selim’e yazdığı 16 Temmuz 1920 tarihli mektup.

Fahreddin PaŖa’nın Malta’dan ailesine gönderdiği “1” numaralı mektup:

“Dersaadet’te HaydarpaŖa’da Nemlizade Sokağı’nda 42 numaralı hanede Fahreddin PaŖa’nın ailesine...

Malta’ya nakledildim. Buranın havası bana iyi gelmiyor. Sıhhatteyim merak etmeyiniz. Yaver Ŗevket yanımdadır. Emin ve Kadir, Mısır’da kaldılar, sıhhattedirler. Çocuklarımin gözlerinden öperim.

7 Ağustos 1919

Fahreddin”

³ Fahreddin PaŖa, 1 Numaralı Defter, s. 50-52.



Fahreddin Paşa'nın Malta'dan ailesine gönderdiği 1 numaralı, 7 Ağustos 1919 tarihli mektup.



Türk esirler Malta'da gezintide. Fotoğraf: Ömer Fahreddin.

“Harbiye Nezaret-i Celilesi’ne
Devletlû efendim hazretleri,
Hicaz Kuvve-i Seferiye Kumandanı iken esareten
Mısır’da bulunan ve iki buçuk ay mukaddem
hiçbir cürm-i siyâsî ve askerîsi olmadığı hâlde
Malta’ya nakil olunan zevcim Fahreddin Paşa
-emsali hemen kâmilten Dersaadet’e geldikleri
hâlde- henüz vatanına kavuşmamıştır. Burada
üç çocuğumla kimsesizim. Müşarünileyhin
bu kerre Malta’ya naklinin bir garaz-ı şahsîye
müsteniden icra kılındığını mevsuken haber
aldım. Hâlbuki Paşa’nın ahval-i umumiye
ve hususiyelerini zât-ı samileri kadar yakinen
bilenler azdır. Bu hususta yine sizden büyük
şahidimiz olamaz. Bu münasebetle bu kerre
de teveccüh-i umumi ile makam-ı âliye şeref-
bahş buyrulmaları cümlemiz için mucib-i
meserret ve iftihar olmuştur. Binaenaleyh
müşarünileyhin bir an evvel Dersaadet’e avdet
ve celbi esbabının istikmaliyle mesruriyetimizin
tezaufuna delalet buyrulmasını malum ve
müsellemler bulunan lutf-ı âli-i kadirşinasi ve
nezaretpenahilerinizden istirham ederim. Ol
bapta emr ü ferman hazret-i men lehül-emrindir.

*10 Teşrin-i Evvel 335 (Ekim 1919)
Haydarpaşa’da Nemlizade Sokak
Numara 42 müşarünileyhin zevcesi Sıdika”*

*

“Harbiye Nezareti
Nezaret Şubesi Kalem-i Mahsus

Maruz-ı çaker-i kemineleridir ki,
Zevci Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Kumandanı
Fahreddin Paşa’nın esareten Mısır’da bulunmakta
iken garaz-ı şahsî eseri olarak bu kerre Malta’ya
gönderildiğini istihbar eylediğinden bahisle
bîkeslik yüzünden dūçar oldukları hâl-i
perişaniden tahlisleri için zevcinin Dersaadet’e
temin-i celbi istitafını mutazammın Sıdika
imzasıyla makam-ı çakeriye ita kılınan arz-ı

hâl leffen pişgâh-ı sami-i sadaretpenahilerine
takdim kılınmış ve paşa-yı müşarünileyhin iffet
ve istikametle mütehalli erkân-ı askeriye
bulunmasına nazaran her nasılsa maruz kaldığı
şu muamele-i gadriyeden tahlisi esbabının
istikmali suretiyle himaye-i kadrani-i hükümete
mazhariyeti rey-i zerrin-i daver-i efhamilerine
tevacuk eylediği hâlde icap eden teşebbüsün
icra ve neticesinin emir ve inba buyrulması
maruz ve müsterhamdır. Ol bapta emr ü ferman
hazret-i veliyyü’l-emrindir. 19 Muharrem
338 ve 15 Teşrin-i Evvel 335 (Ekim 1919)

Harbiye Nazırı Cemal

*

Yine Malta sürgünlerinden son Osmanlı Meclis-i
Mebusan Reisi Halil Menteşe anlatır:

“Medine Kumandanı Fahri Paşa’nın nezdinde
biri Arap, diğeri Türk iki nefer vardı. İngilizler
ara sıra filân zâtın serbest olduğuna dair kamp
kumandanına emirler gönderirler, bunların
esbabını kimse bilemezdi. Bir gün Fahri Paşa’nın
Arap neferi için emir geldi. Bu nefer pılı pırtıyı
toplayıp gitti. Aradan biraz geçtikten sonra
Türk neferi için de bırakma emri geldi. Paşasıyla
uzun zamandır esir yaşayan ve ne zaman da
kurtulacağı malûm olmayan bu Anadolu çocuğu
Fahri Paşa’yı yalnız bırakıp gitmek istemedi.
Vak’a önümde cereyan etti. Nefer odaya girmiş,
karyolanın altına sokulmuş, Paşa da onu korumak
kasdiyle kapıda duruyordu. Kamp zabiti geldi,
Paşayı adeta iter şekilde odaya girdi, neferi
sürükleyerek önüne katıp götürdü. Neferini bu
derece şahsına bağlayan kumandandaki yüksek
şefkat, neferde tebarüz eden emsalsiz vefa ve
feragat ancak Türk’e mahsus meziyetlerdendir.”⁴

*

⁴ Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları*, İstanbul, 1986, s. 242.

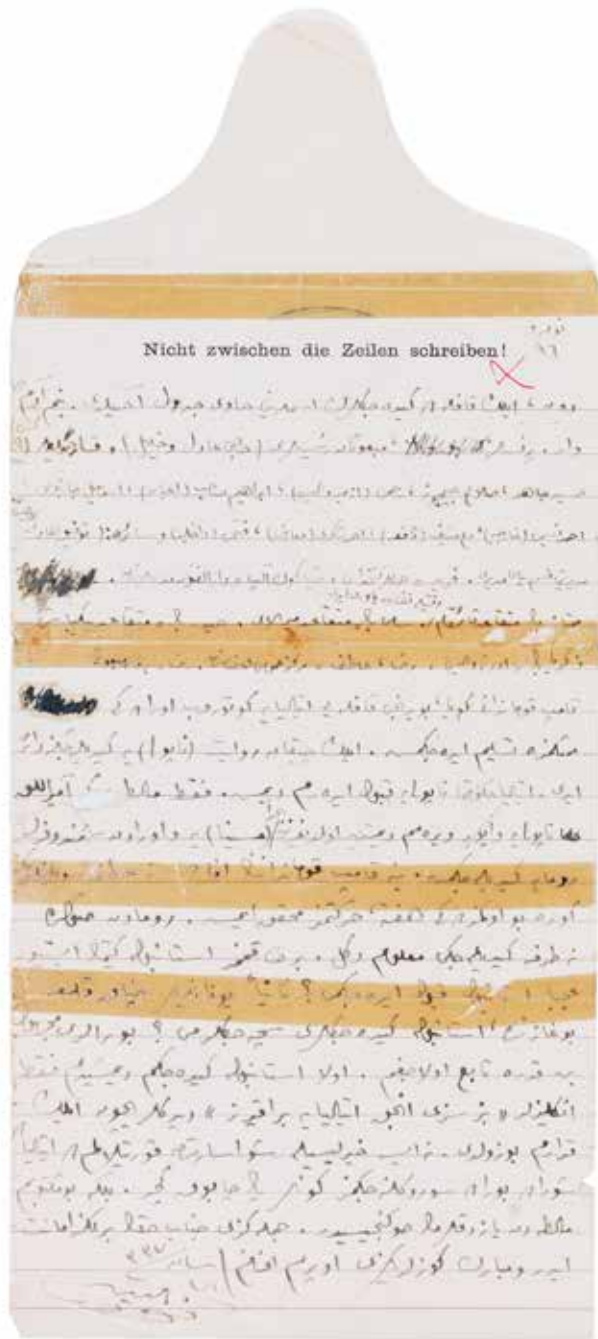
Fahreddin Paşa'nın Malta'dan ailesine yazdığı
“96” numaralı son mektubu:



Fahreddin Paşa,
Malta'da bir sabah
yürüyüşünde.

“Dün ilk kafilende gideceklerin isimlerini hâvi cedvel asıldı, benim adım var. Prensler, Mebusan reisleri (Hacı Adil ve Halil) ve Karslılar (9), Hüseyin Cahit, Salah Cimcoz, Rahmi (İzmir Valisi), İbrahim Sahib (Ayan'dan), İsmail Canbolat, Ahmet Nesimi (Hariciye), Ali Münif (Nafia), Ahmet Şükrü (Maarif), Fethi (Dahiliye), Tevfik Hâdi (emniyet-polis müd.), Ziya Gökalp (Darülfünun müderrisi), Ferit (Hamallar Kethüdası), Mümtaz Bey (emekli yarbay nezaret yaveri), Sami Bey (emekli albay), Haydar Bey (emekli binbaşı), Zekeriya Bey (Edirne Valisi), Rıza Atıf ve Merkez-i Umumi azasından Rıza (Bursa Mebusu). Kamp kumandanı güya bu birinci kafilayı İtalya'ya götürüp, oradaki mümessilimize teslim edecekti. İlk çıkan rivayet Napoli'ye gidileceğine dair idi. İtalya hükümeti Napoli'ye kabul ederim demiş fakat Malta'daki Amirallik, 'Napoli'ye vapur veremem.' demiş olduğundan denizden Mesina'ya ve oradan şimendiferle Roma'ya gidilecekti. Yine kamp kumandanının ifadesine atfen söylendiğine göre bu önümüzdeki hafta hareketimiz muhakkak imiş. Roma'dan sonra ne tarafa gidileceği malum değil. Birtakımımız İstanbul'a gitmek istiyor, acaba İstanbul kabul edecek mi? Saniyen, Yunanlılar Çanakkale Boğazı'nda İstanbul'a gidecekleri seçecekler mi? Buraları meçhul. Ben kadere tâbi olacağım. Evvela İstanbul'a gideceğim, demiştim fakat kararım bozuldu, ne ise hayırlısı ile şu esaretten kurtulalım da İtalya'da, şurada burada sürükleneceğimiz günler pek çabuk geçer. Belki bu mektubum Malta'dan yazdıklarımın sonuncusudur. Cümledenizi Cenab-ı Hakk'ın birliğine emanet eder ve mübarek gözlerinizden öperim, efendim. 27 Nisan 1337 (1921) Fahreddin”

*



Fahreddin Paşa'nın Malta'dan ailesine yazdığı 27 Nisan 1921 tarihli, "96" numaralı son mektup.



Salah Cimcoz,
Fahreddin Paşa ve
Saruhan mebusu
Mehmed Sabri Bey,
Malta Polverista
hatırası, 1920.



Ayak damarlarından
muzdarip olan
Fahreddin Paşa,
Polverista'daki
odasının önündeki
koltukta kitap
okurken.



Malta'da Polverista Kışlası'ndaki Türk sürgünler.

Fahreddin Paşa'nın
1 Numaralı
Defteri'nden, Malta
sürgünlüğüne dair
iki evrak; çıkış
belgesi ve sertifika.

PASS.

No 2752 General Fahreddine Bey has permission to go
out on PAROLE as per REVERSE.

VERDALA,
20 / 4 / 1921.

Officer in Charge
Major,
Commandant, Prisoners of War Camp.

PAROLE.

I hereby give my parole that I will not commit any act prejudicial to
the interests of GREAT BRITAIN or her ALLIES, that I will comply with
all orders issued by the Military Authorities, and that I will return to
Camp by 20.00 hours.

Signature of P. of W. Fahreddine

2752

PRISONERS OF WAR CAMP,
MALTA.

Date 29th March 1921.

CERTIFICATE.

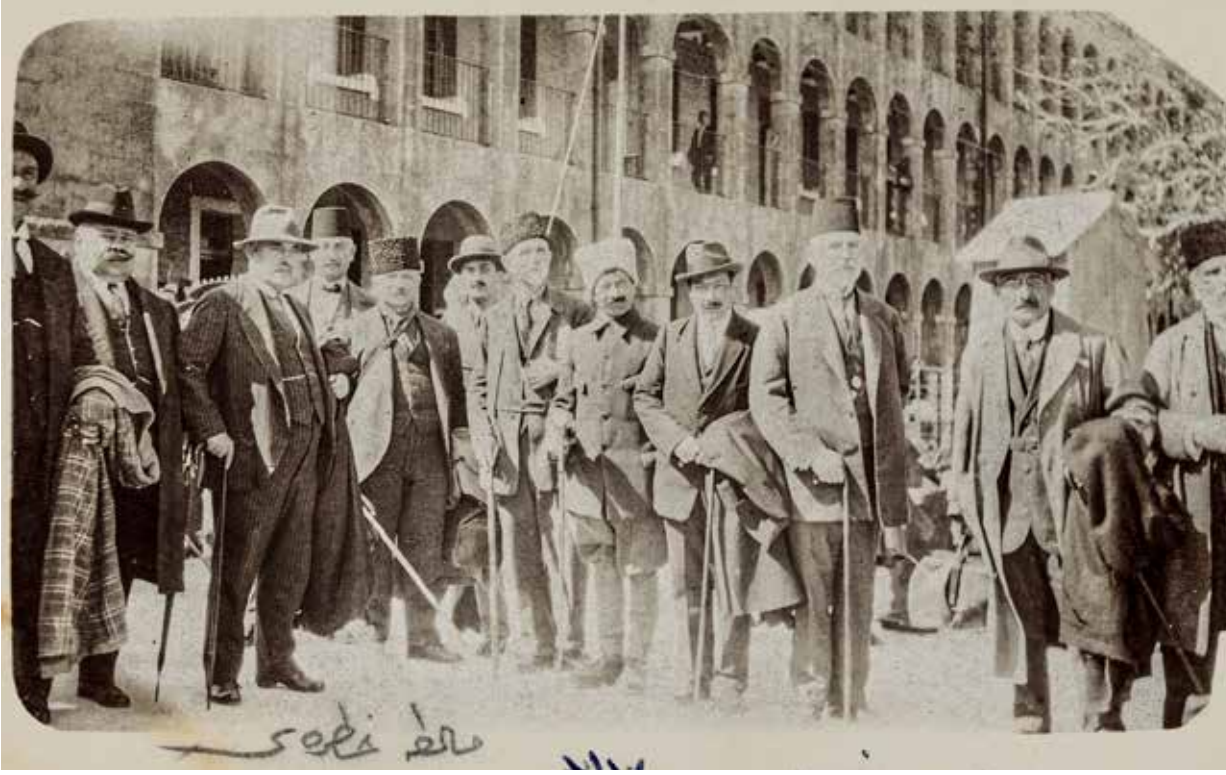
This is to certify that the subject of this document, Mr. Gen. Fahri Pasha
a Luski subject, aged 50 years, born at Bulgaria
is being repatriated to Turkey via Italy.

W. R. Galt
Major,
Lieut. Colonel,
Commandant, Prisoners of War Camp,
Malta.

Fahreddine

COMMANDANT'S OFFICE
PRISONERS OF WAR CAMP
MALTA.
MAY 1921





Serbest bırakılan
ilk kafil
Polverista'dan
çıkma üzere, 30
Nisan 1921.



Said Halim Paşa ve
arkadaşları, Malta'da
sahilde. Fotoğraf:
Ömer Fahreddin.



Ayşe Sıdika Hanım.
Fotoğraf: Ömer Fahreddin.

Örnek Türk kadını

Fahreddin Paşa Malta sürgününde iken eşi ve çocukları İstanbul'dadır. Henüz 11-15 yaşlarındaki üç çocuğu ile beraber, Vaniköy'deki yalılarında oturan asil bir Türk kadını Ayşe Sıdika Hanım, Ahmed Sıdkı Paşa'nın kızıdır.

İstanbul'un işgalinden sonra yayımlanan ilk bildirilerden birinde, her kimde silah varsa müsaade edilen zaman içinde teslim etmesinin gerektiği, daha sonra yakalanırsa sahibinin idam edileceği ilan edilir. Tedirginlik içindeki halk mecburen elinde silah cinsinden ne varsa teslim etmek zorunda kalır. Ayşe Sıdika Hanım ise babasından kalan yalıda bulunan 9 adet tüfekten hiçbirini teslim etmez, saklar. Bilahare 6 tanesini işgal günlerinde aile dostu Trakyalı köylülerine verir.

Vaniköy'deki yalıda emniyetin iyice yok olması, işgal subaylarının huzurlarını kaçırmaları üzerine Haydarpaşa'da Nemlizade Sokağı'nda kiraladığı bir eve taşınırlar. Bu sırada işgalciler kapı kapı dolaşıp evlerde bulunan küçük çocukları 'Bunlar Ermeni çocukları, anne ve babalarını öldürüp yanınıza almışsınız, hizmetçi olarak kullanıyorsunuz.' ithamı ile toplayıp götürmektedirler. Fahreddin Paşa'nın evinde de üç evlatlık kız vardır. Bunlardan biri siyahî diğer ikisi ise Erzincan ve Musul'da iken aşiret reislerinden alınmış evlatlık çocuklardır. Gelen İngiliz subayı yanında Ermeni tercümanı vasıtasıyla bu iki kızı almak ister, Sıdika

Hanım ise vermem diyerek, kapıyı yüzlerine kapatır. İyice sinirlenen İngiliz subayı, 'Kapıyı açmazsanız kırarak girerim.' tehdidinde bulununca, Sıdika Hanım çocuklarını geri çeker ve seslenir: 'Kapıyı kırmanıza gerek yok! Açıyorum, fakat kapıdan içeriye bir adım atarsanız vururum!..'

Bir anda şaşkına dönen İngiliz subay, daha kalabalık bir birlik getirmek üzere gider. Olayı duyup gelen aile dostları Kars Mebusu Zeki Bey'den Harbiye Nazırı Cevad Paşa'yı aramasını rica eden Sıdika Hanım 'Ya bu meseleye bir çözüm bulsunlar, ya da çekilsinler.' der. Fahreddin Paşa'nın Harbiye'de sınıf arkadaşı olan Cevat Paşa, Zeki Bey'e şu cevabı verir: 'Sıdika Hanım'a selam söyleyin. Bunlar bırakın Ermeni çocuklarını, Türk çocuklarını bile ailelerinden bağırta bağırta alıyorlar. Güçlük çıkarmasın versin. Başka bir ihtiyaçları olursa âmâdeyim.'

Bunun üzerine tekrar daha kalabalık şekilde gelen İngiliz subayına Mediha ve Asiye adındaki bu iki kız geçici olarak teslim edilir. Sıdika Hanım olayın peşini bırakmaz, bu defa Sadrazam ve Padişah'a yine 'Bu meseleyi halledin, yoksa çekilin' diye haber gönderir, Birkaç gün sonra Asiye ve Mediha hanımların sorgulanmasından bir mesele çıkarılamaz ve eve polis göndererek, karakoldan kızlarını almaları tebliğ edilir.”¹

1 Selim ve Orhan Türkkan Paşalardan naklen, 1990.



Fahreddin Paşa'nın Malta'da çektiği sürgün fotoğrafları;

1- Said Halim Paşa

2- Said Halim Paşa: "Muhterem refik-i esaretim Fahri Paşa Hazretleri'ne yadigârımdır. Mehmed Said, Malta, 06 Nisan 1921"

3- Cevad Paşa

4- Mahmud Kamil Paşa: "Muhterem Fahri Paşa Hazretleri'ne takdim. Malta, 29 Nisan 1921, 5. Fırka Kumandanı Mahmud Kamil."



(Malta) - Polverista kışlaasında bağçemde Salah Cimcoz Bey



Malta sürgünlerinden;

1- Hacı Adil Arda

2-Salah Cimcoz, (Fahreddin Paşa'nın Polverista'daki 21 numaralı odasının önündeki bu köşe, birçok sürgünü ağırladığı, fotoğraflarını çektiği adeta stüdyosu olur.)

3- Muammer Bey: "Muhterem Fahri Paşa Hazretleri'ne, 14 Mayıs 1920, Polverista, Malta, Ahmed Muammer"

4- Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi



Malta sürgünlerinden:

1- Ziya Gökalp

2- Süleyman Numan Paşa

3- Dr. Esad Işık Paşa

4- Eski Adliye Nazırı İbrahim Bey



Malta sürgünlerinden:

- 1- Rauf Orbay Bey: "Fahri Paşa Hazretleri'ne takdim. Malta, 15 Mart 1921, Hüseyin Rauf"
- 2- İzmir Valisi Rahmi Bey
- 3- Abbas Halim Paşa

Malta'dan kurtuluş

“Cenab-ı Hakk’a binlerce hamd ve şükür olsun, esaret zilletinden artık kurtuldum. Londra Konferansı’nda verilen karar 64 kişiden (...)’sinin¹ derhal terhisiyle İtalya limanlarından birine ihracı ve mütebaki (...)’yinde İngiliz üserasıyla mübadelesi suretinde imiş. İtalya hükümetinin bizi hangi limana kabul edeceği sorulmuş. İtalya, Napoli’yi göstermiş. Malta da Bahr-i Sefid amirallığı Napoli’ye vapur gönderemeyeceğini bildirmiş. Uzun muhabereden sonra İtalya Taranto Limanı’nı tayin etmiş olmakla Nisan’ın 30’uncu Cumartesi günü hareket etmek üzere hazırlanmamız lüzumu bize tebliğ edildi. Hazırlandık. 30 Nisan Cumartesi saat 09:07’de Polverista’nın kapısından çıktık! Elhamdülillah! Eşyamız bir otomobille iskeleye nakledildi. Biz de Malta arabalarına binerek iskeleye indik. Orada eşyamız bir mavnaya tahmil edildi. Biz de bir istimbota bindik. 10:49’da iskeleden ayrıldık. (Hâ! Kamp kumandanı pasaportlarımızı iskelede tevzi etti, cebe yerleştirdik.)

Arkadaşlardan bir kısmını 13 Hibiscus vapuruna bıraktık. Mevki-i içtimaileri daha yüksekçe olan bizler de 15 Chryzantemom vapuruna bindik. Her iki vapur hemen aynı sistemdedirler, muharebede 1917’de taht-el bahr takibinde kullanılmak üzere yapılmışlar. 1290 tonluk ve 16-17 mil süratli vapurcuklardır. Bizim vapurun topları çıkarılmış. Kıç güvertesine tente gerilmiş. Mürettebattan fazla efrada mahsus olarak güvertede vücuda getirilmiş bir koğuştta bizim için yataklar yapılmış. Yataklar karyolanın yaylı kısmı ile bir şilte ve altı üstü birer battaniyeden ibarettir.

Bir bölmede Hacı Adil, Fethi, Ali Münif, Halil, Ziya, Rıza Beyler ve ben diğer bölmede de Rahmi, Salah Cimcoz, İsmail Canbulat, Nesimi, Hüseyin Tosun, Zekeriya, Abdullah, Ahmet Agayev beyler yerleştik. Saat 10:55, Malta Limanı’ndan hareket ettik. Hafif bir gündeğusu esiyor, deniz de pek az dalgalanıyor, vapur hiç sallanmıyordu. Saat 13’te vapurun kaptanlara mahsus salonunda yemek verdiler. Sofra on kişiden fazla almadığından ikiye ayrıldık. Ben, deniz havası ve hürriyet

sevinci ile pek acıkmış olduğundan birinci kısma dahil oldum. Karnımı doyurdum. Fakat hemen herkes ziyadece yemek almış olmaları ki ferdası günkü yemeklerde yemeği aşçı tabaklara tevzi ederek ayrı ayrı göndermeğe mecbur oldu ve kaptanın sofrası hizmetçisi olan bir Maltız benimle görüşürken “Polverista’da iyi yemekler verilmiyor mu idi?” diye sordu. Yemekten sonra, güvertede gezinerek ve birer parça uyuyarak akşamı yaptık. Saat 19:30’da akşam yemeğine çağrıldık ve yemekten bir saat sonra yattık. Yorgun; yorgun, fakat huzûr-ı kalble yattık. (Hâ! Kaptan sofrasında üç kişilik yer varmış. Biri bizimle gelen kamp kumandanı Binbaşı Gatt’a tahsis edildi. Diğer iki yer için de her yemeğe bizden iki kişi davet edildi. Arkadaşlar bana da teklif ettiler de ben kabul etmedim. İki yemekte ikişer zat gittiler. Ondan sonra da kimse gitmedi. Bir yemekte de ikinci kaptan vesair gemi zâbitânı bizden beş-altı kişi ile birlikte yemek yemek istedilerse de o davete de kimse icabet etmedi.)

1 Mayıs Pazar sabahı uyandık. İtalya sahili görünmeye başladı. Hava hafif lodosa döndü. Öğle yemeği yenildi. Sallanmaksızın Taranto Limanı’na girdik. Saat 15:33 öğleden sonra Taranto feneri hizasında idik. Tam 316 (mil) mesafe kıt’a edilmiş. İki mil daha ilerledikten sonra da Taranto karşısında demir attık (saat 16:00). Gözlerimiz bizi karşılamağa gelmiş bir-iki Türk arıyordu. Heyhât! Kimseler yok! Saat 16:45 iç limandan bir İtalyan motoru çıktı. ‘İşte geliyorlar!’ diye sevinildi. Heyhât, motorda yine bir Türk yok. Bir İtalyan bahriye zabiti geldi. Vapura çıktı. Kaptana, ‘Niye geldiniz? Kömür mü istiyorsunuz?’ diye sordu. Eyvah! Demek bizim geleceğimizden kimsenin haberi yok. Halbuki biz bizi karşılayacak bir-iki Türk bekliyoruz, bizi anavatana nakledecek sefinenin bile hazırlanmış olduğunu tahayyül ediyoruz!.. Sefinenin kaptanı, Kumandan Gatt ve İtalyan zâbit birlikte karaya gittiler. Kaptan ve Gatt, Taranto’daki İtalyan amirallığına müracaat

¹ Muhtemelen mektubu yazarken, sayılar henüz bildirilmediğinden boş bırakılmış ve öylece de kalmıştır.

etmişler. İngiliz Konsolosluğu'na gitmişler. Amiralliğin ve hükümet-i mahalliye'nin hiçbir şeyden haberi yok. Roma'dan sormuşlar. İngiliz konsolosu, 'Ben Malta'dan çekilen telgrafi aldım da bir şey anlayamadığımdan Roma'daki İngiliz sefirinden talimat istedim.' demiş. Kaptan ve Gatt vapura geldiler. (Ben sizi Türk murahhasına teslim edecektim. Halbuki, Türk murahhas gelmemiş ve bugün mayısın birinci günü olduğundan Avrupa'nın her yerinde olduğu gibi burada da amele hiçbir iş yapmaz. Hamal yoktur, yolcu taşıyacak kayık yoktur, bineanaleyh bu gece de vapurda kalacağız.' demez mi? Her kafadan bir ses! Her ağızdan bir türlü küfür! Akşamı ettik. Aşçı da hazırlıksız olduğundan hafif bir yemek yedik, yattık. Sabah oldu, bir yağmur aldırdı. Dün kuru kuru çıkacaktık, bugün ise tepeden tırnağa ıslanacağız. Fakat çıkabilsek, şu vapurdan kurtulabilsek, ıslanmaya razıyız! Dün Rahmi Bey imzasıyla Ankara murahhasına bir telgraf yazıldı. 'Türk murahhası bulunmadığından bizi karaya çıkarmıyorlar.' denildi. Bu telgrafa da henüz bir cevap yok. Acaba murahhas yolda mı? Acaba İngilizler hareketimizi geç bildirdiler, ondan dolayı mı, bir tertibat alınamadı mı? Birçok acabalar! Acı acı muhakemeler! Kaptan bekleyemiyor, Malta'ya gidecek. Bizi karaya çıkarınca murahhasa teslim etmek lazım. O da gelmedi, şu hâlde tekrar Malta'ya mı gideceğiz? Öğle oldu. Yemek yenildi. Kaptan dışarıda uğraşıyor, yahut konsolosa davette. Nihayet kaptana Malta'dan gelen bir telsiz telgrafi zabıtlardan biri bize tebşir ediyor. Fakat ikinci kaptan, 'Mündericatını söyleyemem fakat iyidir.' diyor, nihayet o da telgrafi okuyor: 'Türkleri karaya çıkar. Gatt dahi onlarla çıkıp Taranto'da kalsın. Siz Malta'ya avdet ediniz.' Yâ Rabbî çok şükür! Telgraf kaptana gönderildi. Bir müddet sonra kaptan geldi. Biraz sonra da silahları çıkarılmış bir İtalyan torpidosu vapurumuza yanaştı. Saat 16:05. İtalyan vapuruna bindik. Artık İngiliz bayrağı altından çıkmış, esaretten kurtulmuş idik! Diğer vapurdaki arkadaşlarımızı da aldık. Taranto iç limanına teveccüh ettik. Vapur bir demir köprü altından geçti. İç limanda bir ahşap iskeleye yanaştık. İngiliz konsolosuyla Gatt geldiler. 'Gümrüğe mi çıkılsın, buraya mı? Roma'ya gidecek olanlar sandala binerek

istasyona gidebilirler.' Bir gürültü patırtı! Her kafadan bir ses çıkıyor. Roma'ya gidecek olanlar birdenbire çoğaldılar. Maarif nâzır-ı esbak Şükrü Bey'den maadası bir Allah'a ısmarladık olsun denmeksizin sandallara atladılar. Ben bir tayfaya para vaad ederek eşyayı iskeleye çıkardım. Saat 17:08. (Kaptan bizim bu iskeleye çıkarılmaklığımız için mâfevkinden emir aldı. Bize buraya çıkabilirsiniz, dedi hemen.) Fakat şimdi gümrük kolcuları etrafımızı aldılar. Yolumuzu çevirdiler. Eşya sımsıkı bağlı ve iskele çok dar. Yâ Rabbî! Yâ Rabbî! Birkaç sandığa baktılar. Talebimiz üzerine gümrük memuru mâfevkine gitti. 'Eşya muayene edilmeyecektir.' haberini getirdi, saat 18:06. Bir müddet daha bekledik. Bir kamyon geldi. Eşyayı hamallar taşıyorlar. Eşyası kamyonu tahmil edilmiş olanlar kamyon ile birlikte konsoloshaneye gidecekler. Fesühbanallah! Hâlâ İngiliz hükmünden kurtulamadık mı? Eşyanın yarısı yüklendi. Kamyon hareket etti. Ben de bir arkadaşla arabaya bindim, saat 18:40. Konsoloshaneye gittim. Eşyayı konsoloshanede bir yere kaldırıyorlar. Orada durmaksızın bir otele gittik. Bir oda buldum, elimdeki eşyayı bıraktım, saat 18:50. Geniş bir nefes aldım. Fakat eşya ne olacak? Tekrar konsoloshaneye gittik. İsteyen eşyasını alabiliyor. Şu hâlde, konsolos eşya ziyana uğramasın diye konsoloshaneye çıkartıyor. Pekâlâ. Bir nefes daha aldık. Gatt geldi. 'Konsolosun yanına gidelim, meseleleri halledelim.' dedi. Çıktık. Ucuz otel, ucuz yemek lazım imiş, nihayet indiğimiz otelde kalmamıza karar verildi. Yemek diğer bir yerde mutedil bir fiyatla yenilecek. Konsolosa veda edip çıktık. Otelimize geldik. Yorgun ve aç karın ile sofraya oturduk, saat 20:20. İşte şimdi müsterihim. Rahat ve hür olarak bir yemek yedim. Biraz sonra odama çıkıp yatağıma düştüm, serildim. Fakat uyku nerede? Son günlerde Malta'da bir nezle ârız olmuş idi, vapurda ziyadeleşti. Öksürük tıksırık kıyamet! Pek rahatsız uyudum. Sabah oldu, gezmeye çıkıldı. Yemek, uyumak, caddede ve otel etrafında dolaşmak, denize nazır bir kahvede oturmak. Vaktimiz böyle geçiyor. Roma'ya gidenler yolda Yunanlıların eline düşmemek üzere emin bir seyahat teminine, masarifin tesviyesine murahhaslıkça çalışılıyor, sûretinde

telgraflar geliyor. Fakat henüz şüphelerimizi hal edemedik. İçimizde ancak bir-iki lirası olanlar var. Bunların otel ve yemek masrafları ne olacak? Konsolos gerçi yemeği onun gösterdiği yerde yiyecek olanlar için temin etti. Fakat bizimkiler? Yatmak 15 frank, her yemek 11-14 frank. Mayısın 14'ünde İstanbul'a doğru bir vapur var. Üç günde gidiyor. Fakat Yunanlıların ilan ettikleri abluka hattı nasıl geçilecek? Bu sefer de Yunanlıların eline mi düşeceğiz? Bir müddet burada kalalım. Fakat henüz bize bir Türk yüzünü göstermedi. Lisan bilmiyoruz, vakit bir türlü geçmiyor. Hürriyetimizin zevkini henüz alamadık! Yâ Rabbî! Yâ Rabbî! Mamafihi elhamdülillah esaretten, dikenli tel örgüsünden kurtulduk. Ben hamdolsun sıhhatteyim. Beni hiç merak etmeyiniz. Abbas Paşa beni Sicilya'da da Palermo'ya davet etmiş idi. Yolun emniyeti hakkında kanaat-bahş bir haber alamazsam oraya gidip belki on gün kalacağım. Cenab-ı Hakk an-karîb mülakatımızı nasib ve müyesser eylesin. Yevm-i hareketimi bildiririm. Fakat vapura gelmeyeceksin beni evde karşılayacaksın, bu istirhamımı kabul et. Cümlelizin mübarek gözlerinizi öperim. Dün gece arabayla telgrafhaneye gidip Taranto'ya muvasalatımızı sana bildirdim. Bolonya Oteli'ndeyiz. Fakat mektup telgraf yazmayın, seni habersiz bırakmam, iki gözüm.

Fahreddin

Fakat henüz hürriyetimin zevkini alamadım! Gerçi etrafta tel örgüsü yok. İngiliz nöbetçisi yok. Geceleri çeyrek saatte bir nöbetçilerin yekdiğerine seslenmeleri yok. Velhasıl Polverista kampından, Polverista kampına mahsus şeylerden eser yok. Fakat ecnebi bir memleketteyim, hürriyetimin de zevki yok! Ruhsuz bir hürriyet! Canım sıkılıyor. 14 Mayıs'ta doğru İstanbul'a bir vapur var. Arkadaşlardan bir kısmı onunla hareket edecekler. İngiltere'nin Roma sefiri de Bahr-i Sefid amiraliye bizim Yunanlılar tarafından tevkif edilmemekliğimiz yazılmış. Fakat bunun ne dereceye kadar tesiri olacak? Çanakale Boğazı'nda Japon vapurunu durdurup Osmanlı üserayı almış olan Yunanlılar bizi de alırlarsa?! Ama biz alındıktan sonra İngiltere hükümeti protesto edecek, bıraktıracakmış. Ya

bu bıraktırmak aylaca sürerse? Ondan sarfınazar Yunanlıların hakareti hazm olunabilecek şeylerden midir? Velhasıl bir türlü karar veremiyorum. Malta'da bizden bir gün evvel masarif kendilerine ait olmak üzere bir posta vapuruyla hareket eden Prens Abbas Paşa beni Palermo'ya davet etmişti. Oraya gidip beş-on gün misafir kalayım ve 14 Mayıs'ta hareket eden arkadaşların salimen muvasalatlarını haber aldıktan sonra İstanbul'a hareket edeyim diyorum. Eğer buna karar verirsem eşyama iki teneke sandık (üzerlerine 2752 numara beyaz boya ile yazılı) bir yeşil torba ve bir benim kahve takımı sandığını rüfekadan Ferid Bey'le göndereceğim. Arkadaşların binecekleri vapur Adriya nam İtalyan vapur şirketine ait bir sefinedir. 14 Mayıs'ta buradan hareket edecek. 17 (Mayıs) Salı sabahı İstanbul'a muvasalat edecek, 3 gün İstanbul'da Haydarpaşa önünde yahut Kız Kulesi civarında kalacak. Bu 3 gün zarfında vapura birini gönderip eşyama Ferit Bey'den aldırırınız. Sandıkların anahtarları da önündedir, içlerinde gümrüğe müteallik hiçbir şey yoktur. Hatırıma bir şey daha geliyor. İtalya'da bulunmak fırsatından bil istifade Roma'ya gidip hastalığımı bir mütehassısa göstereyim diyorum. Velhasıl şöyle diyorum, böyle diyorum. Beni bu kadar senedir gözleyenler var. Herçi bad-abad gidip onlara kavuşayım diyorum sonra da ya Yunanlıların ellerine düşersem diyorum!.. Ankara'nın Roma Murahhaslığı Başkâtibiyle buraya geldiğimiz gün Roma'ya gitmiş olan Şükrü Bey, 7 Mayıs'ta Taranto'ya geldiler. Murahhas Cami Bey, Şükrü Bey'e burada bulunduğumuz müddetçe otel ve yemek mesarifizin ve vapur ücretinin tesviyesine salahiyet vermiş. Eğer böyle olmasaydı ben de dahil olduğum hâlde hemen yirmi kişi Taranto'da sefil kalacaktık. Vapur navulu 25-30 İngiliz Lirası kadar bir şey, otelde yatak günde 15 frank, öğle ve akşam yemeği şöyle vasati olarak 22 frank. Dört frank bir şilin yahut 18 frank bizim bir kâğıt liradır. Bi'z-zarur sizden para isteyecek idim. Arkadaşlardan birkaçı telgrafla para celb ettiler. Fakat ben ona lüzum görmüyorum. Rica ederim beni hiç merak etme. Eğer 14 Mayıs vapuruyla hareket etmezsem, nihayet (inşallahü'r-rahman) iki hafta sonra hareket ederim. Gerçi Şükrü Bey'le Akil

Bey, Yunanlıların bir şey yapamayacaklarını ve murahhas Câmi Bey'in bu ciheti temin etmiş, yani İngiliz sefaretinden vaad almış olduğunu söylüyorlarsa da ah dilim pek yandı! İzzet Paşa da ben Medine'de iken yazdığı telgrafta ne diller dökmüş idi. Acaba İstanbul'a muvasalatımda ne muamele göreceğim? Yine bir bahane ile tutup Malta'ya gönderecekler mi? Onu da bilmiyorum. Dayın (Müşir Zeki Paşa) ile görüş bakalım o ne diyecek? Şayet 14 Mayıs'ta hareket etmezsem telgrafla vereceğim adrese telgrafla (İstanbul'a gel) yahut (arkadaşın seni bekliyor) diye yaz. Hani sizde bir kartpostal kalmış idi. Onun sahibinin bulunduğu yeri biliyorsun, eğer arkadaşın seni bekliyor diye yazarsan ben ona göre programımı tanzim ederim. Cümlenizin mübarek gözlerini öper, cümlenizi Allah'ın birliğine emanet eder ve kariben mülakatımızı Cenab-ı Hakk'tan tazarru eylerim iki gözüm.

*Mayıs 337 (1921)
Fahreddin"*

*

"Dersaadet'te Vâniköyü'nde
Fahreddin Paşa'nın âilesine,
Madame Fahreddine Pacha, Vani
Keuy Constantinople

Bugün Roma'ya hareket ediyorum. Orada bir mütehassısa muâyene olacağım. Eşyâmı arkadaşlardan Ferid Bey'e teslim ettim. Adriya nâm İtalyan vapur kumpanyasının Fransuva Ferdinand vapuruna bir adam gönderip Samsun yolcularından Ferid Bey'den eşyâmı aldırınız. Anahtarlar da mûmâileyhtedir. Karîben hayırlı mülâkat temenni ederek cümlenizi Allah'ın birliğine emânet ederim efendim.

Fahreddin"

Fahreddin Paşa'nın Malta günleri sağlık problemleri sebebiyle oldukça sıkıntılı geçer. Sürgünler arasında özellikle Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi ve Abbas Halim Paşa ile daha samimi olduğu görülüyor. Kendini biraz iyi hissettiği zamanlarda da fotoğrafla uğraştığı anlaşıyor. 21 numaralı odasının önünde yetiştirdiği çiçek saksıları arasındaki koltukta birçok kişinin fotoğrafını çeker. Malta sürgünlerinin en saygın isimlerinden Mustafa Hayri Efendi ile hukukları daha sonra da devam eder.²

Malta sürgünlerinden Fahreddin Paşa'nın da aralarında olduğu serbest bırakılan ilk 40 kişilik katile, bir İngiliz gemisiyle İtalya'nın Taranto Limanı'na götürülür. 1 Mayıs'ta liman işçilerinin grevi sebebiyle, gümrük işleri yapılamadığından ancak ertesi gün bavul ve eşyalarını alarak limana çıkabilir. Roma'da bir süre tedavi gördükten sonra 24 Mayıs 1921'de Roma'daki İspanyol sefaretinden vize alarak 27 Mayıs'ta Almanya'ya Berlin'e geçer. 10 Haziran'da Berlin'deki Türk sefaretinden Almanya ve Rusya vizesi alarak, 18 Haziran 1921'de Stettin (Szczecin, Polonya) Limanı'ndan gemiyle Reval (Talin, Estonya) Limanı'na, oradan trenle Narwa, Pedrograd (St. Petersburg) üzerinden Avrupa'dan Moskova'ya 3. Enternasyonal Kongresi'ne giden delegelerle aynı kompartımanda yolculuk ederek, 23 Haziran'da Moskova'ya ulaşır.

² Ali Suat Ürgüplü, *Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, İstanbul, 2015, s. 518, 523, 541, 575, 739.



Sürgünden kurtulan Türkler
Taranto sokaklarında. Arkası:
Fahreddin Paşa'nın Taranto'dan
Roma'ya geçeceğine dair
tarihsiz mektup.



Fahreddin Paşa'nın, Roma'da İspanya Sefareti'nden ve Berlin'de Türk Sefareti'nden aldığı pasaportları.



Berlin Sefiri İsmail Hakkı Paşa ve Berlin Ataşesi Halepli Ferik Zeki (Baraz) Paşa.

Moskova’da Enver Paşa ile

Moskova’da Enver Paşa ile görüşüp, fotoğraflarını çektiğini, beraber Rus yetkililerle, muhtemelen Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Georgi Vasilyeviç Çiçerin ile görüştüklerini ve İslâm İhtilal Cemiyetleri Kongresi’ne katıldığını, o günlerden kalan fotoğraflardan öğreniyoruz.

Enver Paşa, eşi Naciye Sultan’a yazdığı mektuplarda bu buluşmadan da söz eder: “Fahri Paşa pek iyi kalpli bir arkadaş. Her şeyi dikkatle dinler ve biraz geç kavrar, fakat pek namuslu ve vazifeşinas bir askerdir. Medine meselesinde hakikaten ... göstermişti; Fahri Paşa’ya 12 lira harcırah vermeye karar verildi. Fakat ben Fahri Paşa’ya gitmeden daha sekiz lira altın verdim. Sonra Paşa ile uzun konuşup İstanbul’da işlerimize ait söyleyeceğini anlattım; Eve geldim. Fahri Paşa beni bekliyordu. Uzun konuştuk. Hep cemiyetin maksadını, benim fikrim ne olduğunu anlattım. Zira (Ali) Fuad Paşa ona bizim Anadolu’da karışıklık çıkarmak fikrinde olduğumuzu söylemiş; Fransız komünist delegeleri bekliyordu. Bedri ile para meselesini konuşurken Fahri Paşa geldi. Serdar-ı Âli nişanı ve üniformasıyla bir resmimi çıkarttım. Bu üniformayı çıkartmak istemedim, çünkü sonra Bolşevikler’e pek tuhaf olacaktı. Nişan vesaireyi de Bedri Bey’e verdim. Perşembe günü cicime takdim edecektir; Sonra gece Fahri Paşa’ya gittim. Artık resimlerimi yıkatmış, seviniyor; Derken Fahri Paşa geldi. Aldığı resmimi görmüş. Ben de ilk defa ilk serdar-ı Âli üniformasıyla resmimi cicime takdim ediyorum. Hemen hemen Acem Şâh’ına benzemişim. Ne tuhaf hal, amcam (Naciye Sultan’ın amcası olan Sultan Vahdeddin’i kastediyor) nişanlarımı almak isterken Allah diğer bir hükümdardan en büyük rütbe ve nişanı gönderiyor; Fahri Paşa bugün İstanbul’a hareket ediyor; Fahri Paşa’nın bir mektubunu getirdiler. Buradaki bizim arkadaşlarımıza yazmış. Kendisi ancak 3 Ağustos 1921’de hududu geçerek Artvin’e gitmiş. Denizden İtalyan vapuru ile gitmeye korkmuş. Zira, Yunan torpidoları sahili dolaşıp duruyorlar.”¹



Enver Paşa Moskova’da, Afgan Kralı Amanullah Han’ın verdiği serdar-ı Âli nişanı ve üniformasıyla, 1921.

2 Temmuz’da Moskova’daki Türk sefaretinden vize alarak, 6 Temmuz 1921’de Moskova’dan ayrılır ve Grozni, Bakü, Tiflis ve Batum yolu ile anavatana dönmek üzere yola çıkar.

¹ Murat Bardakçı, *Naciye, Rûhum, Efendim – Enver Paşa’nın eşi Naciye Sultan’a Rusya ve Orta Asya’dan yazdığı sürgün mektupları*, İstanbul, 2016, s. 200, 211-214, 216, 255.



Fahreddin Paşa Moskova'da, Enver Paşa ve İslam İhtilal Cemiyeti üyeleriyle: (Altta öndekiler) Osman Bedri Bey, Fahreddin Paşa, Enver Paşa, Emir Şekip Arslan, Halid Bey Gargaranî; (arkadakiler) M. Florinski, Mansur Bey, Dr. Nazım Bey, Rıza Bey, Osman Bey Tokumbet, Fevzi Nuri, Haziran 1921.



1. Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.

2. Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.

3. Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.

4. Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.

5. Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.

6. Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.

7. Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.

8. Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.

9. Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.

10. Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.

Haziran 1921'de Moskova'da düzenlenen İslam İhtilal Cemiyetleri Kongresi'nin bildirgesi. Birinci sırada Enver Paşa'nın, ikinci sırada Fahreddin Paşa'nın adı görülüyor.



“Türkiye Büyük Millet
Meclisi Hükümeti

Moskova Sefareti

Moskova, 2 Temmuz 1921

Hamil-i vesika Medine-i Münevvere
Müdafii Ferik Fahreddin Paşa
hazretleri olup ibraz edeceği
vesikalarda görüleceği üzere 30 Nisan
1337 tarihinde İngiliz hükümeti
tarafından Malta’dan tahliye edilmiş
olup hastalığı hasebiyle Avrupa’ya
gelmiş ve o vakit Yunan ablukasının
mevcudiyeti ve kendisinin erkân-ı
askeriyeden bulunması sebebiyle
Rusya tarikiyle memleketine duhulünü
daha emin görmüş olduğundan ol
vechle hareket etmiş olup bu seyahati
esnasında hariçte Türkiye Büyük Millet
Meclisi Hükümeti siyasetine muhalif
hiçbir fırka-i siyasiye ile münasebetdâr
olmadığı tasdik edilmekle beraber
mezkûr hükümetin doğrudan doğruya
idaresi altında bulunan memleket
aksamına duhulünde hiçbir mani
olmadığını müş’ir işbu vesika
müşarünileyh yedine verilmiştir.

Türkiye
Büyük Millet Meclisi Hükümeti

Moskova Sefir-i Kebiri
Ali Fuad”



Türkiye'nin Moskova Sefiri Ali Fuad
(Cebesoy) Paşa'nın Fahreddin Paşa için
düzenlediği, yurda sorunsuz girebileceğine
dair 2 Temmuz 1921 tarihli belge ve Ali
Fuad Paşa, Filistin cephesinde iken.

“Sakarya’da muharebe olunduğunu işitince, Trabzon’a çıkmak istedim. Trabzon bunca senelik bu vatan hizmetkârını Batum şebkenderi vasıtasıyla istiaba iskandile başladı. Müteessir oldum. ‘Trabzon önünde vatana kabul edilmemek zilletiyle denizde intihar edeceğime, müstahlise toprağında Mehmetçiğin süngüsüyle ölürüm.’ dedim. Fakat binlerce, yüz binlerce hamd ü şükürler olsun.

2 Ağustos 1921: Maradit Kapı Karakolu’ndan mukaddes vatana kavuşarak mübarek toprağa yüz göz sürdüm. Şark Cephesi Kumandanı yakında Ankara’ya gideceğinden, kendisine vekalet etmek üzere Kars’ta kalmaklığımı teklif etti. Sakarya’da muharebe olurken kalamam, dedim ve bir nizamiye fırkasıyla;

24 Eylül 1921: Ankara’ya geldim. Polatlı’ya girerek cepheye saka neferliğiyle olsun istihdamımıistirham ettim. Fevzi Paşa cevap veremedi. Mey’us ve mahzun Ankara’ya döndüm ve Müdafaa-i Milliye Vekaleti’nce, İstanbul’da olan çocuklarımı Samsun’a celbedip bir müddet istirahat etmekliğim tavsiye edilmekle Samsun’a gittim.”¹

*

“1 Numaralı Defter’in kapak içerisindeki not:

“Malta’dan kurtulup Taranto, Roma, Berlin, Şettetin, Raval, Senpetersburg, Moskova, Bakü, Tiflis, Batum, Artvin tariki ile Ankara’ya avdet eder iken Artvin’de bana nakden muavenet eden arkadaş:

3.F, 7.F zabitlerinden

Kafkas 18. Süvari 1. Makineli Taburu makineli tüfenk yüzbaşısı Mehmed Ali”

2 Ağustos 1921’de Batum’dan kiraladığı faytonla 50 saatlik yolculuk sonunda Sarp (Maradit) sınır kapısından Anadolu’ya giren ve ‘mübarek vatan toprağına yüzünü süren’ Fahreddin Paşa, Borçka, Artvin, Ardanoç ve Ardahan üzerinden 8 Ağustos’ta Kars’a ulaşabilir ve Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından bando merasimiyle karşılanır. Destek olmak üzere, Batı Cephesi’ne kaydırılacak birlikleri kendi götürmek isteyen Karabekir Paşa, Fahreddin Paşa’ya yerine vekalet etmesini ve Kars Müstahkem Mevki Komutanlığı görevini teklif eder. Fahreddin Paşa bu görevi kabul etmez ve görüşmeler sonunda, takviye olarak Batı Cephesi’ne gitmek üzere emir bekleyen 12. Piyade Tümeni ile birlikte Ankara’ya gitmesine karar verilir. Milli Mücadele’ye katılmak üzere, 13 Ağustos’ta hareket eden tümen, 26 günü yürüyüş şeklinde olmak üzere, Erzurum, Erzincan, Çardaklı Belı, Refahiye, Sivas, Yeni Han, Yavı, Akdağ Madeni, Peyik, Yozgat, Aşağı Elmacılar, Tatlıcak, Aşağı Mamadlı, Kılıçlı güzergâhıyla 41 günlük yolculuktan sonra 24 Eylül’de Ankara’ya ulaşmıştır.

Fahreddin Paşa, ertesi gün cepheye Başkumandanlık Karargâhı’na giderek, 13 gün önce gerçekleşen Sakarya Zaferi’ni ilk tebrik edenlerden olur.

*



Doğu Cephesi Kumandanı
Kazım Karabekir Paşa.

¹ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 56-58.



Seyahat varakası
İsim ve şöhreti: Mehmed Selim Bey
Pederinin ismi: Fahri Paşa Hazretleri
Sinni: (1) 324
Tâbiiyeti: Osmanlı
Boy: Orta
Göz: Siyah
Bıyık, sakal, saç: Şâbb-ı emred
Alâmet-i fârîka: Tam
Mahall-i velâdeti: Trabzon
Sanatı: -
Mahall-i ikameti: Vâniköyü'nde
Nereye gideceği: İnebolu'ya
Ne için gideceği: Pederi nezdine
Hangi yoldan gideceği: Bahren
Efrâd-ı âilesinden yanında
bulunanların isim ve sinleri:

Beraberinde 12 yaşında Orhan Bey'le hemşiresi Subhiye Hanım ve akrabasından Mediha Hanım ile hizmetçisi Asiye Hanım vardır. Bâlâda isim ve şöhreti ve tarîk-ı seyâhati muharrer olan Mehmed Selim Efendi'nin seyahatinde bir mahzur görülemediğini mübeyyin işbu seyahat varakası mûmâileyhe meccanen îtâ kılındı.

20. 3. 338 (1922)

Şûbe 1 müdüriyet nâmına varakayı
îtâ eden makam ve memûriyet
Mühür: Gitmiştir. 25.3.338 (1922).
Galata yolcu mevkii

(Arkası:)

Fahri Paşa hazretlerinin mahdum ve kerîmeleri olmağla görülmüştür.

Sâlih

Dersaâdet'e avdetleri
İnebolu Polis Komiserliği'nce görülmüştür.

9 Nisan 38 (1922).

Fehmi"



Fahreddin Paşa'nın çocukları, yıllar sonra babalarını görmeye geldikleri İnebolu Limanı'nda.



Ayşe Sıdika Hanım, kocası Fahreddin Paşa'yı görmek için geldiği Anadolu yollarında.



Fahreddin Paşa'nın Ankara'ya geldiği günlerde
TBMM binası ve çevresi, Ekim 1921.



Sakarya Zaferinden hemen sonra Başkomutanlık karargâhına giderek ilk tebrik edenlerden olan Fahreddin Paşa ve maiyetindekiler dönüş yolunda Polatlı İstasyonu'nda, 25 Eylül 1921.



Milli Mücadele'nin propaganda yayını

ANADOLU HEDİYESİ, NUMERO 6

(Kapak resmi: Fahreddin Paşa)

Tâbi ve nâşiri: Teshil-i Tıbbât İdaresi

1338

Dersaadet - Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı

Fiyatı 20 kuruş

Harb-i Umûmî esnasında Medine Müdafaası ile şöret bulan Fahreddin Paşa uhdesine tevdi olunan vazifede azim ve metanetine inzımm eden hamiyet-i diniyyesi sayesinde temayüz etmiş kumandanlarımızdandır. Fahreddin Paşa Medine'nin muhasarası esnasında bütün maddi mahrumiyetlere rağmen maneviyatını zerre kadar ihlal edecek fikirlere kapılmamış idi. Harb-i Umûmî bittikten sonra Medine'nin hâlâ muhafaza edilebilmesi ne kadar muhal idi. Çünkü bir ucu Avrupa'nın şimal denizi kenarında, diğer ucu da Asya'nın çölleri ortasında bulunan bu azim harb cebhesinin bütün aksamı yekdiğerine o kadar merbut idi ki bir ucu bozulunca diğer ucunun da müteessir olmaması kabil değildi. Onun için Medine'de nihayet düşman eline düştü. Fakat Fahreddin Paşa deruhte eylediği vazifeyi nihayetine kadar ifa etmiş ve başladığı işte muvaffak olmuştu. Medine muhasarası

حرب عمومی انانسانده (مدینه) مدافعه سی ابله شهرت بولان فخرالدین پاشا عده ده سته تودیم اولونان وظیفه ده عزم و متانقنه انضام ایدن حیث دینی سی سایه سنده تان ایتش قوماندا بلریدنلر. فخرالدین پاشا مدینه نك محاصره سی انانسانده بوتون مادی محرومیتلره رحمأ متوتوبتی ذره قدر احلال ایدمك فكرلره قایلماش ایدی. حرب عمومی بیتدكده انسكره مدینه نك حالا بحفاظه ایدیله بیله سی نه قدر محال ایدی. چونكه بر اوجی آوزوپانك شال دكیزی کازنده، دیگر اوجی ده آسیانك چولاری اورتی سنده بولونان بوعظیم حرب جبهه نك بوتون انسانی بکدرکرت اوقدر مربوط ایدی که بر اوجی بوزولونجه دیگر اوجنك ده متأثر اولماسی قایل دکادی اونك ایچون مدینه ده نهایت دشمن الیه دوشدی. فقط فخرالدین پاشا درعه ده ایلدیکی وظیفه نی نهایت قدر ایضا ایتش و باشلادینی ایشده موفق اولمشدی. مدینه محاصره سی انانسانده :- مرقه نبوی اوزریه ییقلما دقچه بورادن چقما ییقم - دیهرک دین و صداقت حسلریله مدینه ده مقاومت کوسون فخرالدین پاشانك ملی مجاهده اوغرندده عینی فداکارانی اراز ایدمکچی شپاسزدر.



مدینه قهرمان محافظ سابقی و بزرگ ملت مجلس افغانستان عثماني
فهری پاشا
S. E. F. HRI Paşa - représentant de la G. A. N
auprès du Gouvernement Eghien

۳۱۷ سنه سنده دوام ایشیکی حربیه مکتب نك سوازی صافندن ارکان حربیه بیجا باشیقله چقمشدر. ۳۱۹ ده بیجا باشیقله دردنجی اردو حدود قومیدر لکنه ۳۲۵ ده قائم مقامقله برنجی فرقه ارکان حربیه سنه ۳۲۱ ده پاتقان مجازیه سی انانسانده معنوره اعزیز رذیف فرقه سی وبالآخره ۳۱ نجی فرقه قوماندانلقه تعیین ایدلشدر ۳۲۹ ده بدنجی فرقه ۳۲۳ ده ۱۲ نجی قول اردو قوماندانلقه تعیین اولوشدر. اوسته دن سوکره رتبه سی میرالوفه ترفیع ایدیلرک حجاز قوه سفریه سی قوماندانلقه تعیین اولوشدر. ۱۶ نیسان ۳۲۳ سنه سنده مدینه منوره محافظانی وکالتی توجیه اولونش، ۲۸ تئوز ۳۲۴ ده فریقکده ترفیع ایدلشدر. نشانلری اکثریتله حرب عمومیده قهرمانقلریله قازانشدی. مدینه محاصره نك صوک کونی، عسکره قوماندان قازان اولدینی زمان کندیسنی حرم شریفده ییقمیزمک یانندن آلدیلر و جزیره بند ایتدیلر...

esnasında: Merkad-ı Nebevi üzerime yıkılmadıkça buradan çıkmayacağım diyerek din ve sadakat hisleriyle muannidâne mukavemet gösteren Fahreddin Paşa'nın milli mücahede uğurunda aynı fedakârlığı ibraz edeceği şüphesizdir.

317 senesinde devam ettiği Harbiye Mektebi'nin süvari sınıfından erkân-ı harbiye binbaşılığıyla çıkmıştır. 319'da binbaşılığıyla Dördüncü Ordu hudud komiserliğine, 325'de kaymakamlıkla birinci fırka Erkân-ı Harbiyesine, 321'de Balkan Muharebesi esnasında Mamuretülaziz redif fırkası ve bilahare 31. fırka kumandanlığına tayin edilmiştir. 329'da yedinci fırka, 333'de On İkinci Kolordu kumandanlığına tayin olunmuştur. O seneden sonra rütbesi mirlivalığa terfi edilerek Hicaz Kuvve-i Seferiyesi kumandanlığına tayin olunmuştur. 16 Nisan 333 senesinde Medine-i Münevvere

muhafızlığı vekaleti tevcih olunmuş, 28 Temmuz 334'de ferikliğe terfi edilmiştir. Nişanlarını ekseriyetle Harb-i Umûmî'de kahramanlıklarıyla kazanmıştı. Medine muhasarasının son günü, askere kumandan fariğ olduğu zaman kendisini Harem-i Şerif'de, Peygamberimiz'in yanından aldılar ve cezirebend ettiler!...

Medine kahraman muhafız-ı sabıkı ve Büyük Millet Meclisi Afganistan mümessili Fahri Paşa



Babalarını görmek için İnebolu'ya
gelen Fahreddin Paşa'nın çocukları
İnebolu sahilinde. Ekim 1921.
Fotoğraf: Ömer Fahreddin.





Kâbil Sefir-i Kebiri





Kâbil Sefiri Fahreddin Paşa'nın çocuklarına imzalı fotoğrafi, 1925.

Tarih boyunca dostane ilişkileri bulunan Afganistan ve Türkiye, kötü günlerinde de birbirlerini yalnız bırakmamışlardır. Türkiye-Afganistan ilişkilerinin, iki ülke için de tarihî önemi vardır; Afganistan, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni tanıyan ilk devlet olurken, Türkiye de Afganistan'ın bağımsızlığını tanıyan ikinci devlet olur. 1 Mart 1921'de Afgan heyeti ile Türk heyeti arasında Moskova'da imzalanan ittifak anlaşması ile Türkiye, Afganistan'ın bağımsızlığını tanıır ve böylece iki kardeş millet arasındaki manevî birlik, resmî bir anlaşma şekline dönüşür. Daha sonra 12 Ekim 1922'de Kâbil'de düzenlenen imza töreniyle Amanullah Han tarafından tasdik edilen bu anlaşma ile Afganistan da Türkiye'deki Ankara yönetimini tanıyan ilk devlet olacaktır. Anlaşmanın hemen akabinde Afganistan'ın Türkiye elçisi tayin ettiği Sultan Ahmed Han, 21 Nisan 1921'de Ankara'ya ulaşır. 10 Haziran 1921'de büyük bir sevinçle gerçekleştirilen Afgan Elçiliği'nin açılış merasimine Mustafa Kemal Paşa da iştirak eder ve Afgan bayrağını göndere bizzat kendisi çeker. Sonraki süreçte, Amanullah Han ile Gazi Mustafa Kemal Paşa karşılıklı mektuplaşarak, iki dost ülkedeki gelişmeleri yakından takip eder, birbirlerinin sevinçlerini sevinç, hüznelerini hüznün bilirler.

Milli Mücadele yıllarında, Afganistan'ın Türkiye'ye sağladığı destekler ve Türkiye'nin de sonraki yıllarda daima Afganistanlı kardeşlerinin yanında olması, güvenlikten kalkınmaya kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsayan yardım ve işbirliği, dış politikamızda Afganistan'ın taşıdığı önem ve önceliğin açık göstergesidir.

*

Anavatana dönüşünde, henüz işgal altında olan İstanbul'a gidemeyen Fahreddin Paşa, yıllardır görmediği eşi ve çocuklarını Samsun'a çağırır. Onları görmek ve beraber vakit geçirmek arzusundadır. Samsun'da bulundukları sırada 27 Ekim 1921'de TBMM Hükümeti'nin ilk Afganistan Kâbil Sefirliği'ne tayin edildiği haberi gelir. Sağlığının düzelmesi amacıyla bir süre Samsun ve Sivas'ta dinlenirken, bir taraftan da sefaret heyetini oluşturur. Uzun yazışmalar sonunda 12 Mart 1922'de itimatnamesini alarak, 19 Mart'ta Kâbil'e doğru yola çıkan Fahreddin Paşa ve sefaret heyeti, 99 gün süren meşakkatli bir yolculuk sonunda Kâbil'e ulaşır.

Fahreddin Paşa'nın TBMM Hükümeti tarafından Kâbil Sefirliği'ne atandığına ilişkin bakanlar kurulu kararı:

“Kararname: 273

İkmal edilmiştir.

Madde 1- Sabık Medine-i Münevvere Kumandanı Erkân-ı Harbiye Ferikanından Fahreddin Paşa, Kâbil mümesilliğine tayin kılınmıştır.

Madde 2- İşbu kararnamenin icrasına Hariciye Vekili memurdur. 27 Teşrinievvel 1337 (Ekim 1921)

İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Erkânı

Harbiye Umumiye Vekili Fevzi,

Hariciye Vekili Yusuf Kemal,

Dahiliye Vekaleti Vekili Refet,

Adliye Vekili Refik Şevket,

Müdafaa-i Milliye Vekili Refet,

Şer'iyeye Vekili Fehmi,

Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Dr. Refik,

İktisat Vekili Mahmud Celal,

Nafia Vekili Ömer Lütfü,

Maarif Vekili Hamdullah Suphi,

Maliye Vekili Hasan Hüsnü

Türkiye Büyük Millet Meclisi

Reisi Mustafa Kemal.”¹

¹ BCA. KDB. 3-34-4, 107-4.



Fahreddin Paşa ve Ayşe Sıdika Hanım'ın Kâbil hatırası: “Evlatlarım, benim Afganistan elbisesiyle resmim. Ayağımdaki donun paçaları altın yaldızlı gümüşten halhaldır. Fakat şalvara dikilmiştir. Yürüdükçe çingır çingır eder. Başımda sırmalı takke var. Entarinin üzerinde altında kordon var. Fakat üzerindeki tül başörtüsü iyice göstermiyor. Valideniz Sıdika.”

“27 Ekim 1921 Perşembe günü Sabri Bey’den gelen telgraf: (Dün beni aramışlar. Deniz kenarında dolaştığımdan kimse bulamadı. Sabri Bey’e cevap dahi vermedim. Bugün sabahleyin Sabri Bey makine başına çağırdı. Hastayım, yazınız dedim ve telefonla şu telgrafı aldım.)

Geçmiş olsun pek müteessir oldum. İnşallah yakında iktisab-ı afiyet buyrulur. Afganistan Sefareti uhde-i kemalatlarına tevdi kılındı. Ankara’ya ne vakit teşrif buyrulacağını Hariciye Vekâleti soruyor. Cenab-ı Hakk’tan muvaffakiyetler, Asya’nın göbeğinde mensî kalmış dindaşlarımıza delalet ve tavassutlarıyla intibah ve terakkiler ihsan buyursun. Âmin. Arz-ı tazimat. Cevaplarına muntazırım efendim. Müdür-i Umumi Mehmed Sabri.”

“Dün arzu buyrulduğu vechile bir emr-i vaki karşısında kaldım. Ancak beyefendi tam 9 sene 204 gün memleketimden ve 5 sene de ailemden uzaklarda yaşamış olduğum için selamün aleykümü müteakip ve hususiyle öz memleket ve milletim için cephede bir fedakârlık teklif edilmesini asker arkadaşlarımdan beklediğim bir sırada yeni ve uzun bir yolculuğa çıkmakta ve beni vatanımda ifa-yı hizmetten mahrum edecek bir memuriyeti kabulde mütereddit bulunuyorum. Binaenaleyh Ankara’ya hareketten evvel kadro ve tahsisat meseleleriyle hususat-ı sairenin kapalı muhaberat-ı telgrafiye ile bir dereceye kadar olsun kararlaştırılması pek münasip olacağından icra-yı icabına müsaade buyrulmasını Hariciye Vekâlet-i Celilesi’nden rica eder ve arz-ı ihtiramat eylerim efendim hazretleri.

29 Ekim 1921 Fahreddin”

“Sefaret muamele-i resmiyesi hitam buldu. Hariciye vekâleti iş’arlarına sabırsızlıkla muntazırdır. Ne vakit hareket buyrulacaktır ve sıhhatinizin lütfen iş’arı.

Büyük vatanperverler, büyük hidematı en büyük müşkilat ve mezahim ile daima millet ve memleketlerine hizmet ederler. Bu talileri mukadderatlarıyla ne kadar şikâyet buyrulsa hakk-ı âlileri kat’îdir. Lakin zavallı memleket dâmen-i himmetlerine yapışmış, bu suretle hizmet ve muavenetlerini diliyor. Ne denir: Allah muvaffakiyet ihsan buyursun. Âmin. Bizden de derin hürmet ve dualar. Selami Bey yarın matlup suallere cevaplarını takdim edecektir efendim.

31 Ekim 1921. Mehmed Sabri”

“Ankara’da Müdür-i Umumi Sabri Bey’e Afganistan Sefareti’nin uhde-i aciziye tefvizi hakkında pek büyük bir teveccüh ve itimada delil olmakla arz-ı menn ü şükran eylediğimin Hariciye Vekili beyefendi hazretlerine tebliğ buyrulmasını rica ederim. Ben bir kaide-i nezakete yani diplomatların diplomatlıklarına gelişigüzel kurban oluvermekten korkarım. Yoksa vatan uğrunda canımı esirgemeyeceğim memleket ve milletim hakikaten benden bu suretle hizmet bekliyorsa başım üstüne. Ne sıhhatimi ne hayatımı düşünürüm. Ankara’ya maaile geleceğim. Bana bir-iki odacık buldurulmasını ve caiz ise bir otomobil ile biraz para verdirilmesine delalet buyurmanızı ve Sefâret Müsteşarlığı’nı lütfen ve memleket-millet hatırı için kabul ile şimdiden teşebbüsât-ı lazimedede bulunmanızı rica ederim efendim.

2 Kasım 1921 Fahreddin.”²

² Fahreddin Paşa’nın notları; ayrıca bkz.: Ferruh Kayalan, *Kâbil Elçisi Ömer Fahreddin Paşa*, İstanbul, 2023, s. 20.

“Sabri Bey’e

“Hareket edip etmediğimi şifahen müdür beyden sormuşsunuz. Hareketim paraya mütevakkıftır. İstanbul’da çocuklarıma göndermek ve Ankara yolculuğunda sarf edilmek üzere mahsuben yahut tefvizen Müdafaa-i Milliye’den yahut Hariciye’den bana beş yüz lira verdiriniz.

İnebolu’dan hareket edinceye kadar ailem yanımda bulunacaktır. Binaenaleyh Ankara’ya gelecektir.

Kadro ve tahsisat hakkında kat’î bir malumat verilmedi. Her şeyin ihzar olunacağı şâyân-ı şükrandır. Ancak her şeye eyvallah demeye bende kudret kalmadı.

Benim Samsun’a ne suretle geldiğim malumunuzdur. Bu hâlde Ankara’ya gelebilmek için ya matlubatımdan bir şey almalıyım yahut burada bir istikraz yapmalıyım.

Saniyen; ne sivil, ne asker ortaya çıkacak bir kat elbisem yok. İcap eden şeyleri şimdiden sipariş etmeliyim.

Salisen; zarurette olan çocuklarıma biraz para göndermeliyim. Refet Paşa ‘Ben orada iken maaşlarınızı hesap ettirelim.’ demişlerdi. Ben de ‘Ailemden ne almış olduklarını öğreneyim, size Samsun’dan yazarım.’ demiştim. Yazdım, size de bildirdim. Hiçbir ses çıkmadı.

İşte şu üç-dört madde karşısında siz bana, ne vakit geleceksiniz? Ankara’da nihayet 10-15 gün kalacaksınız diyorsunuz. Sonra Kâbil’e eli boş mu gideceğiz? Ora ricaline filana bir şey götürmek icap etmeyecek mi? Bunları Ankara’da mı ve 10-15 gün içinde mi tedarik edeceğim? Benim meşrebimi pekâla bilirsiniz. Ben Malta’dan çıktıktan sonra yaptığım gibi bir seyahat icra ederim. Fakat hükümet böyle bir seyahati kabul edecek mi?

Vergilere, hediyelere belki Türkistan hududundan itibaren başlayacağız. Sonra maaş ve tahsisat meselesi de şâyân-ı dikkattir. Orada kâğıt geçiyormuş. İleride gösterilecek lüzum üzerine tezyidi keyfiyeti senelere bakar. Çünkü üç-dört ayda bir posta gelebiliyormuş. Ben burada makine başında on beş günden beridir cevap alamıyorum.”³

“Müdafaa-i Milliye Vekâleti’ne

Kâbil Sefiri Ferik Fahreddin Paşa’nın memuriyet-i mezkûreye tayini geçen teşrinievvelde vaki olduğu hâlde müşarünileyh malum olan esbaptan dolayı henüz şimdiye kadar mahall-i memuriyetine hareket edememiştir. Cihet-i askeriyece muhassesatının kat’ edilmiş olduğu anlaşılmakta bulunduğu, hâlbuki sefaret maaşı mahall-i memuriyetine bilvusul işe mübaşeret tarihinden hesap edileceğine nazaran o zamana değin muhassesatından mahrum kalması mağduriyetini mucip olacağından teraküm eden muhassesatının tesviye ettirilmesi menut-ı himem-i aliyyeleridir efendim.

17 Ocak 1922

Hariciye Vekili Yusuf Kemal”

*

“Hariciye vekili beyefendi hazretlerine maruzdur

27 Ekim’de Kâbil Sefareti’ne tayin olundum ve talimat almak üzere Samsun’dan buraya geldim. Elyevm buradayım ve bu gidişle ne vakit hareket edebileceğimi de kestiremiyorum. Memurîn maaş ve tahsisatının işe başladıkları tarihten itibaren işlemesi kararının memleketimiz dâhilindeki uzak yerler için bile kâbil-i tatbik olamayacağı hakkında bir karar hatırlıyorum ve Kars Konferansı’na tayin olan Muhtar Bey’in Samsun’dan yevm-i hareketinden itibaren maaş ve tahsisat almış olmasını bu karara müstenit zannediyorum.

Mamafih böyle bir karar dahi olmasa mahall-i memuriyetimize muvasalatımız burada olduğu gibi yolda dahi önümüze çıkacağı pek muhtemel olan herhangi bir sebeple avk ve tehire uğrasa yine maaş ve tahsisatımız işlemeyecek midir? Binaenaleyh beyefendi; Kâbil sefiri olan âcizin maaş ve tahsisatının hangi tarihten itibaren verileceği ve hangi daire veznesinden tesviye edileceği ileride takarrür eylediği zaman mahsubu icra olunmak üzere mütekaddim ilmühaber muhteviyatının yaverim Şevket Efendi’ye tesviye ettirilmesini rica ederim.

20 Ocak 1922

Kâbil Sefiri Ferik Fahreddin”

³ Fahreddin Paşa’nın notları.

“Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaset-i Celilesi’ne
(Nusret Efendi’ye çekilmiş)

Kâbil sefaretine kurye olarak üç zâbit verilmesine müsaade buyrulduğunu Hariciye vekili beyefendi tebşir ettiler. Fakat, Paşa hazretleri hiç olmazsa her aybaşı çıkaracağımız postayı Bakü’ye yahut Buhara’ya isal edecek bir kurye azimet ve avdet için asgari iki ay yol yürüyecektir. Buna ikinci bir sefer yaptırmak için bir ay istirahat verilmesi de zaruridir. Şu hâlde üç kurye posta hizmetini ifa edebilecek gibi görünüyorsa da yolun uzaması, kuryelerden birinin hastalanması ve saire gibi sebeplerle posta hizmetinde intizamsızlık âriz olacağından korkuyorum. Binaenaleyh bana kurye olarak iki zâbit daha verilmesine müsaade buyrulmasını kemal-i hicabla arz ve niyaz eylerim efendim.

20 Ocak 1922

Kâbil Sefiri Ferik Fahreddin”

*

“Maliye vekiline

Hususi

Beyefendi, bu son müracaatımdır. Cihet-i askeriyeden verilecek açık maaşıyla Hariciye’den tahakkuk ettirilen arasında şubata kadar 18 bin küsur kuruş fark vardır. Esarete kalmaklığım dolayısıyla gırtlığa kadar borca dalmış bir aile reisi için bu fark, hazm olunacak gibi değildir. Gerçi, ‘Az olsun Hariciye’den olsun’ demiş idiysem de böyle bir hesap yapılabileceğini de hiç hatırlayamamış idim. Yalnız bir maaş kaybedeceğimi zannediyordum. Binaenaleyh ya maaş-ı aslinin nısfını altın vermenizi yahut cihet-i askeriyeden 7000 + 4000 hesabıyla tahakkuk ettirilecek matlubatıma göre Hariciye’ye bir hesap yaptırılmasını pek rica ederim. Eğer bu son ricam da is’af buyrulmayacaksa melfuf evrakın muameleye konulmasını emir buyurunuz efendim.

14 Mart 1922 Salı.

Kâbil Sefiri Ferik Fahreddin”



“Türk Gücü Her Şeye Yeter”

Fahreddin Paşa’nın merkezinde olduğu Sakarya Zaferi’nden sonra propaganda amacıyla basılmış bir sayfa.

“Fahri Paşa Hazretleri şehrimizden ayrılırken”

Fahreddin Paşa, yurda dönüşünden itibaren “Medine Müdafii” olmasının şöhretiyle basın da ilgi odağındadır. *Yenigün* başta olmak üzere, *Tasvir-i Efkâr*, *Vakit*, *İkdam*, hatta bazı mahallî yayınlar, hemen her hareketini haber yapmakta, sık sık görüşlerine başvurumaktadırlar. TBMM Hükümeti tarafından yeni bağımsızlığını kazanmış bir Müslüman devlet olan Afganistan’a ilk kez sefir tayin edilmesi, o gün için yeteri kadar dikkat çekicidir:

“Kâbil’de sefaret tesisinde pek geç kalan hükümet Fahri Paşa gibi dindar, namuskâr ve vatanperver bir şahsiyeti mezkûr sefarete tayin etmekle cidden isabet etmiş oluyor. Bizi muktedaye tanıyan Afgan hükümetiyle aramızdaki revabıt-ı samimaneyi bir kat daha tezyid edecek olan bu haberi memnuniyetle kaydederken Fahri Paşa hazretlerini de tebrik ve muvaffakiyetlerini temenni eyleriz.”⁴

30 Kasım 1921’de Ankara’ya gelen Fahreddin Paşa, birkaç gün sonra *Yenigün* gazetesinde Anadolu’ya gelişini ve Kâbil elçiliği görevini kabul ediş sürecini anlatır:

“Malta’da iken hastalanmışım. Taranto’ya çıktığımız zaman ahhâbımın tavsiyesi üzerine, berâ-yı tedavi oradan Berlin’e gittim. Beni muayene eden etibba, hastalığının tedavisi için altı ay istirahat verdiler. İşte bu devre-i nekâhat sırasında Mücâhedât-ı Milliye’ye karşı olan aşk-ı temayülünden ve millette hizmet eylemek gâyesinden doğan bir vecd ü gayretle Anadolu’ya koştum. Ve 23 Eylül’de ilk defa Ankara’ya geldim. Hastalığım askerî faaliyetime mâni olsa bile, velev bir saka neferi sıfatıyla olsun bütün mevcudiyetimle orduda çalışmayı istiyordum. Fakat Afganistan’a tayinimi tensib etmişler. Teklif ettiler. O sırada Samsun’a çıkan ailemle görüşmek üzere oraya gitmiş idim. Şimdi avdetimde sefârete tâyinimin kesb-i katiyet etmiş olduğunu gördüm.

Ankara’ya henüz yeni geldim. Ve makamat-ı âliye ile görüşerek vezâif ve tarz-ı siyâsetimize dair talimat almaya vakit bulamadığım için şimdilik mesâil-i siyâsiyeye dair suallerinize cevap veremeyeceğim. Sefâret maiyyetinin henüz kimlerden tereküb edeceği kat’iyetle taayyün etmemiştir. Memurların tayininden ve işlerimi tamamiyle tesviye ettikten sonra mahall-i memuriyetime müteveccihen hareket edeceğim. Giriştiğimiz millî ve mukaddes mucâhedede muvaffak olacağımıza kanaat-ı kâmile vardır. Şimdiye kadar hep harikalarla ibraz-ı mevcudiyet eden büyük milletimizin âmâl-i milliyesine nâil olacağına şüphe yoktur. Milletin her ferdi gibi ben de bütün cismim, ruhumla buna dua ediyorum.”⁵

Fahreddin Paşa’nın Kâbil elçiliğine atandığına dair Afganistan Kralı Amanullah Han’a gönderilen itimatname:

“Bismillâhirrahmânirrahîm

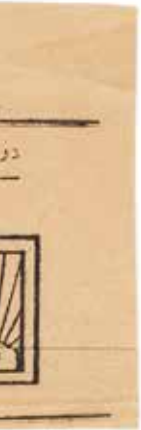
Emir-i devlet-i müstakille-i Afganistan
alâ-hazret Amanullah Han Gazi
eyyedallahu bi-nasrihi’l-âlâ hazretleri

Erkân-ı Harbiye ferikan-ı kiramından Rusçuklu
Ömer Fahreddin Paşa ümmet-i İslâmiye’nin
hakk-ı hayatını tanımamak isteyenlere o ezeli
ve ebedî hakkı kabul ettirmek için fî sebilillah
mücâhededen bir an hâli kalmayan ordu-yı
İslâmî’nin en namdar erkân ve ricalinden ve
Cihan Cengi’nde Medine-i Tâhire ve Ravza-i
Mutahhara’yı kahramanâne müdafaa etmiş guzat-ı
İslâm’dan olup neseb-i fatihan-ı memalik-i
Rum’dan Bâli Bey’e müntehi ve kendisi kılınçlı
birinci rütbeden Mecidî ve ikinci rütbeden Osmanî
nişan-ı zişanlarıyla kılıçlı altın ve gümüş imtiyaz
ve altın ve gümüş liyakat madalyalarını hâmindir.

Bu kerre Türkiye Büyük Millet Meclisi
Hükümeti’nin itimad-ı tâm ve kâmilini haiz
olduğu hâlde habl-i metin-i dîn-i mübîn ile
yekdiğerine bünyan-ı mersus gibi muttasıl ve
müstenit olması icap eden aile-i İslâmiyenin
iki uzvu arasında revabıt-ı muhadenet ve
uhuvveti teşyid ve tahkim gayesiyle nezd-i ulya-

⁴ *Yenigün*, 23 Teşrinisani (Ekim) 1921.

⁵ *Yenigün*, 6 Kanunuevvel (Aralık) 1921.



Fahreddin Paşa, Ankara'dan ayrılmadan önce Dışişleri Bakan Vekili Celal (Bayar) Bey'i son kez ziyaret eder. Buhara Elçiliği'ne atanan Galip Paşa ile birlikte Azerbaycan Elçisi İsmail Abilof'un verdiği yemeğe katılır. Hazırlıklarını tamamlayan sefaret heyeti, 19 Mart 1922 günü Ankara'da, bazı bakanlar, mebuslar ve Afgan elçisi Sultan Ahmed Han tarafından uğurlanır.

“Fahri Paşa Hazretleri şehrimizden ayrılırken. Kâbil sefirimiz dün sabah İnebolu'ya müteveccihen şehrimizden ayrılmış ve esna-i azimetinde muharririmize şâyân-ı dikkat bazı beyanatta bulunmuştur.

Heyet-i sefaret: Münir, Vasfi, İzzeddin Şevket beylerle dört kurye ve beş mütehassıstan ibarettir.

Fahri Paşa demiştir ki: Takip edeceğim siyaset, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin siyaseti olacaktır.

Kâbil Sefareti'ne tayin olunan Medine kahramanı Fahri Paşa Hazretleri, evvelki gün Hariciye Vekili Celal Beyefendi'yi son defa ziyaret ve kendilerine veda ettikten sonra mukarrer olduğu veçhile dün sabah alafranga saat 8'de şehrimizden ayrılmışlardır. Medine'deki müdafaa-i kahramanesiyle düşmanlarımızın bile hürmet ve teveccühünü kazanmış olan Fahri Paşa Hazretleri İnebolu tariki ile ihtiyar-ı seyahat etmektedirler. Müşarünileyh İnebolu'da 4.5 senedir görüşmedikleri aileleri ile mülaki olacaklar ve müteakiben denizden müteessir oldukları cihetle İnebolu'dan geriye avdetle kara tarikini ihtiyar ve Sivas, Erzincan, Kars, Tiflis tariki ile mahall-i memuriyetlerine azimet edeceklerdir. Kısmen şehrimizden azimet eden ve kısmen de azimet edecek olan sefaret memurîn-i müşarünileyhe İnebolu'da iltihak edeceklerdir. Kâbil sefirimizin denizden seyahatleri de ihtimal dahilinde bulunmaktadır. Heyet-i sefaret Münir, Vasfi, İzzettin beylerle münşi Şevket Efendi ve kurye vazifesini görecektür dört şuubat-ı muhtelif mütehassıslarından diğer beş zattan mürekkeptir. Fahri Paşa Hazretleri dün şehrimizden ayrılırken kendisine mülaki olan muharririmize bâlâdaki malumatı verdikten sonra bazı beyanatta da bulunmuşlardır. Fahri Paşa muharririmizin Afganistan'da takip edilecek siyaset hakkındaki suallerine karşı tebessüm ederek: ‘Benim takip edeceğim siyaset, İttihad-ı

İslâm'dır’ demişler ve bir lahza tevakkuftan sonra beyanatlarına şu suretle devam etmişlerdir:

- İnsanlarda garip bir halet-i ruhiye vardır. Herkes çocuklukta eâzım hakkında işittiği menkıbelerden, edindiği tarihî malumattan kendisine göre (mânâ çıkarır). İnsanlar fitratlarına göre, kimisi Hazret-i Ali'yi, kimisi Muaviye'yi, kimisi Yavuz'u, kimisi Napolyon'u, kimisi Frederic'i, bir kısım üdeba da Viktor Hugo ve Şekspir'i diğerlerine tercih ederler. Onların fazilet ve meziyetlerini takdir ederek taklide çalışırlar. Ben küçüklüğümden beri Fatih'i, Yavuz'u, Selahaddin Eyyubi'yi takdis ve tebail ederim. Fakat Garplıların bize sürmüş oldukları muhayyel taassup tutulmak hususundaki gayret-i umumiyye ben de bi'z-zarur tabi olduğum için son zamanlara kadar bu isimleri kalbimde taşıdım. Hissiyatımı kimseye izhar edemezdim. Fakat sâbık Almanya İmparatoru Wilhelm'in Kudüs-ü Şerif ziyaretinde arkasına giymiş olduğu Alman şövalyelerine mahsus Haçlı pardesüyü gördükten, Versay Muahadesi'nin müzakeresi esnasında Garp medeniyetinin maskat-ı re'si olan Paris'te parlamentoda; ‘ne yaptınız?!’ tarzında sorulan bir suale karşı Klemanso'nun, ‘Fatih Sultan Mehmed'in yaptığını yaptık!’ dediğini işittikten, yine Garp medeniyetinin ilk mühim merkezlerinden olan Londra'da Lord Allenby, Londra hemşehriliğinin tevcihi merasimi sırasında bilmem kaçınıcı ehl-i salibin şerefli, şanlı talii kumandanı diye alkışlandığı tamiyesinde okuduktan sonra artık bu hissiyatı ketm ve ihfaya bir mecburiyet görmedim ve Kâbil Sefareti bana tevcih edildiği zaman cenupta ve garpta nifak-ı İslâm yüzünden ittihad-ı İslâm gayesini takip etmekte olan Şark İslâmları arasında akıttığım gözyaşlarımı kurutacağımı, kalbimde açılan dertleri tedavi edeceğimi bildiğim cihetle pek memnun oldum. İşte şahsî fikr-i hissiyatım mesleğim bu sözlerimden anlaşılabilir ancak pek muti bir asker olduğum için takip edeceğim siyaset, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin siyaseti olacaktır.”

Fahreddin Paşa'nın *Yenigün* gazetesindeki cümlelerini, takip ettiğimiz esasat-ı siyasiyeye muhalif gören Bakanlar Kurulu, Hariciye Vekili Mahmud Celal imzalı bir telgrafla uyarılır. Ertesi gün gazeteyi okuyarak, beyanatının tertibinde hatalar olduğu açıklamasını yapar:



Medine'den sonra Kâbil'de de Fahreddin Paşa'nın maiyetinde görev alan Teğmen Emin Aksoy.

“26 Mart 1922, telgrafıma zeyildir.

Gazeteyi okudum. Beyanatımın tahlisinde, tertibinde hatalar var. Maamafih takip edeceğim siyaset, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin siyaseti olacaktır suretindeki sözüm yukarıdaki karışıklıkları, hataları bir dereceye kadar tashih ediyor.

İttihad-ı İslâm gayesinin bir hayal-i ham olduğunu pekiyi takdir ederim. Alelhusus Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin bu bapta beyanatını (Çok yoruldunuz. Hukuk ve hürriyet müdafaasından zevk alan birtakım insanları bile hayretlere düşürdünüz. Tarih-i âlemin kahramanlık, fedakârlık sahifesinde menakıbınızı altınla yazdırdınız.) dinledikten ve Meclis-i Âli'nin âmaline kesb-i ittıla eyledikten sonra bir memur için yine bu hayal peşinde koşmayı pek safdilâne bir hareket görürüm. Binaenaleyh, uhdeme tefviz buyrulmuş olan vazifenin ifasında heyet-i vekilece tayin ve tespit edilmiş olan esasat-ı siyasiye dairesinde çalışacağıma meclis-i âlice ve heyet-i celilelerince itimat buyurulmasını rica eylerim.

Beni tanıyanlardan birçoğu ittihad-ı İslâm meraklısı olduğumu bilirler. Filhakika öyleyim. Bu benim için mukaddes bir gayedir. Fakat İslâmiyet'in daha şevketli zamanlarında bile eriştirilemeyen bu gaye, bu milliyet devrinde bir hayal-i ham sırasına geçmiştir. Gerçi Kâbil Sefareti'nin tevcihi sıralarında, İttihad-ı İslâm fikrimden geçmedi isem de Meclis-i Âli'nin âmaline kesb-i ittıla eyledikten sonra o âmal dairesinde hareket bana da farz olmuştur.

Garpça medenileşmeye ve Garplılarca mütevatir olan muhayyel taassubumuzu unutturmaya ne kadar çalıştıksa Garplılar bunu meskenetimize hamlederek o kadar üzerimize yüklediler ve Mareşal Allenby'ye Londra hemşehriliği tevsiye edildiği gün koca medeni lordlar ehl-i salip muzafferiyetinden bahis etmekten utanmadılar.

Memleketimizin cenup ve cenub-ı garbisindeki İslâmların nifak yüzünden Hicaz'da yaşartmış oldukları gözlerimi Şarkta istihlas ve tealiye çalışmakta olan İslâm kütleleri arasında kurutacağımdan memnun ve bahtiyarım. Şarkın bizim için kalpleri sızlayan Müslümanları arasında kuruturum.

Harb-i Umumi'nin Mütarekesi yapıldığı zaman hepimiz Garb'ın medeniyetinden, insaniyetinden dem vuran barbarlarından bizim de adalet, insaf dairesinde muamele göreceğimizi ummuş idik. Fakat bizi fart-ı taassupla lekelemiş olan o barbarlar sırf Müslüman olduğumuz için bizi boğmaya azmettiler. Harb-i Umumi'de düşmanları olan mil-i Hristiyanıye bugün iş-güçleriyle uğraştıkları hâlde biz, kahpelikle başımıza musallat ettikleri Yunan domuzunu, mübarek ve mukaddes topraklarımızdan çıkarmakla meşgulüz...

Ben esaretten kurtulduktan sonra aranızda bir cephane sandığı taşımak, cepheye bir mücahide bir matara su olsun yetiştirmek maksadıyla koşup geldim...

Gazetede beyanatın hükümetin siyasetine muhalif görünen noktalarının tashih ve tekzibi tensip buyurulur ise nikat-ı mezkûrenin iş'arı mütemennadır efendim.

27 Mart 1922.

Kâbil Mümessili Fahreddin”



Fahreddin Paşa ve
sefaret heyeti, 99 gün
süren Kâbil yolunda.



Türk Lüvari tohumu sudan
geçerken

Kâbil'e giderken verilen talimat

Yine bu çerçevede, TBMM Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından verildiği anlaşılan talimatı defterine not etmiştir:

“Almancadan mütercem *İskan ve Temsil Risalesi* Samsun'da Muhacirin İdaresi'nde vardır, okumalıyım. Rusya ile dostluk, siyaset ve iktisadiyat sahasında Şarkt'a serbesti, Garb'a karşı yalnız kalmamak, Türk ve Müslümanları himaye, fakat husumet hâlinde harekâtımız millî olmalı, dinî olmamalıdır. Türklerin milli inkişafı, Ruslara karşı ağıza alınmamalıdır. Ruslar bizden şüphe ediyorlar, Pan-Turanist meselesinden dolayı...

Tatarlardan içtinap edilmelidir. Afganistan'ı kuvvetlendirmek için her şeyi feda edeceğimizi Afganlılara anlatmalıdır. Afganlar komünizmi kabul etmiyorlar. Buna binaen İngilizler, Türkleri Bolşevik diye ilan ediyorlar.

Haccın devamını mâni tedbirler almalı. Bilhassa selamet-i tarik olmadığından bahsetmeli. Mesail-i şeriye üzerine mübahasata girişmeli. Hindistan'da Hüddamü'l-Kâbe adlı bir cemiyet var. Onu söndürmeye çalışmalı.

Sevr Muahedesi'ni tefsir eden bir risale var. Siyasî bir tahlil, bunu Afganlara okumalı. Afganların Hindistan'a istilası gaye ise kurtarmak lazımdır. Hint ihtilalcilerinin inkisarını mucip olacak şeylerden zabitlerinizin içtinabı muktezidir, zabitan Afganistan siyasetine katiyyen müdahale etmemelidirler. Bu zabitler emrim altında bulunacaklardır. Enver, Cemal bunlara karışmayacaklardır su-i tefehhüm olduğunu onlara ihsas etmemek (lazım). Talimatla hareket ettiğimizi onlara bildirmek lazımdır. Enver, Cemal bizim işlerimizde, Afganlarla aramıza girmeyecekler, mutavassıt olmayacaklardır. Cemal, ordu müfettiş-i umumisidir.”⁶

Gazi Mustafa Kemal Paşa, bu arada 26 Kasım 1921'de Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Cemal Paşa'dan Enver Paşa ile ilişkisini kesmesini ister ve Fahreddin Paşa'nın Afganistan sefiri yapıldığını bildirir:

“Moskova'da Sefir-i Kebir Ali Fuat Paşa Hazretleri'ne,
Telgrafnamenizi 8 Teşrinisani (Kasım) 1921'de yirmi iki günde aldım. Cemal Paşa şimdiye kadar gösterdiği dürüst harekette devam ederse kendisini takviye edeceğiz. Her hâlde Enver Paşa ve saire ile alâkasını katetmelidir. Bunları benim tarafımdan açıkça kendisine söyleyiniz. Medine Muhafızı Fahreddin Paşa'yı Afganistan sefiri yaptık. Cemal Paşa'nın Afganistan'daki mesaisini yavaş yavaş millete anlatarak mevkiini tahkim edeceğiz, şimdiye kadar olan işaretini hüsn-i telâkki ve mümkün olanlarını tatbik ettim. Onun tarafından telgrafa ve iş'ar-ı devletinize muntazırım.

*Mustafa Kemal*⁷

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 20 Haziran 1922'de Cemal Paşa'ya yazdığı bir şifre ile de Afganistan'a ait hususlar hakkında Fahreddin Paşa'ya bazı talimatlar verildiğini, münasebette olmalarını tavsiye eder.⁸

Cemal Paşa da 4 Temmuz 1922'de Moskova'dan Kâbil'e Fahreddin Paşa'ya yazdığı mektupla, Fahreddin Paşa'nın sefirliğine ne kadar sevindiğini ve tebriklerini aktarır ama 21 Temmuz'da Cemal Paşa, Tiflis'te şehit edilince, son diyaloglarının acı hatırası olarak kalır:

“Moskova, 4 Temmuz 1922
Pek muhterem Paşa hazretleri,
Afganistan sefâretine tâyininizi haber verdikleri

⁶ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 64-65.

⁷ Ali Fuad Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, 1955, s. 298.

⁸ Süleyman Beyoğlu, *age.*, s. 336.

zaman duyduğum zevk-i mânevîyi tasavvur edemezsiniz. Vatanımızın en büyük tehlikeler içinde kıvrandığı o müşkül demlerde bir muhitte yekdiğerimiz hakkında nihâyetsiz emniyetler ve itimatlar besleyerek sarf ettiğimiz mesâiyi düşünerek yine aynı gâye için başka bir muhitte ve fakat aynı mahâlde bezl-i makdûra başlayacağımızı anlamak şüphesiz bu zevk-i mânevîyi husûle getirmek için kâfi bir müjde idi. Gönlüm öyle isterdi ki siz Kâbil'e gelirken ben de orada bulunayım ve sizi ben istikbal edeyim. Fakat 'Felek Mustafa'ya yâr olmadı'. Ben ancak beş-altı (gün) için Kâbil'den iftirak etmiş iken işte dokuz ay olduğu hâlde el'an buralarda bulunuyorum. Daha ne zaman geleceğimi tespit için hiçbir imkâna mâlik değilim. Bu dokuz ay zarfındaki icrâat ve teşebbüsâtıma ve Enver Paşa'nın son Buhâra teşebbüsü hakkındaki nikât-ı nazarıma dâir Emîr-i Afgan hazretlerine aynı posta ile takdim ettiğim mufasssal arızanın bir suretini Bedri Beyefendi'ye gönderdim. Ve zât-ı devletlerine mahremâne olarak ibraz etmelerini ricâ ettim. Onu okuyunca bütün hakâyık-ı ahvâle peydâ-yı vukuf buyurulmuş olur. Mektubun bir suretini de İsmet Bey yediyle Mustafa Kemal Paşa hazretlerine takdim edeceğim. Ben İsmet ve Nusret ve Süreyya beylerle berâber yarın Tiflis'e gidiyorum. Oradan İsmet Bey'i seyr-i seri ile Ankara'ya göndereceğim. Onun muvasalatından sonra da kendim Kars'a kadar giderek makine başında Mustafa Kemal Paşa hazretleriyle görüşeceğim. Sebeb-i mülâkatı Emir hazretlerine yazdığım arıza suretinden anlarsınız. Buraya başkaca bir şey ilâvesine lüzum görmüyorum. Yalnız bugün berâ-yı vedâ Karahan nezdine gittiğim zaman kendisini pek değişmiş gördüğümü ilâve etmek isterim. Kâbil'de Hâriciye Nezâreti'nde vukûa gelen tebeddül-i âhir bu tebeddülün esbâb-ı asliyesini teşkil ediyordu. Herhâlde Kâbil'e muvâsalatım daha uzun zaman teahhur etmeyecektir kanaatindeyim. Muhammed Veli Han hazretleriyle pek ziyâde sevişeceğinize hiç şüphe etmiyorum. Cenâb-ı Hakk mesâîmizde cümlemizi muvaffakiyetine mazhar buyursun. Rûfekâ-yı kirâmınıza ihtirâmâtımı arz etmenizi ricâ eder ve hürmetle gözlerinizi öperim muhterem paşa hazretleri.

Refik-i kadîminiz Ahmed Cemal"

*

Fahreddin Paşa'nın Kâbil'e sefir atanması İngilizleri oldukça endişelendirir; İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir H. Rumbold, Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası'nın Orta Asya'da propaganda aracı olarak kullanılacağından ve Kemalistlerin kendi hegemonyaları altındaki bütün Müslüman devletlerinden oluşan bir ittifak kurması ihtimaline karşı hükümetinin dikkatini çeker. İngiliz istihbaratı, Ankara'daki bir casusundan da; hükümetin, Afganistan'a büyükelçi olarak atanan Fahreddin Paşa'ya verilecek talimat konusunu görüştüğünü, Hindistan Hilafet Komitesi veya Hindistan Ulema Derneği vasıtasıyla Gandi'ye bir kutlama mektubunun Fahreddin Paşa tarafından götürülmesinin kararlaştırıldığı; bu mektupta Ahmedabat'ta yapılan 33. Kongre'den dolayı ümitsizliğe kapılmadan, her türlü tehlike ve güçlülere karşı mücadeleye devam eden Gandi ve arkadaşlarına Ankara Hükümeti'nin tebriklerinin sunulduğu; Fahreddin Paşa'ya ayrıca İngiliz istihbarat servisinin Afganistan'daki faaliyetlerini ve bu ülkede İngiltere lehine çalışan kişi ve kuruluşlarla ilgili bilgi edinme görevi verildiği, ayrıca İngilizlere karşı başlatılan hartalın (grev) sürdürülmesinin dinî bir görev olduğuna dair bir fetvayı Fahreddin Paşa'nın yanında götüreceği bilgisini kayda geçirir.⁹

*

16 Nisan 1922'de Trabzon'dan Dalmaçya vapuru ile Batum'a geçen heyete yol boyunca büyük kolaylıklar gösterilir. 21 Haziran 1922'de Afgan hududundaki Güşek kasabasına

⁹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı'mızda Türk-Afgan İlişkileri*, İstanbul, 2002, s. 217; Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Ankara, 2018, s. 117; Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara 1995, s. 248-249.



Fahreddin Paşa ve sefaret heyetinin Afganistan sınırından girişte ilk karşılanması, 21 Haziran 1922.

ulaşılır. Afgan ümerasından Abdürrahim Paşa, Nakatran kasabasında sefaret heyetini merasimle karşılar ve temin ettiği yük hayvanlarıyla birlikte hareket ederler ve Kâbil'e girişte Afganistan Kralı Amanullah Han tarafından merasimle ve coşkuyla karşılanırlar.

Fahreddin Paşa'nın Kâbil Elçiliği heyeti; sefaret müsteşarı Mısırlı Hilmi Bey, elçilik başkâtibi Münir Bey, ikinci kâtip Ziya Bey, üçüncü kâtip İdris Sabih Bey, evrak memuru Ziyad ve Haydar İsmet beyler, yaver Şevket Efendi, elçilik imamı Mehmet Sadık Efendi ile birlikte dört kurye, farklı şube uzmanlarından beş kişi ve üç subaydan oluşuyordu. Türk heyetine Afganistan Elçilik Müsteşarı Muhammed Kali Han ile sefaret görevlilerinden Kasıd Haydar Han da refakat ediyorlardı.

Medine'de Fahreddin Paşa'nın maiyetinde yedek subay olarak görev yapan ve o esnada yazdığı şiir ve yazılarla dikkat çeken İdris Sabih (Gezen) Bey de Fahreddin Paşa'nın heyetindedir. Üçüncü kâtip olarak heyete dahil olan İdris Sabih Bey¹⁰, muhtemelen Fahreddin Paşa tarafından propaganda amacıyla böyle

görevlendirilerek, Afganistan'da karşılanışlarından itibaren, gözlemlerini kaleme alarak, muhtelif gazetelere zaman zaman "Afganistan Mektupları" veya "Kâbil Mektupları" başlığıyla gönderir:

"Afgan heyet-i sefaretimiz Kâbil'de

Afgan heyeti, Afganistan'da pek müstesna bir istikbale mazhar olmuştur.

19 Mart'ta (1922) Ankara'dan hareket ve Rus hududundan beri Afganistan hükümetinin misafir-i mahsusu olarak mürtefian ve mutayyiben (yükseltilmiş ve ödüllendirilmiş) seyahate devam eden heyet-i sefaret, ilk hareketinin yüzüncü gününe müsadif 26 Haziran Pazartesi günü otomobillerle Kâbil'e vasıl oldu. Türk zabitanının yetiştirdikleri piyade, süvari ve topçu numune kıt'ası ve iki takım muzika ile senelerden beri Kâbil'de ihtiyar-ı ikamet (oturmaya seçen) eden Türk vatandaşlarımız ve ahali-i belde tarafından Mehtap Bağı'nda heyet için yapılan resm-i istikbal (karşılama töreni) pek samimi idi. Mümessil Fahreddin Paşa Hazretleri, Afganistan'ın istiklalini kurtaran

¹⁰ Fahreddin Paşa ile Kâbil ekibine aldığı İdris Sabih Bey, sonrasında Dışişleri kadrosundan 1949'da emekli oluncaya kadar birçok ülkede muhtelif görevler alır.

askeri, Türk milleti ve ordusu namına tebrik etti. Salonda çay ve pastalarla izaz edilen (ağırlanan) heyet, biraz istirahatten sonra İmaret-i Seniyye Camii'nden sefarethane olarak tahsis edilen ve Emir-i Hazret'in veliahtlığı zamanında ikamet buyurdıkları Aynüssâre Kasrı'na indi.

Cephesinde al bayrağımızın temevvüç ettiği (dalgalandığı) sefarethane bahçesinde ve medhalinde (girişinde) intizar eden (bekleyen) memurîn-i askeriye ve mülkiye ve eşraf-ı belde ile mekteb-i harbiye ve hayliye talebesi, Türk kardeşleri hakkında kalbî nutuklar ve temsillerle beyan-ı hoş-âmedî eylediler. Kırk küsur günlük yolumuzda heyetimizi ağlayarak ağırlayan bütün Afganlılar gibi fevkalade tezahüratta bulundular.

Dört gün sonra heyet-i sefaret, Emir Hazretleri tarafından kabul buyruldu. Emel-i Hazret (Emir Hazretleri'nin lakab-ı mahsuslarıdır) ile mümessil Paşa Hazretleri'nin gözyaşları ve hıçkırıklarla yekdiğerlerini kucaklamaları ve Emir Hazretleri'nin heyet-i zabitanımıza Türkçe 'kardeşlerim' diye hitabı, her türlü diplomasi merasimi haricinde pek müstesna bir aile tablosu teşkil ediyordu. Heyet hakkında hassaten ibraz-ı teveccüh ve muhabbet eden ve kasrın, memurîn ve sefarette adem-i kifayetini (yetersizliğini) haber alarak her türlü esbab-ı istirahatın istikmalini (rahatının sağlanmasını) irade buyuran Emel-i Hazret, sefaret emirine ayrıca bir daire-i mahsusa ile lütfen bir lando ve müceddet (yenilenmiş) bir de otomobil tahsis buyurdular. Cuma namazına Yol Hışti Camii'ne giden heyet, Afgan milli sarığı ile mindere çıkan Emir Hazretleri'nin lisan-ı Arabî üze eda ettikleri tahmid ve tasliyeden (hamd ve şükür) ve selâtîn-i İslâm'a (İslâm sultanlarına) fevz ve nusret temenni eden (üstünlük ve zafer dileyen) tazarruatından (yakarışından) sonra ittihat lüzumundan bahsen irat buyurdıkları Farisî hitabeyi dinledi ve bizzat imamet eden Emir Hazretleri'ne iktidaen (uyularak) salat-ı cumayı eda eyledi. Emir Amanullah Han Hazretleri henüz 28 yaşında zeki, münevver ve muhitin pek fevkinde mübarek bir şahsiyet olup mehd-i mesudu (doğumu) ile Afganistan tarihinde bir altın devir açmış bir padişahıdır. Elyevm Kâbil'de Türk heyet-i sefaretinden

مجلس دادلر مقامی

استانبول : بشاقل چایسده جلال اولدی و قوشنده
کلون نومردی : استانبول ۱۹۷۰ و ۷۸۵ — تفراف آدمی : استانبول

ترتیب جلد اولدی باش حرکت ، اداره جلد اولدی اداره مدیریت تاسه کرندری
آزاد ایچیل اولدی ایچون آدرسی و پولور برطرف لب ایچیلیدر

نسخه ۱۰۰ پاره

افغان هیئت سفارتی طالبه

هیئت ، افغانستانده پک مسکنا بر استیاله مظهر اولمشدر

افغانه امیری حضرتی هیئت نورک (قارده مشرق) مظاہر قارشیوسوس دهمد کرئی
بالغات اسامت ابدیه امیر حضرتی اقتدار ابدیه محازی ادا ابرلشد




افغانه امیری اماماندر غابہ حضرتی

افغانه مقبری سرری پاشا حضرتی

[*] قاری قاری حضرتی : کابل ۸۰ نوؤ ۷۳۸

۱۹۷۰ مازده آخرمده حرکت وروس حدوددن
بری افغانستان حکومتک مسافر مخصوص اولدوق
مرحبا و مطیبا سیاحت دوام ایدل هیئت سفارت
الهی حرکتک پوزیچی کوته مصادف ۲۶ حریران
بازار ارنی کوف اوٹوموبیلک کاله واسیل
اولدی . تورک مطبوعاتک پشدر و تکراری باده .
سواری و مطرین بونه طاقی واکن طاق موزیک
ایله سنه زدن بری کالده اختیار اقامت ایدل
تورک مطبوعاتک و اعالی بده طرفندن (مناصب
بالغ) کده هیئت ایچون ایلیل دسم استقبال کده
ممنون ایدی . بیتا بنیرالین پاشا حضرتی
افغانستانک استقلالق قورقوران سکری . تورک
ملی وادوسی تاسه تبرک ایتدی .

سالمده جای و یستلرک ایزاز ایدیل هیئت
براز استراحتدن سوکره امانت سایه جادیدن
سفارتکانه اولدوق شخصیت ایدیل و امیر طاهرک
ولی حدکی زمانده اقامت یوردلری عین الصوره
اصرت ایتدی .

چهره سنده آل بارالمرک تجوج ایتدی
سفارتکانه پالکسندده و مدخلده انتظار ایدل
مأمورین عسکرک و مذکبه و اشراف بده ایله
مکتب حریر و حبیب طایسی ، تورک قارده مشرقی
خنده دلی لظفر و تیزلرک بیان خوش آمدی
الجلبر . فرق کسور کرکله پوزده میشری
آغلایمق آغلایلاپ بوتون افغانلر کی
نورق امانده نظارنده بوتونلر .

دوت کون سوکره هیئت سفارت امیر
حضرتی طرفدن قبول یوردلری . اعلی حضرت

[*] کال عارمرک بوتونلر کی توردلیدر
بر نومردی مکتوب هنوز ایزه واسیل اولدیلدن
بالجوری بونی دعا اول درج ایدیلور .

(امیر حضرتی کتب مخصوصلرک) ایله
بیتا پاشا حضرتی کوز پاشری و میلمی طرک
یکدیگرکی فرمالاماری و امیر حضرتی کتب هیئت
ضابطه نورک (قارده مشرق) دیه خطای
هر دور دیلمی مراسی خارجده کده مسکنا
بر طاقه تالوسی تشکیلی ایدیلور . هیئت
خنده خاسه ایزاز توجیه و هیئت ایدل و نصرتک
مأمورین سفارته عدم کفایتی غیر اکثری
هر دور اسباب استراحتک استیکالی ایزاده
یوردل اعلی حضرت سفارت امیرک آریجه بر
دائرة مخصوصه ایله اعلی بر لاندو و جمد رده
اوٹوموبیل شخصیت یوردلر . چه نازیه
[بول خشیق - طوبک کوبی] جاسه کیدن
میزانده ملک علی صابری (ک مینر) خیال امیر
حضرتی لسان عربی اوزده ادا ایتلری
تحمید و تحلیدن و سلامت اسلامه نوؤ نصرت
خی ایدل ضرعاندن سوکره الحمد لزومدن
بیتا ایزاد یوردلری قاری خطایی دیکلیدی
و لقات امانت ایدل امیر حضرتی کتب استاده
صلاته جیدی ادا ایدی . امیر امانالله خان
حضرتی هنوز یکری سکر بلسنده ذکی ،
منور و عیقه کده فوئده مبارک بر شخصیت
آشوب دور آچش

برادشاهدر .

ایوم کالده تورک هیئت سفارتدن مامدا
ایران ، بناروا ، روس ، انگلیز ، ایتالیا
سفارتلری ، بر فرانسیز مأمور مخصوصی وادود .
تورک آلبیسندده یکری کیشیک جین هیئت
سفارت کشتی ، زاپون و آلمان هیئتلرکده انتظار
انتظار ایلکده بوتونلر .

آدریس صلیح

چاپخانه خط فاضلنده



maada İran, Buhara, Rus, İngiliz, İtalyan sefaretları, bir Fransız memur-ı mahsusu vardır. Temmuzun altısında yirmi kişilik Çin heyet-i sefareti gelmiş, Japon ve Alman heyetlerine de intizar-ı enzar edilmekte bulunmuştur (beklenmektedir).

Kâbil'de Fahreddin Paşa ve sefaret heyetine resmî karşılama merasimi, 26 Haziran 1922.

Kâbil, 8 Temmuz 1338 (1922) ¹¹

İdris Sabih

¹¹ *Vakit*, 10 Ağustos 1922.



Türk-Afgan Dostluk Anlaşması'nın tasdiki merasiminde Afgan Kralı Amanullah Han ve Fahreddin Paşa karşılıklı dost ülkelerin bayraklarını sarınmış hâlde, 20 Ekim 1922.



Afganistan Dışışleri Bakanı Mahmud Tarzi, Fahreddin Paşa, Afgan Kralı Amanullah Han ve Afgan Askerî Okul Müdürü Mahmud Sami Han, Afgan Kraliyet Sarayı'nın bahçesinde.

Cemal Paşa'nın ekibinden bir eğitim subayı olarak Afgan ordusunda görev yapan ve o günlerde Kâbil'den ayrılmaya hazırlanan Başkâtipzade Mülazım Ragıp Bey de aynı merasimleri günlüğüne izleyici olarak aktarır:

“26 Haziran 1338 (1922) Pazartesi günü sabahla beraber, Kâbil sefirimiz muhterem Fahri Paşa Hazretleri Kâbil'e geldi. Kısa bir dinlenmeden sonra, saat 9.30'da Mah-ı tab Kal'a'da çay, saat 13.30'da yemek ziyafeti verildi. Fahri Paşa'nın gelişi ile birlikte, Emir Hassa Bölüğü ve muzikası, bizim yetiştirdiğimiz topçu ve süvari bölükleri, etraftan gelen halk, Afganistan'daki Türk zabitan ve sefaret erkânı tarafından fevkalade bir karşılama merasimi yapıldı.

29 Haziran Perşembe, sefaret heyetinin Emir huzuruna kabulü merasimi.

30 Haziran Cuma, Gülbağfa mesireye gidildi. Çok güzel bir parktı. Kâbil'deki hayatımız biraz hareketlenmiş, sanki vatan topraklarındaymışız gibi bir rahatlık başlamıştı ki, maatteessüf Cemal Paşa'nın Tiflis'te yaverleriyle birlikte Ermeniler tarafından şehit edildiği haberi geldi (21 Temmuz 1922). Bu haber üzerinden henüz 15-16 gün geçmemişti ki, Enver Paşa'nın da Belcivan'da Ruslarla yaptığı bir çarpışmada şehit düştüğü haberini aldık (4 Ağustos 1922). Tabii fevkalade üzüntülü günler...

9 Teşrinievve 1338 (Ekim 1922) Pazartesi akşamı -salı gecesi, Dilgüşa Sarayı'nda, Emir Hazretleri tarafından Türklerin muzafferiyetleri şerefine bir şölen tertip edilmiş, gündüz geç vakitlere kadar da, şehirde askerî gösteriler ve muzika bölüğünün terennümleri yapılmıştı. Geceki davette İran, Rus, İtalyan, Fransız süferâsı (elçileri) bulundukları gibi Kâbil'deki bütün Türk zabitan da bulunuyordu. Ziyafet esnasında ve sonrasında yapılan konuşmalarda, Afgan Hariciyesi tarafından, artık bizim memleketimize dönebilmemiz için ruhsat verileceği resmen tebliğ edildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ile sair mesai arkadaşlarına da Afgan nişanı verileceğini bizzat Emir söyledi ve kemal-i tevazu ile idare-i kelim etti.

20 Teşrinievvel 1338 (Ekim 1922) Cuma günü, Emir ve maiyeti ve bütün memurlar, Kâbil'de bulunan bütün Türkler ve ahali 'İydgâh' denilen namazgâhta toplandı. Cami içinde cuma ezanını Emir Sahib okuduğu gibi, hutbeyi de bizzat Emir hazretleri okudu. Besmele ve hamdeleden sonra Emir Sahib, Farsça ittihad-ı İslâm ve terakki-i İslâm'a dair bir hutbe okuyarak evvela Türk ve İran hükümetlerine duadan sonra Afgan hükümetine ve kendi milletine dua etti. Emir hazretleri namazdan sonra fevkalade bir cemm-i gafir (kalabalık) huzurunda görüşmeye çıkarak Türkleri metheden kısa konuşması sonunda Türklerle yapılmış olan muahedeyi madde madde Hariciye nazırına okuttu ve kendisi ahaliye hitaben izah etti. Sonra da ahali huzurunda muahedeyi imza edip siyah Afgan bayrağına sarılı olduğu hâlde, sefirimiz Fahri Paşa Hazretleri'ne verdi. Sefir Paşa da öpüp başına koyduktan sonra açıp içinden muahedeyi alarak bayrağı boynuna, göğsüne sardı. Sefir Paşa da bizim bayrağımıza sarılan muahedeyi Emir'e verdi. O da öpüp başına koyduktan sonra bizim bayrağımıza sarındı. O muazzam cemaat karşısında ittihad-ı İslâm adına musafaha ve musafaa ettiler (el sıkıştılar ve birbirlerine sarıldılar). Sonra Emir Hazretleri bu muahededen ve Türklerle olan ittihattan doğan memnuniyetini beyanla sözlerini Türkçe olarak söylediği şu cümle ile bitirdi: 'Ben şimdiye kadar Türklerin dostuyum, derdim, şimdi ise Türklerin bir fedaisi oldum.' Dakikalarca alkışlar... Sefir Hazretleri'nin nutku da pek mükemmeldi. Ağlayanlar... Sevinç ve heyecan... Hemen arkasından sefaret imamı tarafından yapılan belîğ bir duadan sonra muzikalar terennüme başladı. Emir ile Sefir Paşa bayraklar boyunlarında sarılı olduğu hâlde, birlikte saraya gittiler ve ahali dağıldı.”¹²

¹² Başkâtipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, Ankara, 1996, s. 145-147.



Millî Mücadele'nin dönüm noktası olarak Büyük Taarruz'un zaferle neticelenmesi şerefine Afgan Kralı Amanullah Han'ın 9 Ekim 1922 Pazartesi akşamı Dilgüşa Sarayı'nda verdiği davetin hatırası.

Afganistan'da istiklâl şenlikleri

“Kâbil 20 Eylül 1338 (1922)

Afganlı kardeşlerimizin Ağustos'un 18'i Cuma gününe müsadif istiklal şenlikleri Çeşn-i İstikbal) tam sekiz gün devam ettikten sonra geçen cuma günü hitam (son) buldu. İstiklal bayramı Kâbil'in 28 kûsûr kilometre garb-ı şimalisinde kâin (kuzey batınında bulunan) Beğ'al nâm sayfiye mahallinde hemen bütün payitaht ahalisi ve civar ve hudut kabâilinin (kabilelerinin) iştirakiyle pek parlak bir surette tes'id edildi (kutlandı).

Günlerden beri Kâbil tahliye edilmiş, ahali ve esnaf her sınıf halk aileleriyle Bağman'a nakl etmiş, bağ, bahçeler içinde, akarsular arasında çadırli büyük bir ordugâh kurulmuştu. Devr-i İstibdad'ın Ramazan sergilerini hatırlatacak surette tuhafiyeciler, yemişçiler, şekerciler, çaycılar, rengârenk bayraklar ve elektrikler ile donattıkları çadırli dükkânlarında kemâ fi's-sâbık (eskiden olduğu gibi) kâr u kispleriyle (kâr ve kazançlarıyla) meşgul idiler.

Sefaret heyetleri, istiklal bayramına suret-i hususiyede (özel surette) davet edilmişlerdi.

Şenliklere cuma günü Bağ-ı Umumi denilen millet bahçesinde Amanullah Han'ın mütevali (uzayan) ve sürekli alkışlarla sık sık inkıtaa (kesintiye) uğrayan samimi bir hitabesiyle iptidar edildi (aceleyle başlatıldı). Emir hazretleri nutuklarında şöyle diyorlardı:

'Afganlılar, bugün bizim için büyük bir bayramdır. İstiklal bayramıdır. Bundan dolayı siz kimseye minnettar değilsiniz. İstiklal verilmez, alınır. Allah'ın inayetiyle onu siz kılıçlarınızla aldınız. Gönül ister ki Afganistan hükümetler içinde nasıl hür ve müstakil ise siz Afganlılar da kendi aranızda öylece hür ve müstakil olasınız. Bu kadar uzun senelerden sonra kavuştuğumuz istiklali inşallah ilâ nihaye (sonsuza kadar) kucaklamakla bahtiyar olacağız. Onun için yegâne tehlike, Allah göstermesin aramızda tahaddüs edecek (ortaya çıkacak) ikilik ve nifak olabilir! Allah'tan niyaz ederim ki Afganistan ve Afgan milleti uğrunda feda-yı hayat bahtiyarlığını bana nasip etsin!'

Nutku müteakip, asker ve kabâil (kabileler) tarafından Aten denilen ve tekkelerin pür vecd ve cezbe devaranlarına benzeyen milli

ahenkât rakslar icra edildi. Afgan'ın milli elvanı ve düvel-i müntehabe (seçilmiş devletler) arasında en çok Türk bayraklarıyla pek zarif bir surette donatılan bahçe, askerî mızıkaların, millî sazların davul ve darbukaların etrafında üst üste yığılan sermest-i şetaret (neşeden sarhoş olmuş) bir kalabalık bana ne vakitten beri hasret kaldığımız o bayramları hatırlattı. Sekiz gün bayram... Tıpkı masalların 40 gece süren düğünleri gibi! Ne bahtiyarlık!

Dalmışım, birden serin bir su serpintisi gibi içimi titreten bir şeyle silkindim. Bir tarhın üstünde aksakallı bir ihtiyar ezan okuyordu! Mızıkaları, davulları susturan kendinden geçen bir halkın hây u huyunu bastıran bu yumuşak seste bilmem nasıl bir tesir vardı. Oturanlar doğruldu, kol kola gezenler çözüldü, raks halkaları açıldı, bütün o cemiyetler birer cemaat oldu. İnhinâ (eğilme) kâbiliyetleri tecrübe edilen zağlı birer kılıç gibi mukaddes ve yüksek fısıkiyeler altında diz dize, yürek yüreğe toplanan uzun saflar, çiçeklerin ılık nağmelerini teneffüs ederek ikindiye kıldılar ve yarım bıraktıkları eğlencelerine tekrar döndüler. Artık akşam olmuştu. Suların karardığı son saatte, kim bilir nasıl müşterek bir tahassüsle rikkate gelen ampullerin kirpikleri birer damla ile yaşardı. Elektrikler yanmıştı. Garibane yerime döndüm.

Sekiz günlük bayramın bütün teferruatını tafsile imkân bulamayacağım. Millî mamulât ve mahsulât sergisini, teşhir edilen atları, öküz, koç, horoz, çil, bıldırcın, Hint bülbüllerinin döğüşlerini, pehlivan güreşlerini, oyunlarını, fil, at, merkep yarışlarını, endahtları (atışları) resmigeçitleri, atış ve çüb-bazi (değnek oyunu) eğlencelerini, fener alaylarını, bilmem ki hangi birini yazayım? Sekiz günü tıka basa dolduran bütün bu şeylerden yalnız birkaçını anlatabilirim ne mutlu! Cünbüşün üçüncü günü fil yarışları icra edildi.

Her filin üstünde hangar ve garaj örtüleri cesametinde muhtelif renkli birer pûşide (örtü) vardı. Ciltlerine rengârenk boyalar ve yıldızlarla nakışlar işlenmiş her ayak, heykel ve mozaik bir sütuna dönmüştü.



Afganistan'ın istiklal bayramının (Çeşn-i İstiklal) açılış merasimi. "Çeşn-i İstiklâl'de Emir Hazretleri'nin bir senelik icraata âit nutuklarını irat etmek üzere minbere çıktıkları sırada", 20 Eylül 1922.

Çeşn-i
İstiklal'de
yarışan filler.
Sol başta
elinde fotoğraf
makinesi
görülen
Fahreddin
Paşa'dır.



Yassı ve geniş kulakları, Kurun-ı Vusta'nın (Orta Çağ'ın) kocaman ve mehip (heybetli) kalkanları gibi başlarının iki tarafından sarkıyordu. Pek battal vücutlarına rağmen hepsi de şayan-ı hayret derecede zeki ve hassas idi. Sinek ve sair muziyatın tacizatından (çeşitli zararlıların tacizinden) kurtulmak için şehik (hıçkırıklar) vasıtasıyla kilolarla toz toprak ve taşla doldurdukları hortumlarının ağızlarını haşaratın bulunduğu tarafa tevcih ederek (yönelterek) muhtevisyatını zifir suretiyle ve bir türlü şiddetle püskürtüyorlardı. O zaman toz toprağa karışıyor, kesif bir duman içinde heyûlaları (hayalleri) bile gözden siliniyordu. Ekseriya sinekler aleyhine yapılan bu bombardımanlar topların peşrev ateşlerine benziyordu.

Fillerin boyunlarına oturan palyaço kıyafetli süvariler ucu sivri bir demir şişle ara sıra başlarına takarak bîçare hayvanları sürüyorlardı. Sahanın adem-i istiabından (sahanın darlığından) dolayı her yarışa beş fil dahil olmuş üç yarışa on beş fil iştirak etmişti. Her hayvanın alnı dost devletlerden birinin elvan ve alamet-i

milliyesiyle (millî işaretleriyle) süslenmişti. Cephesinde ay-yıldızımız menkuş (işlenmiş) bulunan bir fil diğerlerini arkada bırakmak suretiyle birinci geldi. Pek çok alkışlandı. Diğer bir yarışı Afgan armasını hâmil başka bir fil kazandı ve sürekli alkışlar topladı.

Koşuya iştirak eden filin, kafasından yediği sivri şiş acısıyla hedefe bir an evvel varmak hususunda gösterdiği gayret görülecek şeydi. İnsana, yanını belini alamayan romatizmalı şişman kötürümleri hatırlatıyordu. Hele yarışı kazanan filin Emir hazretlerine dönerek hortumuyla müşarünileyhi selamlaması, en soğukkanlı bir adamı bile güldürmeye kâfiydi.

Cünbüşün dördüncü günü maarif günüydü. Habibiye (Mülkiye) ve Harbiye mektepleri talebesi med'uvvîn (davetliler) önünde müktesebat-ı âliyelerini (edindikleri yüksek bilgilerini) gösterdiler. Mekteb-i Habibiye'ye ait programın üç numarası bizi alakadar ediyordu. Efendilerden biri sevimli bir şive ile Türkçe bir nutuk irad etti. Bir diğeri tarihimizin devr-i istilasını (yayılma dönemini) Farisî lisanıyla takrir eyledi. En sonra



Fahreddin Paşa'nın Celâlâbad'da bir İtalyan mimarın tasarımıyla inşasını gerçekleştirdiği Türkiye Sefaret binası.



talebenin heyet-i umumiyesi millî marşlarımızdan birini mızıkânın refakatiyle müessir bir surette terennüm eyledi. Her üç numara da defaat ile alkışlandı. Harbiye talebesi bir nasbiye (nişan alma) meselesini arazi üzerinde halletti.

Kâbil Türkiye Sefareti, talebeye medar-ı teşvik olmak üzere elde mevcut kitaplarla küçük bir kütüphane ihdasını kararlaştırmıştır. Şenliğin sonuncu cuma günü âli hazret, hükümetin bir senelik mesaisini icmal eden güzel bir nutuk irad ettiler. Tebaalarıyla heyet-i vüzera ve süferâ (vezirler ve elçiler) tarafından hararetle alkışlandılar.

Emir Hazretleri bilahare müsabakalarda derece kazanan ashab-ı liyakate bizzat tevzi-i mükâfat ve iltifatta bulunarak ve istiklal bayramı hatırası olmak üzere süferâyâ birer gümüş madalya hediye ederek kendilerinin tesis-gerdeleri (kurulmuş) olan istiklal şenliklerine hitam verdiler.”¹³

*

Fahreddin Paşa Kâbil’de olduğu sürece, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarını Anadolu’daki Milli Mücadele hakkında sürekli bilgilendirir; maddî-manevî yardımlarını talep eder. Fahreddin Paşa pek çoğuna Amanullah Han’ın da katıldığı toplantılar düzenler, her topluluğa konuşur. Bunlardan birinde, Pencap civarında bir camide minberde hutbe okuduğu sırada, cami imamı ortaya çıkar, Fahreddin Paşa’ya niçin sakalsız olduğunu sorarak, “sakalın sünnet olduğunu, halkı aldattığını” ileri sürer. Fahreddin Paşa, sorar: “İmam Efendi, mukaddes cihada katılmak İslâm’da farz değil midir? Sen bu farzı yaptın mı ki bende sünneti arıyorsun?” İmam Efendi, çok uzak olduklarını, katılmalarının mümkün olmadığını söyleyince de şu cevabı verir: “Cihad farzdır, bu bedenen katılmakla olur. Mümkün değilse en azından maddî ve manevî yardımla olur. Sen bunlardan hangisini yaptın?”¹⁴

Fahreddin Paşa, Afganistan’la yeni Türkiye Cumhuriyeti arasındaki iyi ilişkileri güçlendirmek için elinden geleni yapar. Anadolu’daki Milli Mücadele’yi de dikkatle takip

eder. 26 Ağustos 1922’de Başkumandanlık Meydan Savaşı ve sonrasında İzmir’in kurtarılışı üzerine, sevinç ve heyecanını Mustafa Kemal Paşa, Mareşal Fevzi (Çakmak) Paşa ve Hâriciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey’e yazdığı tebriklerde görmek mümkündür:

“Pek Muhterem Paşa Hazretleri,

Yalnız vatan-ı mübareki ve âtî-i millîmizi (millî geleceğimizi) değil, onlarla beraber âlem-i İslâm’ın da ümid ve istikbalini kurtaran muzafferiyet-i uzmânızı (büyük zaferinizi) ellerinizi ve gözlerinizi öperek kutlularım.

Güzel İzmir’imizi kurtardınız, Osmancığın mukaddes harîmini temizlediniz, Türk izzet-i nefesine vurulmak istenen yüzkarasını Akdeniz’le pakladınız!

Hiçbir tâbirin edâ edemeyeceği kadar büyük olan zaferinizle Cenâb-ı Hakk’ı kulluğumuzdan razı ve Cenâb-ı Mustafa’nın rûhunu hoşnut kıldınız!

Hepimize kan kusturan Mütarekenin o firavun devrini, himemât-ı celîlenizle (kıymetli himmetlerinizle) bugün bir rüya gibi hatırlıyoruz. O elîm kâbusu, elhak, Hazret-i Yusuf’tan daha muvaffakiyetle tebsîr (izah) eylediniz! Azîz olunuz!

Hilâlin husûfetini (ay tutulmasını) rasad edenler, şimdi göz kamaştıran bir tulûa (güneşin doğuşuna) şahid oluyorlar. Bir milletin ve bir ümmetin şükran ve mahmideti (övmesi) ile yüz yüze bulduğunuz şu sırada size hodgâmâne (bencilce) kendimden bahsedeceğim için beni bağışlayınız!

Paşa hazretleri, benim kocamış ömrümü tazelediniz! Sağ olunuz!

Hayatımda hiçbir zaman kendimi bu kadar bahtiyar hissetmemişimdir ve etmeyeceğimdir.

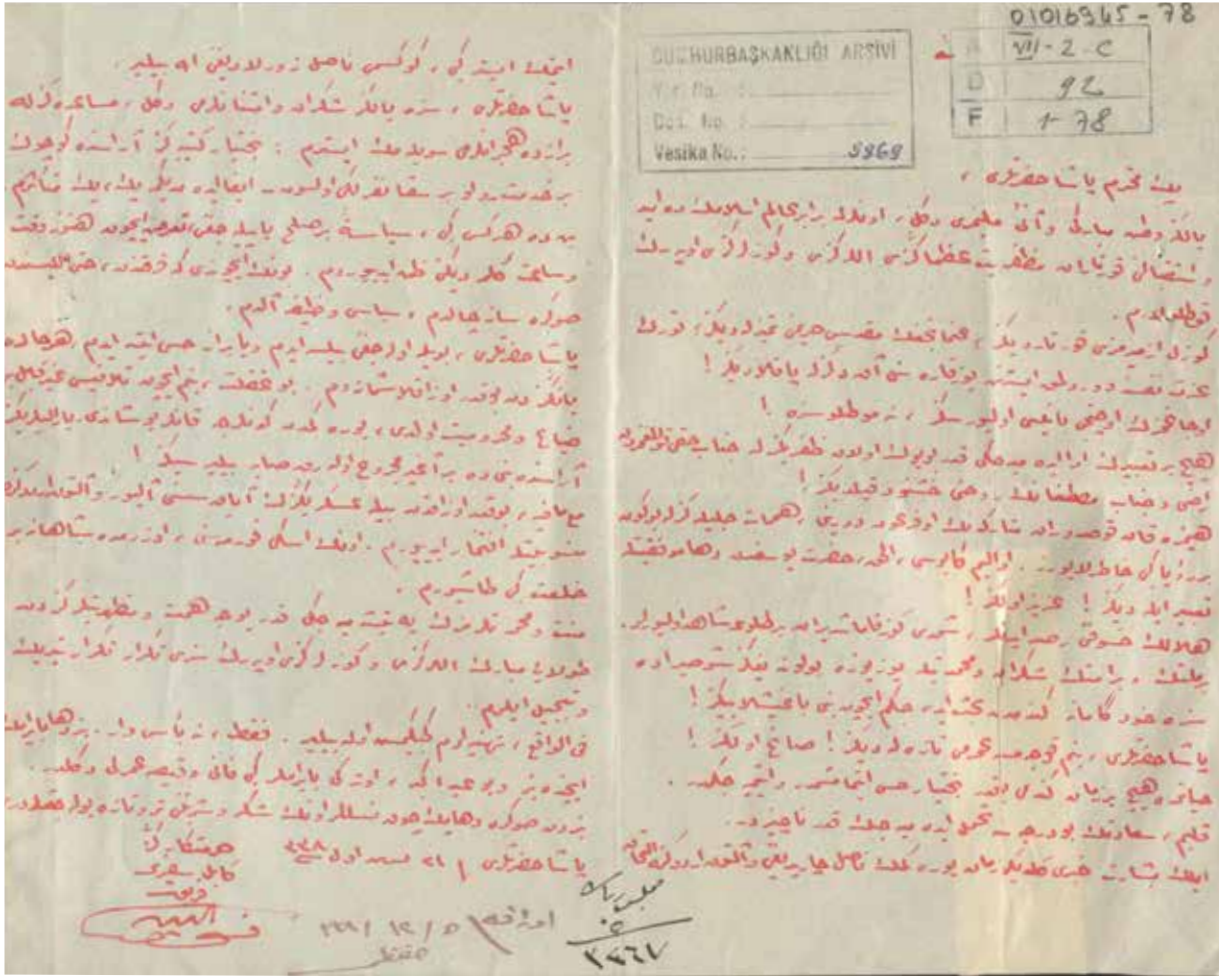
Kalbim, saadetin bu derecesine tahammül edemeyecek kadar nâçizdir.

İlk beşâret haberi geldiği zaman yüreğimin nasıl çarptığını ve altın ordunuza iltihak etmek (katılmak) ister gibi göğsümü nasıl zorladığını Allah bilir.

Paşa hazretleri, size yalnız şükran ve imtinanlarımı (iyilikleri anlatmayı) değil, müsaadenizle biraz

¹³ Vakıf, 6 Teşrinisani (Kasım) 1338 (1922)

¹⁴ Selim Türkkân Paşa’dan naklen.



Fahreddin Paşa'nın Atatürk'e Kabil'den yazdığı mektup, Cumhurbaşkanlığı Arşivi.

da hicranlarımı söylemek isterim: Bahtiyar ketibeniz (birlikleriniz) arasında küçük bir hizmet rolü, bir saka neferliği olsun ifa edemeyeceğime pek müteessirim. Ben de herkes gibi siyaseten bir sulh yapılacağını, taarruz için henüz vakit ve saat gelmediğini zannediyordum. Bunun içindir ki kırkından, hattâ ellisinden sonra saz çaldım, siyasî vazife aldım. Paşa hazretleri. Böyle olacağını bilse idim veya biraz hissetse idim, herhâlde yanınızdan bu kadar uzaklaşmazdım. Bu gaflet, benim için telâfisi gayrî kâbil bir ziyân ve mahrumiyet oldu. Yüreğimden günlerce kanlar boşandı. Yaralılarınız arasında beni de bir ağır mecruh (yaralı) olarak sayabilirsiniz! Maamafih bu kadar uzaktan bile askerliğinizin ayak sesini alıyor ve altın ordunuza mensubiyetle

iftihar ediyorum. Onun eski formasını üzerimde şahane bir hil'at (kaftan) gibi taşıyorum. Minnet ve mahmudiyetlerimizin yetişemeyeceği kadar yüce himmet ve mazhariyetlerinizden dolayı mübarek ellerinizi ve gözlerinizi öperek sizi tekrar tekrar tebrik ve tebci eyleyim. Filvaki, tehniyelerim (tebriklerim) gecikmiş olabilir. Fakat ne beis var. Biz daha bayramın içindeyiz ve bu ıyd-i ekber (büyük bayram) öteki bayramlar gibi fânî ve kısa ömürlü değildir. Bizden sonra daha pek çok nesiller onun şeker ve şerbetini ter ü taze bulacaklardır, Paşa hazretleri.

21 Teşrinievvel 338 (21 Ekim 1922).

Hürmetkârınız

Kâbil Sefiri Fahreddin¹⁵

¹⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi 010169945-78; Murat Bardakçı, “Çöl Kapları Fahreddin Paşa'nın büyük zaferin ardından Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı içli mektup”, *Habertürk*, 31 Aralık 2017.



Gazi Mustafa Kemal Atatürk



Mareşal Fevzi Çakmak

“İzmir, 15 Aralık 1922

Kâbil Sefîri Fahreddîn Paşa hazretlerine,
Sevgili ve büyük milletimizin hürriyet ve
istiklâlîni te’yîd ve tes’îd eden muzafferiyât-ı âhire
münâsebetiyle vâkı’ olan tebrîkât-ı devletlerine
an samîmi’l-kalb arz-ı teşekkürât ederim.

İstîlâya uğrayan mübârek topraklarımız her ferdin
Hudâ-pesendâne olan gayret ve âsâr-ı fedâkârîsi
karşısında muhayyerü’l-ukûl olacak derecede az
bir zamânda levs-i a’dâdan tathîr olundu. Bu emr-i
azîmi meydâna getiren mü’esirler meyânında
zâbitân ve efrâdın mazhar olacağı istiklâl feyz ve
kudretini ve bütün efrâd-ı milletimizin müsâbaka
edercesine ibzâl olunan âsâr-ı azm ve îmânını
kemâl-i fahr ü takdîr ile yâd ü tebcîl eylerim.

Bu münâsebetle zât-ı devletlerini mâverâ-yı
şarkda ve dindaşımız olan uzak Afganistan
diyârında hükûmet-i milliyemizi kemâl-i
muvaffakiyetle temsîl buyurmalarındaki
isâbet-i vâkı’ı, muvaffakiyât-ı mütevâliyeleri
temenniyâtına terdîfen hürmetle tizkâr eylerim.

Hemân Cenâb-ı Hakk istiklâl-i millî uğrunda ve
büyük mücâdelede ihrâz-ı rütbe-i şehâdet eden
şühedâmızı mazhar-ı izzet ve milletimizi nâil-i
feyz ü refâh ve saâdet buyursun, âmîn efendim.

*Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîsi
Müşîr Fevzî”*

Fahreddin Paşa, Fevzi Paşa’ya cevabî mektupta
Yunanlılara karşı savaşta görev alamadığından duyduğu
üzüntüyü dile getirir:

“Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reîs-i hasâfet-
enîsi muhterem Fevzi Paşa hazretlerine,

Muhterem Paşa hazretleri;

İltifâtnâme-i sâmilîleri vâsıl-ı dest-i tebcîl oldu.
Hakkımda ibzâl buyurulan teveccühâtıdan
dolayı fevka’lâde mahzûz ve minnetdârım.

Beni lutfen tesliye buyuruyorsunuz. Fakat
Paşa hazretleri; ne de olsa, derdim tesellî
nâ-pezîrdir. Misli dâimâ nâ-mesbûk kalacak
olan Afyonkarahisar harb-i mes’ûduna iştirâk
edememek te’essürü yüreğimde her dem
tâze bir cerîha olacaktır. Memleketin şu en
bahtiyâr günlerinde bile -Allah şâhiddir- hâlâ

ازیر
۹۸/۹۴/۹۵

۵۰

کابل سفیری محمد علی پاشا حضرتیه

کوی و چون سترگ حوت و سفیدی ناید و سعاد بد نظریان اخیر ماسینه
واقع اولاده تبریکات و تبریه عجم القلب عجمه شکران ایدم
استبداد و غرایب بارک طوارق قدر کفر و کفر خدا سینه اولاده غیرت و
آنا قدر مایه قیاسینه و مجر العفول اولاده و جبره آید بر مایه کون
اعداد نظریه اولدی . بومر عظمی بیدایه کثرت مؤثر مایه ضابطه و قدر
نظیر اولجه استقلال قصه و قدرتی و خود فر استرک مایه سینه
اندال اولاده آنا عزم و ایمای کمال نخر و تقدیر ایدم بار و تجیل ایدم
بوسینه زان و تبریک ما و رای شرفه و دند شمر اولاده و راحه افعاله
و بارند شکوت مؤثری کمال مؤثقه تمیل بولوب مایه لرح که احسان و فی بوقی
موا لری مایه تردیفه حوضه ندکار ایدم
صدا شناسیه استقلال مایه و غورنده و بولون مجارده ایدم ریه سترک ایدم
سهریزی نظیر عزت و ملتری نالی فوز و فاه و سفار بولوب سینه ایدم
ایکانه جریه عجمه بیسی

شکریه

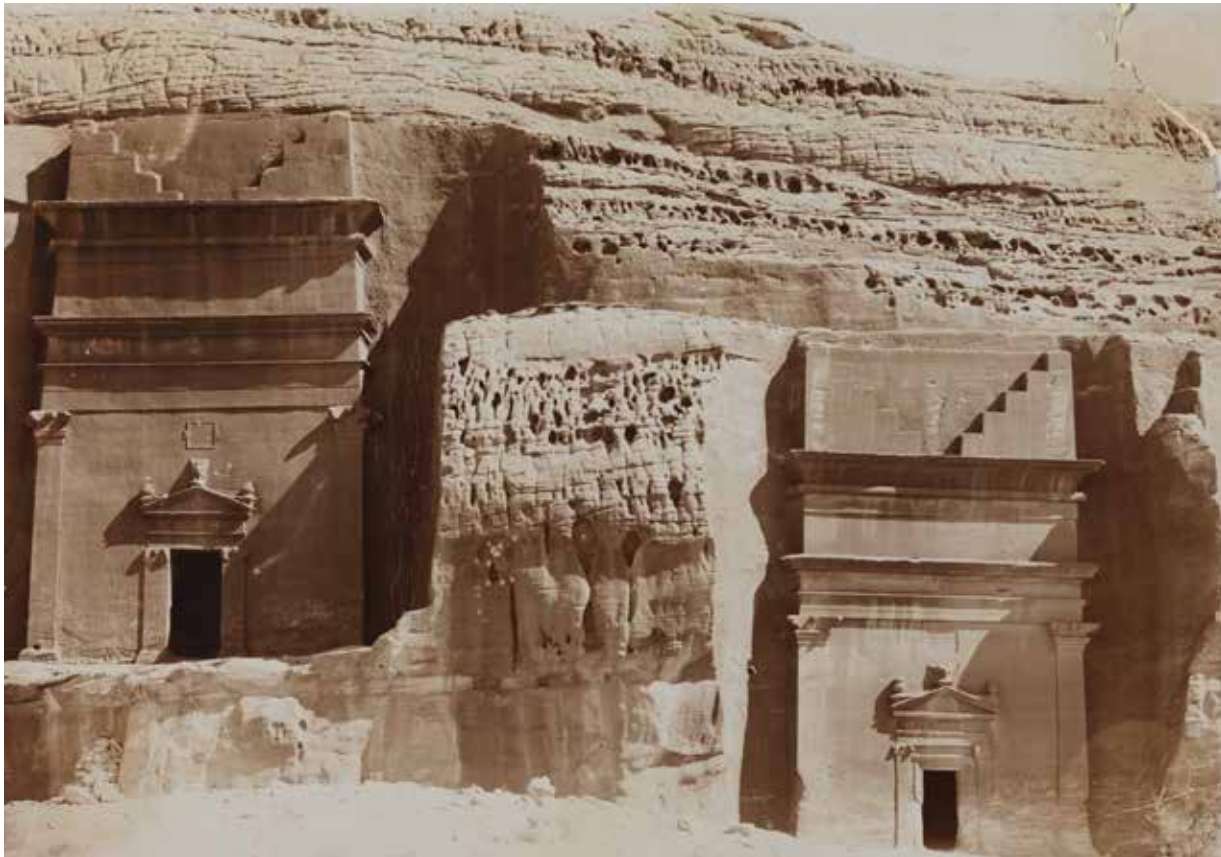
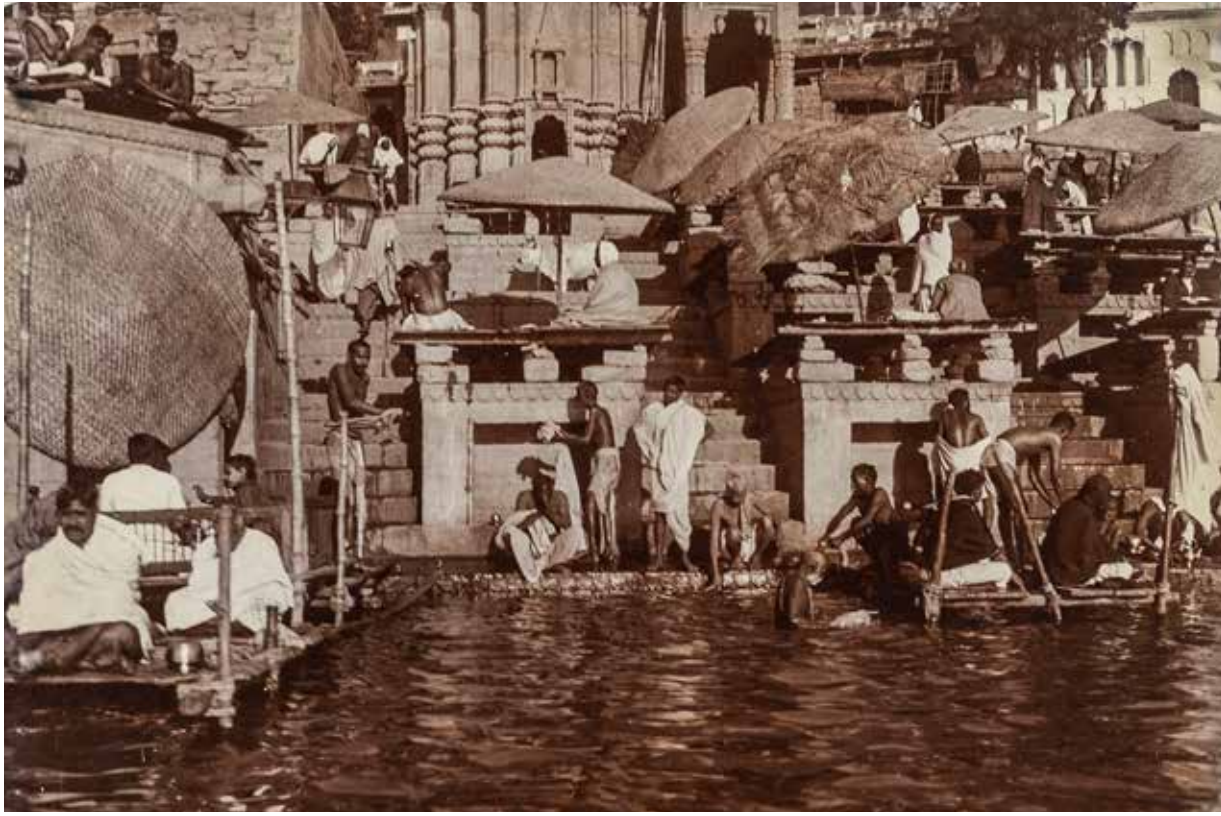
از لاله جریه عجمه رئیس مصافت انیسو محترم
فوزی پاشا حضرتیه

محترم پاشا حضرتیه ؛
التفان نامه سیدی واصلی دست یجیل اولدی جقوق ابدال
بیر مایه تبریکات و دولا فووه القام مخطوط و مشد ایدم
بنا لطفاً سینه بولوب سکر . فقط پاشا حضرتیه ؛
اوله ، دررم ، قیاس تا بیدر در . مشد رانما نامبول
قاله جبره اولاده آفیه قیه مصار حب مسوینه اشتان
ایده مایه تازی ، بیره میده لهدرم تازه بر جریه اوله جبره
مکتوب کوان جنبه کوندرن یلم . الله شاهد در
حال او مروتی مایه مایه مایه ، قایمه و عیون
پاشا حضرتیه ؛ دنیای هم بر موق و مایه او شرفه تقالی ایدم
مع مایه ، متقدم تبریکات میده دریک مکتوب کون مکتوبه ایدم
آنا ب سر قلم مباله و مکتوب ایدم
بولوب مایه و ریا خاکنده طوغریه بر زو و بولوب
مایه سابقه عکس مایه لهر مایه یاریرغا یورم ؛
تفطمانه و احدا مایه قائمه مایه لطف قبول رجا سیم
مکتوبه نهایت ویریم محترم پاشا حضرتیه
۹۸/۹۴/۹۵

Mareşal Fevzi Çakmak'ın Fahreddin Paşa'ya yazdığı 15 Aralık 1922 tarihli mektup ve Fahreddin Paşa'nın 3 Mart 1923 tarihli cevabı.



Fahreddin Paşa'nın objektifinden, Hindistan'da
Ganj Nehri kıyılarında tarihî kalıntılar.



Fahreddin
Paşa'nın
objektifinden
Afganistan'da
meşhur Bamyân
Vadisî'ndeki
tarihî kalıntılar.

o mahrûmiyetin mâtemini yana yana kalbimde taşıyorum. Paşa hazretleri; dünyâda hiçbir mevki' ve pâye o şerefe tekâbül edemez. Maamafih, mütekaddem tebrîknâmemde dediğim gibi muzaffer ordunuza intisâb şerefiyle mübâhî ve mütesellîyim.

Bu diplomatlık ve riyâ âleminde doğrusu bir zevk bulmadım. Hayât-ı sâbika-i askeriyemi her zamân yadırgıyorum!

Ta'zîmât ve ihtirâmât-ı fâikamın lutf-ı kabûlü recâsiyle mektûbuma nehâyet veririm muhterem Paşa hazretleri.

3 Mart 1923

Fahreddin."

"19 Mayıs 1922'de fevkalade ve Murahhas Sefir İtimatname ve Selahiyetnâmesiyle, Ankara'dan Kabil'e hareket ettim. Mahviyeti sevdiğim hâlde ve askerliğin en yüksek tavsiflerinden olduğunu ve nerelerde kullanılabileceğini pek âlâ bildiğim hâlde hiç sıkılmayarak, derim ki Afganistan'da da memleketim, milletim ve hükümetim için can siperane çalıştım ve çalışıyordum. Hariciye Vekaleti'nin inhasıyla yerime başka bir zat tayin edildiğinden; 12 Mayıs 1926'da Afganistan'dan ayrılıp vatanıma müteveccihen hareket ettim. Mamafih bu Hariciye memuriyetimde sebkât eden say ve gayretim de yer üstünde kalmamıştır.

8 Mayıs 1926'da Kabil'den Celalabad'a hareket ettim. 12 Mayıs 1926'da Emir Amanullah'a veda ederek, Afganistan'dan müfarakat eyledim (ayrıldım).

Geçen (1928) Afganistan Kralının Türkiye'ye muvasalatı sıralarında Afganistan'da geçen hidematım bizzat Reisicumhur Gazi Hazretleri tarafından tetkik ve pek yüksek derecede takdir olunmuş ve birkaç yerde Fahrettin Paşa, 'Afganistan'da çok iyi çalışmış, Afganistan'ı onun raporlarıyla ¹⁶ tanıdım buyurulmuş' ve bana da bir gün lütfen bu surette iltifat edilmiştir."¹⁷

Fahreddin Paşa, 1920'deki Bombay Kongrelerinde Türkiye'ye karşı yıkıcı siyasetini değiştirmesi için İngiliz Hükümeti'ni sıkıştırma kararı alan ve Türk İstiklal Harbi'ne yardım olarak 50 bin İngiliz Sterlini göndermiş bulunan komitenin reisi tüccar Seth Çotani ve diğer azalar ile temasa geçerek bu yardımın Ankara'ya ulaşmasını sağlar.

Kâbil'de bulunduğu dört yıllık süre içerisinde Anadolu ve Afganistan'daki gelişmelerin yanı sıra Rusya'nın diktatörlüğü altında kalan Türklerin faaliyetlerini de titizlikle takip eder. Enver Paşa ve arkadaşlarının Rusya'daki faaliyetlerini yakından takip etti. Afganistan'a gelenlere gerekli yardım ve kolaylığı göstermekten de geri durmaz. Türk dünyasından Kâbil'e gelenlere gerekli yardım ve kolaylığı göstermenin ötesinde pek çoğuna ev sahipliği yapar.

"4 Temmuz 922

Huzur-ı fahimanelerine

Pek muhterem paşa hazretleri

Kâbil'de gayr-ı resmi bulunmak dolayısıyla hakk-ı âlilerinde lazımı vechile mihman-nüvazide bulunamadığımdan affınızı rica eder ve takdim edilen küçük bir hediyemin kıymeti itibariyle değil Büyük Türkistan'a vakt-i merhununda ümitvar olduğumuz kıymetli iştirak gününü tahattur kıldırmak için bir adet pırlanta yüzük ile saat-i acizanemin lütfen kabulü mütemennadır efendim.

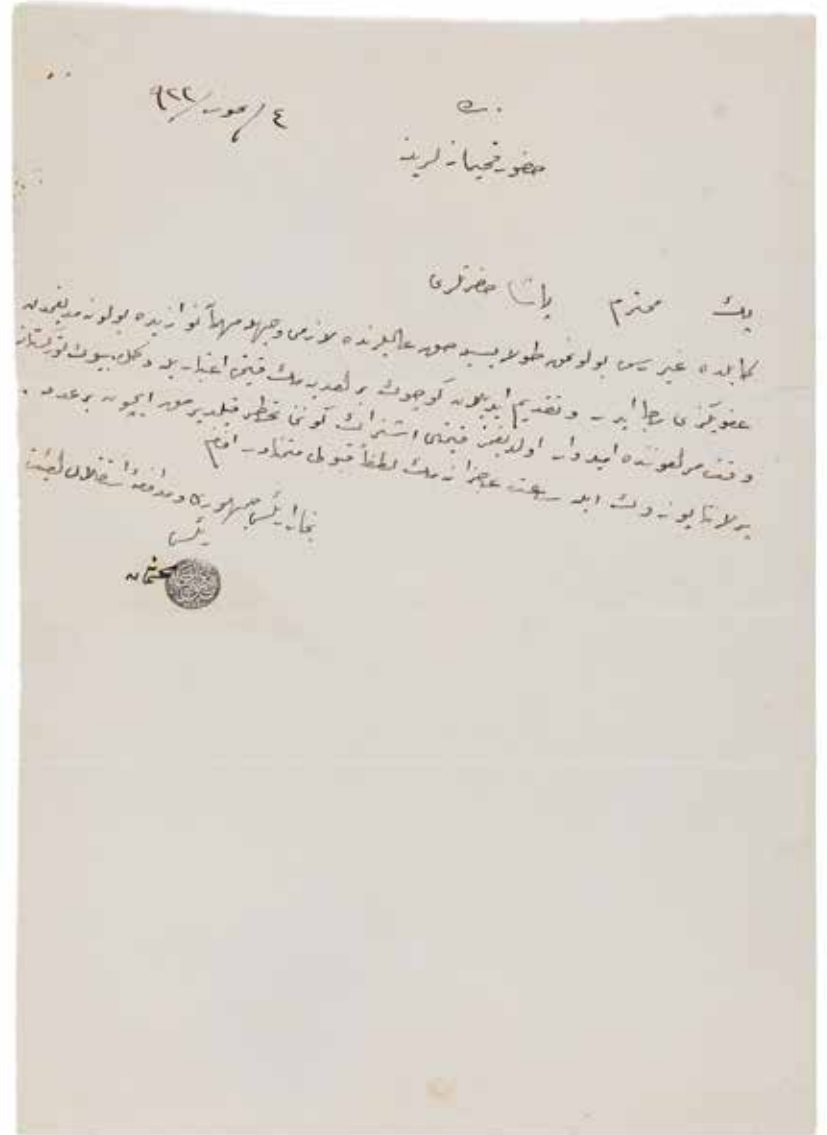
Buhara Reis-i Cumhuri ve Müdafaa-i İstiklal Heyet Reisi Osman Hoca"

¹⁶ BCA.FON:500_8281-55345; Fahreddin Paşa'nın Afganistan'a dair yazdığı raporların tam metni için bkz: Ferruh Kayalan, *age.*, s. 45-100.

¹⁷ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 60

Kâbil'de yangın söndüren iki Türk

Tarih: 26 Haziran 1923. Yer: Kâbil. Vakit gece yarısını geçmişken, şehrin bir köşesi yanmaktadır. Her geçen dakika alevler gökyüzüne doğru biraz daha yükselirken, birbirinden habersiz iki Türk, Kâbil itfaiye teşkilatından çok önce yangın yerine yetişmiş, ellerinde kovalarla yangını söndürmeye çalışmaktadırlar; yangının kontrol altına alındığı sıralarda birbirlerini fark ederler. Bunlar, Türkiye'nin Kâbil Sefiri Fahreddin Paşa ve Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti Devlet Başkanı iken Sovyet yönetimi ile ters düştüğünden ülkesini terk etmek zorunda kalan Ahmet Zeki Velidi (Togan) Bey'den başkası değildir. Zeki Velidi Bey şaşkınlığını gizleyemez: "Paşam, maşallah! Biri Ön Asya'dan, diğeri Orta Asya'dan gelen Türkler Afganistan'da yangın söndürüyorlar." deyince Fahreddin Paşa, gayet soğukkanlıdır: "İşte, nerede bir hadise var, orada Türk hazırdır!" der ve gülüşürler. Fahreddin Paşa, Kâbil'e bir kaç gün önce gelen Ahmet Zeki Velidi Bey'i ülkesinin bağımsızlığı için verdiği mücadeleden dolayı "mücahit" diye kucaklamış ve üç gün önce sefaret binasında onuruna bir ziyafet vermiştir. Buradaki sohbetleri sırasında ilginç konuşmalar geçer. Fahreddin Paşa, "Ben Medine'de kumandan iken, İslâm milletleri anlaşılmadıkları için ağlıyordum. Kâbil'e geldikten sonra gazetecilere, 'Memleketinize gözündeki yaşları yıkamak ve acıyan gözlerinizi dinlendirmek için geldim.' demiştim. Fakat ne yazık ki bu gözler hâlâ yaşlıdır." der ve ekler: "Sen bir tarihçisin, defterine yazıp koy. Fahri Paşa, İslâm milletleri birleşemeyecek, ittifad-ı İslâm tahakkuk etmeyecektir, diyor." Zeki Velidi'nin cevabı da ilginçtir: "Sizin Medine'de tasarladığınız ve Kâbil'de devam ettirmeyi düşündüğünüz ittifad-ı İslâm fikri zaten esassızdı. İslâm milletleri arasında birlik, yalnız dinî hisler esasında değil, iktisadî menfaatler esasında kurulmalıdır. Din esasadaki birleşmelerden daha mühim olan âmil Avrupalılardan öğrenmekte olduğumuz milliyet fikridir. Fakat bunu da taassub esasına dayandırmak doğru olmaz. Bu husus bilhassa şoven milliyetçi olan İranlıları kuşkulandırır. Onlara bu fikri Firdevsi aşılamaş, fakat gururları hastalıklıdır. Onu Afganlılara da aşılamaş isterler. Bizim için en mühim olan iş, dünyada bugün mücadele hâlinde olan içtimaî inkılap ile irtica hareketlerini öğrenmek, bu



Fahreddin Paşa'nın Kâbil'de misafir ettiği Buhara Reis-i Cumhuru ve Müdafaa-i İstiklal Heyet Reisi Osman Hoca'nın 4 Temmuz 1922 tarihli mektubu.



Kâbil Sefiri Fahreddin Paşa,
Türkistanlı misafirleriyle.

mücadelelerde rotamızı tayin etmektir. Her milletin hukukuna ihtiram, tecavüzlere karşı koyma, Türk milletinin bundan sonraki siyasetinde de esas umde olmalıdır. Bunları bir sene evvel Semerkand'da iken mufassal olarak yazıp buradaki Buhara elçisi Haşim Şaik'e göndermiştim. Bir gözden geçirmenizi tavsiye ederim." der.¹

Zeki Velidi Bey'in Fahreddin Paşa'yı ziyareti sırasında yanında Fergane mücahitlerinden Şir Mehmet Bey de vardır, iki gün sonra Paşa'nın iade-i ziyaretinden etkilenen Şir Mehmet Bey'in duygularını şu cümlelerle kayda geçirir: "İşte insanla insan arasındaki fark olduğu gibi millet ile millet arasındaki fark da böyle olurmuş. Türkiye'yi temsil eden büyük bir Paşa'nın beni ziyarete gelmesi benim bu mücadelelerin sonunda elde ettiğim en kıymetli mükâfattır. Yoksa Afganlıların beni Rus sefaretine göndermelerinden dolayı kendimi cehennemin en aşağı tabakasına atılmış telakki ettim.

Ben Rusya'dan geldim, Ruslara yalvarmak için Kâbil'e gelmeye lüzum yoktu. İşte Paşa benim yaramı yıkadı." der.

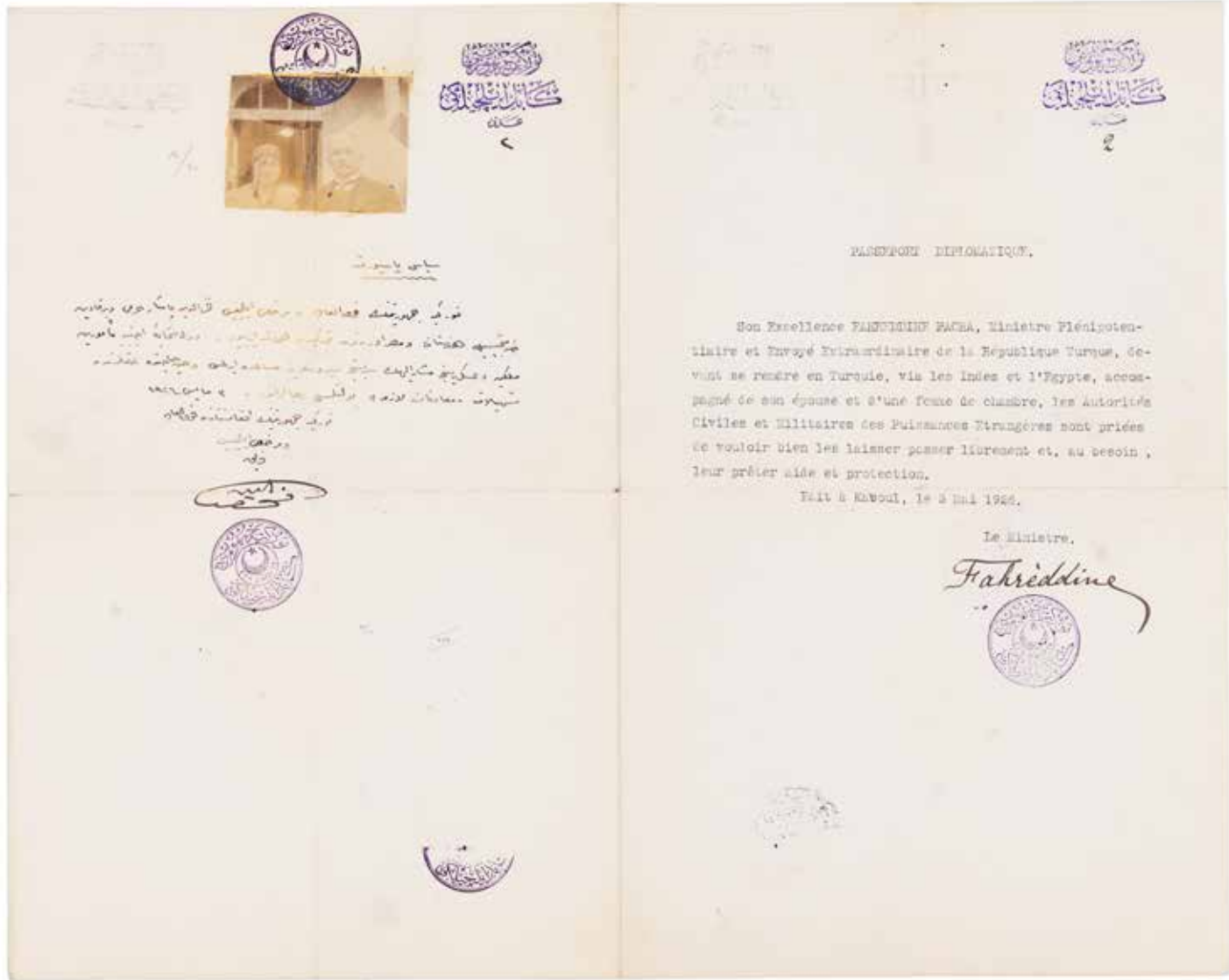
Zeki Velidi Bey, İngiliz hudut ve gümrük memurlarının yanındaki eşya ve yazılarını, Rusya'da Bolşeviklerin yaptığı gibi inceleyeceklerini düşündüğünden, kendince gizli saydığı evrakı Fahri Paşa'ya emanet eder. Hatıralarını, yıllar sonra İstanbul'da Fahreddin Paşa'yı evinde ziyaret ederek teslim aldığı evrakı sayesinde yazdığını anlatır.²

*

Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'ndan başarıyla çıkmasına en az Türkler kadar sevinen Afganistan Kralı Amanullah Han, bu vesileyle 10 Ekim 1922'de Kâbil'de Dilküşâ Kasrı'nda bir zafer şöleni tertip ederek, bu törende önce kendi dilinde sonra Türkçe bir nutuk irad eder. Bu konuşmasıyla Türkiye'ye beslediği muhabbeti açıkça dile getirir. Afganistan'ın Türkiye'yi resmî olarak tanıyan ilk devlet olmasının ötesinde, Amanullah Han, başkent Ankara'yı resmî olarak ziyaret eden, şerefliendiren ilk devlet başkanı olmasıyla da ayrı bir yere sahiptir. 20 Mayıs 1928'de Ankara'da görkemli bir törenle karşılanan Amanullah Han, bu ziyaret esnasında Türklere hitaben "Benim iki gözüm var: Biri sizsiniz, biri de Afganlılardır." diyerek, iki milleti birbirine kardeş addettiğini ilan eder.

¹ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Ankara, 1999, s. 419, 420.

² Zeki Velidi Togan, *age.*, s. 441.



“Türkiye Cumhuriyeti

Kâbil Elçiliği

Siyasî pasaport

Türkiye Cumhuriyeti'nin fevkalade ve murahhas elçisi Fahreddin Paşa, haremi ve bir kadın hizmetçisiyle Hindistan ve Mısır üzerinden Türkiye'ye avdet ediyor. Düvel-i mütehabbe-i ecnebiye memurîn-i mülkiye ve askeriyesince müşarünileyhin serbestçe seyr ü seferine müsaade edilmesi ve hin-i hacette haklarında teshilat ve muavenat-ı lazimedede bulunulması rica olunur. 3 Mayıs 1926

Türkiye Cumhuriyeti'nin Afganistan'da Fevkalade ve Murahhas Elçisi Ferik Fahreddin.

Mühür: Türkiye Cumhuriyeti Kâbil Elçiliği”



Atatürk'ün Çankaya Köşkü'nde devlet başkanı düzeyinde ilk resmî konuğu olan Afganistan Kralı Amanullah Han, Kraliçe Süreyya ve maiyetlerindeki, 20 Mayıs 1928.
Fotoğraf: Febus



Afganistan Kralı Amanullah Han'ın Haydarpâşa Tren İstasyonu'nda karşılanışı, 18 Mayıs 1928.

Fotoğraf: Jean Weinberg

“Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi
Müdüriyet-i Vâlâsına

Kâbil, 1 Eylül 1339 (1923)

Muhterem efendim,

(1)316 (1900) ibtidâlarında teehhül ettim (evlendim). (1)338'de (1922) Kâbil'e hareketimden evvel çocuklarımın vâlidesiyle yaptığımız bir hesâba göre geçen 22 sene zarfında yirtıksız tam bir sene olsun, birlikte bulunamamışız. Şu küçük îzâhım evlatlarımın tâlim ve terbiyesinde ne kadar muztar ve nâçâr kaldığımı ispat eder.

Geçen Malta esâretimde çocuklarımı mektebinize kaydettirdikten sonradır ki içim biraz ferahladı. Evlâdını emin ve ihtimamkâr bir feyzgâha yerleştirmiş her babanın duyacağı huzûr-ı vicdan ile gözüm açıldı; ‘Mekteb-i Sultânî

heyet-i tâlîmiyesi beni aratmayacaktır’ diye memnun ve müteselli idim. Geçende aldığım bir mektuptan ikisinin de üçer dersten ikmâle kaldıklarını anladım ve cidden pek müteessir olarak zât-ı âlîlerinden istidâ-yı himmet ve sahâbete mecbur kaldım. Oğullarımın adları Mehmed Selim ve Mehmed Orhan’dır. Maalesef numaralarını bilemiyorum. Mürebbi ve muallimlerine vesâyâ-yı lâzimedede bulunarak, hayat ve mevcûdiyetini millet ve devletine vakfetmiş bir askerin çocuklarıyla ciddi sûrette meşgul olmaları esbâbını temin buyurursanız pek ziyâde minnettar kalacağım. Bâki hürmet ve muhâlasatlarım efendim.

Kâbil Sefîri Ferik Fahreddin”



Son Yıllar





Fahreddin Paşa, Askerî Temyiz Mahkemesi İkinci Başkanı iken, Ankara 1933.

Oturanlar: (soldan sağa) Korgeneral Mustafa Muğlalı, Korgeneral Ali Fuad Erden, ?, Orgeneral Fahrettin Altay, Mareşal Fevzi Çakmak, Orgeneral Ali Sait Akbaytogan, Korgeneral Fahreddin Türkkân, Korgeneral Salih Omurtak, Korgeneral Öner Halis Bıyıktay.

Ayaktakiler birinci sıra: ?, ?, Süvari Yüzbaşı Tevab Tarzi, ?, Tümgeneral Şükrü Kanatlı, Korgeneral Cemil Cahit Toydemir, Korgeneral İzzettin Çalışlar, Korgeneral Sabit Noyan, Kurmay Albay Fehmi Türesel, ?, ?, Süvari Yüzbaşı Talat.

İkinci sıra: Topçu Yüzbaşı Ali Uras, ?, ?, ?, Kurmay Yüzbaşı Cemal Tural, Kurmay Yarbay Feyzullah Barshan, Piyade Binbaşı Arif (Mareşal'in emir subayı), ?, Kurmay Binbaşı Şefik Erensu, ?, ?, Tümgeneral Zeki Doğan, Milli Savunma Defterdarı, Kurmay Albay Şefik Çakmak.

Fahreddin Paşa, 12 Mayıs 1926'da Kâbil sefirliğinden ayrılarak Türkiye'ye döner ve 6 Haziran 1926'da İstanbul'a gelir. Dört yıl elçilik yaptıktan sonra, yeni çıkan bir kanun hükmünce, yeniden askerliğe dönmek ister. Hemen bir vazife verilmeyen Fahreddin Paşa, yaklaşık 3,5 yıl yarım maaşla açıkta kaldıktan sonra Mareşal Fevzi Paşa'nın girişimiyle 29 Aralık 1929'da Askerî Yargıtay Divanı üyeliğine atanır.

26 Eylül 1926: Kadro dolayısıyla ordu açığında olduğum Levazım'a yazılmıştır.

“13 Teşrinisani 1927: İstanbul'da ferik muhakematını icra edecek Divan-ı Harb-i Muvakkat'a aza olarak devamım emredilmiştir.

29 Mayıs 1929: Hâlâ açıkta olduğum için Divan-ı Harb-i Muvakkat'a devamım müddetince de tam maaş alamayacağım anlaşılmıştır. Binaenaleyh bugün, tam 2 sene, 8 ay, 3 gündür ki yarım maaşla açıkta bulunmaktayım. Vallahu hüve'l-müşteki!.. (Askerî) Divan-ı Temyiz ikinci reisliğine tayinim İcra Vekili Heyeti'nin 3 Ocak 1932 tarihli içtimasında tasvip ve kabul edilmiştir...”¹

Tekrar asker olmaktan son derece mutlu olur. Mareşal Fevzi Çakmak'a Kâbil'den yazdığı mektupta söylediği gibi, diplomatlık ve riyâ âleminde bir zevk bulamamıştır ve askerî hayatını hep özler. 3 Ocak 1932'de Askerî Yargıtay Divanı İkinci Başkanlığı'na getirilen Fahreddin Paşa, tasvip edemeyeceği birtakım gelişmeler sebebiyle, bazı kişilerle ters düşer ve 10 Şubat 1936'da kendi isteğiyle, korgeneral² rütbesiyle emekliye ayrılarak evine çekilir. Eski silah arkadaşlarıyla buluşur, ailesine ve hobilerine vakit ayırır, askerlik ve diplomatlık günlerine dair evrakını ve notlarını toparlar, fotoğraf çekmeye devam ederken eski arşivlerini düzenler... Kâbil dönüşü

1927'de dünyaya gelen küçük oğlu Ayhan, son yıllarında en büyük neşesi olur.

51 yıl filî ilavelerle 64 yıllık vatan hizmeti, uzun ve olağanüstü bir kariyerin sonunda, 21 Kasım 1948 Pazar akşamı, askerî bir toplantıya katılmak üzere bindiği Ankara treninde Eskişehir yakınlarında, 22 Kasım Pazartesi gece 02.30 civarında kalp krizi geçirerek vefat eder. 24 Kasım Çarşamba günü Harbiye'de düzenlenen merasim ve Teşvikiye Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra, vasiyeti gereği İstanbul'da Rumelihisarı'ndaki Aşiyân Mezarlığı'nda toprağa verilir.³

Müşir Zeki Paşa'nın yeğeni ve Ahmed Sıdkı Paşa'nın kızı Ayşe Sıdika Hanım (1884-1959) ile evliliğinden beş çocukları olur; 1902'de 50 günlük bebekken vefat eden ilk kızı Fatma Nilüfer'den sonra doğan Fatma Subhiye (1904-1978), Albay Şevki Türkkaan (1895-1953) ile evlenmiştir. Babasının fotoğraf merakıyla ilgilenen ve ona yardım eden Subhiye Hanım'ın da fotoğrafçılığı vardır.

Aralarında iki yaş olmasına rağmen ikiz kardeşi gibi büyüyüp yetişen oğulları Mehmet Selim Türkkan (1906-1991) ve Mehmet Orhan Türkkan (1908-1994), Galatasaray Lisesi'nde başladıkları eğitimlerine askerî okullarda devam ederler. Topçu yüzbaşı olarak başladıkları askerlik yaşamları, 27 Mayıs 1960'da emekliliğe sevk edilen generallerden olarak sonlanır. İki kardeşin askerî konularda birlikte yazdıkları makale ve kitapları vardır. Mehmet Orhan Türkkan, 1961'de kurucularından olduğu Adalet Partisi'nden 1965'te Kırklareli milletvekili seçilir.

¹ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s.62.

² Sultan Vahdeddin zamanında Sadrazam Damat Ferid imzasıyla 7 Eylül 1336 (1920) tarihli *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanan “Tashih-i rütbe-i askeriye kararnamesine tevfi kan rütbeleri tashih edilen müşirandan mirlivalara kadar muvazzaf ve mütekaid erkân-ı askeriye esami cedveli” kapsamında 40 üst düzey askerin rütbesi düşürülür. Fahreddin Paşa da bunlardan biridir.

³ *Tasvir*, 24 Kasım 1948; *Son Posta*, 24 Kasım 1948; Abidin Daver, “Medine'nin Kahraman Müdafii Korgeneral Fahreddin Türkkan”, *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1948; Feridun Kandemir, “Medine Kapları”, *Her Hafta*, sayı: 75 (6 Aralık 1948).

Küçük oğlu Ayhan Türkkan (1927-1955), Türkiye'den sonra ABD'de Massachusett Institute of Technology'de okuyarak başarılı bir mühendis olur. Yurda dönüşünde vatanî vazifesini yapmak için gittiği askerde rahatsızlanarak hastaneye kaldırılır ve birkaç aylık verem mücadelesi sonucunda genç yaşta vefat eder. Aşiyân'daki anıtmezarda Fahreddin Paşa'nın Erzincan'da henüz bebekken vefat eden kızı Fatma Nilüfer dışında tüm çocukları ve eşi Ayşe Sıdika Hanım birlikte yatmaktalar. Ruhları şâd olsun.



Fahreddin Paşa, eşi Ayşe Sıdika Hanım ve üç oğlu; Orhan, Selim ve Ayhan.



Fahreddin Paşa ailesi
Anadolu'da, 1922.



Fahreddin Paşa ailesi, Avrupa
seyahatinde. 1937.



Fahreddin
Paşa'nın
cenaze
merasiminden
görüntüler.



Fahreddin
Paşa'nın
Rumelihisarı'na
bitişik
Aşyan'daki aile
kabristanı.

Yazılamayan Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa Destanı

*“Ey, bu topraklar için toprağa düşmüş, asker!
Gökten ecdâd inerek öpse o pâk alnı değer.*

*Ne büyüsun ki kanın kurtarıyor Tevhîd’i...
Bedr’in aslanları ancak, bu kadar şanlı idi...*

*Sana dar gelecek makberi kimler kazsın?
‘Gömelim gel seni tarihe!’ desem, sığmazsın.”*

Mehmet Akif Ersoy

Gazi Mustafa Kemal Paşa, Fransa murahhası olarak Ankara’da bulunan Mösyö Henry Franklin-Bouillon’a (1870-1937) ile 20 Ekim 1921’de imzalanacak Ankara Antlaşması öncesinde ikinci kez buluştukları 24 Eylül günü Fahreddin Paşa da Ankara’ya ulaşır. Muhtemelen o gün, Fahreddin Paşa’yı tanıştıırken **“Sağlığında adını tarihe altın kalemle yazan adam!..** Birinci Cihan Harbi’nde Hicaz Kuvve-i Seferiyesi ve Medine Muhâfız ve Kumandanı olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılması ve parçalanması sırasında bütün Türklerin göğüslerini kabartan Medine Müdafaası eminim ki, birçoklarımız için hele bugünkü nesil için tamamen meçhul kalmış, unutulmuş bir kahramanlık destanıdır.” cümleleriyle takdim eder.¹

Ünlü İngiliz casusu T. E. Lawrence’in “Çöl Kapları” olarak tanımladığı Fahreddin Paşa hakkında, Lawrence kitabının yazarı Lowel Thomas ise “Birleşik İngiliz ve Arap ordularının Şam ve Halep’i ele geçirdiği ve Suriye’deki Türk kuvvetlerinin tamamen yenilgiye uğratıldığı ve ateşkes imzalamak zorunda kaldığı

haberi ona ulaştığında, Fahri Paşa direnmenin boşuna olduğunu bildiği hâlde bile artık savaş bittiğinden ve garnizonuyla birlikte İstanbul’dan bin mil uzakta çölün ortasında yalnız kaldığı hâlde, bu ‘Türk Kapları’ yenilgiyi kabul etmeyi reddetti... Türkiye’nin Fahreddin Paşa kadar savaşçı ruha malik bir milyon askeri olsa, o yalnız eski vilayetlerini geri almakla kalmaz, hatta Yakındoğu’yu fetheder ve büyük Moğollar’ın şanını da geçecek bir imparatorluk kurabilir.” cümleleriyle söz eder.²

Medine Müdafaası’nın henüz devam ettiği günlerde, Şam’ın kaybını haber alan Fahreddin Paşa, acısını paylaşmak için en yakınlarından olan istihbarat subayı Naci Kâşif Kıcıman ve bir arkadaşını yanına çağırır: “Paşa, titrek ve ızdıraplı bir sesle konuştu: ‘Acı bir haber aldım, içime sığdıramadım. Acılarımı paylaşmak için ikinizi seçtim. Fakat söyleyeceğim haber kalenin müdafaasına aittir. Hiç kimseye söylemeyeceğinize milli namusunuz üzerine söz veriniz.’ buyurdu. Her ikimiz birden ‘Söz veriniz.’ dedik. Paşa devam etti: ‘Filistin cephesi bozuldu! Limon Von Sanders Paşa pijamasıyla kaçtı. Şam telsizi ‘elvedâ’ diye bağırıyor. - Ne yapacağız Kâşif?..’ Dedim ki: ‘Aman Paşam, bir dakika müsaade buyurun. Ne cevap vereceğimi şaşırdım.’ Devam etti: ‘Bana huruç hareketi mi teklif edeceksin?..’ Cevap verdim: ‘Ben erkân-ı harp değilim ama bu kadar askerin çölden Haleb’e kadar götürülemeyeceğini bilirim.’ Paşa sordu: ‘Öyleyse ne teklif edersin?..’ Dedim ki: ‘Uzun muhasara günlerinde ben de düşünürdüm.’ Paşa, kükrer gibi gürlledi: ‘Ne düşünürdün?..’ Dedim ki: ‘Paşam, şimdi saat bir, yarın sabah saat beşe kadar müsaade

¹ İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_024074.

² Lowel Thomas, *With Lawrence in Arabia*, Londra, 1924, s. 238-239.

buyurunuz. Sabahleyin size yepyeni bir Kanun-i Esasi getireceğim. Bu kanunla Medine’de muvakkat bir hükümet kuracağız. Askere bir beyannâme neşredip; ‘İsteyenler çıkıp gidebilirler, benimle kalmak isteyenler bana yeter. Kalacaklara ev ve hurmalık verilecek’ diyeceğiz.

İslam âlemine telsizle ve elimizdeki gazeteyle (*el-Hicaz*) keza bir beyannâme neşredip: ‘Peygamber’in Türbesi her Müslüman’a açıktır. Ziyarete gelenler silahlarını hudut karakoluna makbuz mukabilinde teslim eder, dönüşlerinde geri alırlar. Her ziyaretçi bir altın harç verir: ‘Bu askerin ekmek parasıdır’ deriz. Aynı şekilde telsizle Padişah’a bir telgraf çekip; ‘Sulh muahedesi akdine kadar sizin bize, bizim size bir hayrımız olamayacağı için Medine’de muvakkat bir hükümet kurulduğu maruzdur deriz.’ dedim ve sustum.

Paşa, bir sigara yaktı. Bir hayli düşündü ve başını kaldırdı: ‘Yapamam Kâşif!’ dedi ve bu sözü bir kere daha tekrarladi. ‘Paşam, ben bu düşüncelerimi size arz ederken yapamayacağınızı tahmin ediyordum. Çünkü siz Osmanlı Ordusu’nda ferik rütbesine kadar yükselmişsiniz. Askerî hayatınız tamamlanmıştır. Cenab-ı Hakk’tan dilerdim ki, siz şimdi bir erkân-ı harp miralay olaydınız!’ dedim. Paşa gürlledi: ‘O vakit yapardım Kâşif!’ dedi... Bir müddet sükût ettikten sonra tekrar söze başladı ve haricî istihbarata baktığım için olacak, gülümseyerek; ‘Sen Hariciye nâzırı olmak istiyorsun.’ dedi. ‘Bendeniz Hariciye nâzırı olurum veya olmam, bu zât-ı devletlerinin bileceği bir iştir. Fakat siz mutlaka devlet reisi olacaksınız.’ cevabını verdim, Paşa tekrarladi: ‘Bu işi yapamam Kâşif!..’ İki arkadaş boynu bükük ayrılmış ve iki arkadaş pırıl pırıl ay ışığında istasyon peronlarında saatlerce dertleşmiştik... Şöyle yapılabilirdi, böyle yapılabilirdi, diye dövünmenin artık hiçbir faydası yok. Netice Arap Yarımadası’nda dokuz Osmanlı vilâyeti ile yedi müstakil sancak (doğrudan Dahiliye Nezareti’ne bağlı) ihtiyar tarih yaprakları arasında kaybolup gitti.”³

Medine düştükten sonraki günlerdeki bir diyalogu ise Feridun Kandemir anlatıyor: “Bir gün Emir Abdullah’ın aracılığıyla bizi ziyarete gelen yaşlı başlı Mısırlı bir yazar, Fahreddin Paşa’nın hayatını incelemek isteğinde bulunduğunu ve bu maksatla Medine’ye geldiğini anlatarak; ‘Türklerden tarih boyunca pek çok kahraman çıktığı bilinen bir gerçektir. Fakat biz Araplar, Fahreddin Paşa’yı Türk olmakla beraber, İslâm’ın da bir kahramanı olarak kabul ediyoruz. Ve İslâm âlemi bugün böyle bir kahramana, her zamandan fazla muhtaçtır. Müslümanlığın, bugün içinde bulunduğu çok zor durumdan kurtuluşu, ancak Fahreddin Paşa gibi özel bir şahsiyetin önderliği ile mümkündür.”⁴

Medine’den sonra Malta’da siyasi suçlularla birlikte tutulmasına haklı olarak isyan ederken kimlik ve kişiliğini de ortaya koyar: “Bugüne kadar rical-i hükümetten hiçbir kimseyle muarefem yoktu. Cemal Paşa ve Enver Paşa ile Harb-i Umumi’de vazife başında görüşüp tanıştık. Hatta Âl-i Osman’dan, kolordu kumandanlığıyla Musul’a hareketim sıralarında, alelusul camide birkaç kişi ile birlikte beni huzuruna kabul eden Sultan Reşat merhumdan gayrısını görmedim. Hiçbir siyasî fırkaya intisap etmedim. Vatan ve milletimin mukarreratını idare eden hükümetin vermiş olduğu vazifeyi, hatta hiçbir muhalif fikir dermeyan etmeyerek seve seve ifa eyledim. Şimdi ne sebeple Fort Salvator’da siyasî mahpuslar arasında bulunuyordum? İşte kaza ve kaderin garip bir cilvesi daha...”⁵

Fahreddin Paşa’nın dindarlığını problem olarak görenler de vardır. Kâbil sefirliğinde haleflerinden olan Yusuf Hikmet Bayur gibi; “O Malta’da tutsak iken, İngiliz subaylarına kafa tutup hiçbir yoklama için odasından çıkmadığını ve İngilizlerin onu buna mecbur edemediklerini tutsaklık arkadaşlarından duymuştuk. Kahramanlık, metanet, yüksek onur ve temiz ahlâk bakımından Türklüğü en iyi temsil eden kimselerden biridir. Eksik yönü bazı acaip basitlikleridir ki bunlar büyük işlerde ister istemez sırtırlar ve onun görüş

³ Naci Kâşif Kıcıman, *age.*, 518-515.

⁴ Feridun Kandemir, *age.*, s.264.

⁵ Fahreddin Paşa, 1 Numaralı Defter, s. 50.

ve anlayışının itibarını kırarlar. Bir örnek vereceğim. Kâbil’de büyükelçi olduğum sırada Herat’a gitmiştim. Oradaki büyük bir camiye gezerken imam, hatip ve müezzinlerle konuşuyordum. Beyaz bezden küçük yastıkçıklar getirdiler ve bunları yüzüme sürmemde ayak dirediler. ‘Bunlar nedir?’ dedim. ‘Selefiniz Fahreddin Paşa’nın camiye armağan ettiği Peygamber türbesinden toprak olan torbalardır ve her derde şifadır.’ dediler. Afgan aydınlarının Fahreddin Paşa’yı neden beğenmemiş olduklarını o gün anladım. Onlar Türk elçisinden ileri düşünceler getirmesini beklerken, onun belki kendi akıllarına gelmeyen ve hurafe dahi denemeyecek düşünceleri Afgan din adamlarına öğretmesini tabii hoş karşılayamazlardı. Özet olarak Fahreddin Paşa basit kimselerin gönlünü kazanmakta çok başarılı, ancak aydınlarca acaib görülen bir kimse idi.”⁶ Bu hatıra Fahreddin Paşa’nın dindarlığına delil olabilir ama Afganlıların, Hazret-i Peygamber’in (sas) mezarından alınan tozlardan şifa ummalarından onu sorumlu tutmak biraz haksızlık olsa gerek...

“Lawrence, ‘Medine Kaplanı’ dedi. Von Kress, ‘17 Asır Generali’ dedi. Fahreddin Paşa ne oydu ne de bu! O Medine Arslanı, cesur ve kahraman bir Türk generalidir.

Fahreddin Paşa ateş hattında bizzat ateşe iştirak eder; yaralıları kucaklayıp bağrına basar, onları kucağında taşır, onlarla birlikte toprak üstünde yatar... Destanlar yaratırdı. Cepheden izinli gelen efrat için pehlivan güreşleri, yüzme yarışları, Karagöz oyunları tertip ederdi. Fahreddin Paşa’nın askerinin ruhu kendisinde, kendisi de askerinin ruhunda yaşırdı.”⁷

Yine Ali Fuad Erden Paşa anlatıyor: “Son gördüğüm zaman üstünde kendi tabiri ile ‘elbise-i fahire’ (şerefli asker elbisesi) yoktu. Bir kaç yıl önce emekliye ayrılmıştı. Hazin bir eda ile dedi ki: Bir asker tekaüt olmadan önce ölmeli!”⁸

Fahreddin Paşa’nın İngilizlerce tutuklanarak önce Kahire’de, ardından Malta’da esir olduğu günlerde, sıcağı sıcağına İstanbul’da hakkında yazılanlar şahsiyetine dair bir fikir verecektir: “Fahri Paşa Mütarekeden iki ay evvel gönderdiği bir telgrafnâmede Medîne’nin bu nevmi (ümitsiz) vaziyetini anlatıyor fakat neticede ‘Merkad-i Nebevî üzerime yıkılmadıkça burasını terk etmeyeceğim.’ diyordu. Fahri Paşa Mütârekeye rağmen sözünde durmuş, şehri teslim etmemişti. Muâvenet ümidinin tamâmen münselib olması (kalmaması) bile onun mâneviyetini mağlup edememişti. Kendisine Mütâreke ahkâmını tebliğe giden memurun götürdüğü emri bile dinlememişti. Fakat sonra teslim olmadığı takdirde memleketine daha büyük bir felâket geleceği kendisine ihsas edilince iki felâketten birini tercihte muhtar (mecbur) kaldı ve vatani için kendisini teslim etmeyi daha muvâfık buldu. İşte Fahri Paşa bu şerâit dâhilinde bu derece kahramanlık gösteren bir kumandandır. Fahri Paşa maiyet ve ordusunca perestîş derecede seviliyordu. Hurma dalından yatakta yatar, askerinin yediğini yerdi.”⁹

“Müşarünileyh, tam bir Türk kumandanıdır. Askerlerini bir baba gibi sever, onlar ile beraber yatar, beraber kalkar, onların yemeklerinden yer... Mehmetçikler de Paşa’ya son derece itimat ederler. Eskiden bu tipte pek çok asker vardı. Fakat Fahreddin Paşa gibi babacan paşalar bugün kalmamıştır.”¹⁰

“Bir kıtayı teftiş ederken, kıtanın en başındaki eri, herkesin gözü önünde kucaklar, öper ve bu kucaklama, kumandan tarafından bütün kıta erlerinin aynı şefkatle sarılma edildiğinin sembolik ifadesi olurdu. Fahreddin Paşa, her sabah Harem-i Şerif’in hademeliğini yapar, kefene bürünerek ve başına beyaz sarık sararak Peygamberimiz’in merkadını kendi eliyle siler süpürürdü. O, Ravza-i Muhtaharra’nın hizmetkârı, bekçisi, muhafızı-mukaddes cihad esnasında düşmanla işbirliği yapanlara karşı muhafızı idi... Cemal Paşa da ‘Fahreddin Paşa

⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/3, Ankara, 1983, s. 326.

⁷ Ali Fuat Erden, *Çölde Son Türk Destanları*, s. 191-193.

⁸ Ali Fuat Erden, *age.*, s. 198.

⁹ (Zekeriya Sertel), “Fahri Paşa”, *Büyük Mecmua*, sayı: 1 (6 Mart 1919), s. 5.

¹⁰ Suphi Nuri (İleri), *Son Telgraf*, 11 Ağustos 1924.

toprak üzerinde yatmakta, yaralıları kucaklayıp taşımakta ve en ileri hatta muharebeye bizzat iştirak etmektedir. O, bu vasıflarıyla askerin kalbini kazanmıştır. Hicaz gibi birçok mahrumiyetleri olan bir harekât sahasında kumandanın bu gibi hâllerinin efrad (askerler) üzerinde büyük tesiri vardır' diye söz eder.”¹¹

İstiklal Marşı şairimiz Mehmet Akif Ersoy, Medine'ye Fahreddin Paşa'nın mücadelesinden hemen önce 1915'te Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Osmanlı Devleti'ne sonuna kadar bağlı kalan Necid Emiri İbnürreşid ile görüşmek için gönderilir. Büyük şair, bu seyahatten iki abidevî şiirle döner; ilki Medine'ye yaklaşırkenki ruh hâlini bir münacaat formunda dile getirdiği ve yakın dostu Şerif Ali Haydar Paşa'ya ithaf ettiği "Necid Çöllerinden Medine'ye", ikincisi ise dönüş yolunda el-Muazzam İstasyonu'nda kaldıkları bir gece çöl yıldızlarının ışığı altında, Çanakkale'den gelen zafer haberiyle coşulan ve gözyaşları içinde yazılan "Çanakkale Şehitlerine"dir. Beş yıl kadar sonra, İstanbul'un işgal altında olduğu günlerde, Yusuf Akçura'nın Cağaloğlu'ndaki evindeki bir sohbet, o tarihlerden İstanbul'a dönmüş olan Feridun Kandemir'in yazılarını okuyan, Medine'de olup-biteni dinleyen büyük şair haykırır: "Evladım, evladım, ne günler yaşamışsınız. Meğer neler olmuş... Biz burada uyurken ne kahramanlıklar, ne yiğitlikler yapılmış da haberimiz yokmuş... Gazanız mübarek olsun!.. Hey Medine hey!.. Senin o Harem-i Şerif'inle, mukaddes Ravza-i Mutahhara'nla elden gideceğin kimin aklına gelirdi? Hey Allah'ım hey, Türk'ün şu şehametine bak! Hangi millet, hangi ümmet peygamberine karşı böylesine bir hürmetle bağlılık göstermiştir? Benim Hicaz'a vazife ile gidişimden pek az sonra, o isyan akameti koptu. Ve bu kıyametle beraber Fahreddin Paşa da doğdu. Talihsizlikle Hicaz'da göremediğim bu ikinci Plevne kahramanını, yazık ki daha sonraları da o kadar özlediğim hâlde bir kerecik gözlerimden öpemedim. Ve onun için yazmak istediklerim de nasıl oldu bilemiyorum, kafamdan ve ruhumdan bir türlü çıkıp kâğıda dökülemedi.”¹²

Ölene dek Hz. Peygamber'in (sas) mezarı başında durmaya kararlı, düşman tarafından mağlup edilemez, ihanetleri ile yüz karası olmaya mahkûm kimselerin itaatsizliğinin ve komplolarının kurbanı olsa da, neredeyse unutulmuş ordusuyla birlikte bütün olumsuzluklara rağmen kahramanca direnen bir kumandan olarak tarihe geçti; tüm bunlar kişiliğindeki asalet, vatanseverlik ve dindarlığı ile birleşen askerlik onuru, onun kahramanlık efsanesine katkıda bulundu ve Hz. Peygamber'in (sas) şehrinden vazgeçen Türk subayı olarak tarihe geçmesine izin vermedi. Nitekim ünlü Arap âlimi Abdul Latif Tibawi ona **"son halifelerin son şövalyesi"** unvanını uygun gördü.¹³

Efsanevî mücadelesiyle ilham kaynağı olduğu Milli Mücadele'den sonra kurulan ve 100. yaşını idrak ettiğimiz Cumhuriyet Devrinde, Mehmet Akif Ersoy'un yazamadığı Medine Destanı'nı niyetlenmesine rağmen Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu da (1929-1992) yazamadı, kısmet olmadı. Metin Erksan'ın (1929-2012) 1970'lerde senaryosunu yazdığı, rüyasını görüp, zihninde canlandırdığı sahneleri gözyaşlarıyla anlattığı Medine Müdafaası filmi de yıllarca peşini bırakmasa da maddî ve siyasî sebeplerle çekilemedi.¹⁴ Yıllar içinde sayısız proje gündeme geldi ama bir Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa filmi yapılamadı. Borcumuz büyüktür...

Vefatınızın 75. yılında hürmetle yâd ettiğimiz; aziz büyüğümüz Medine Müdafii Ömer Fahreddin Paşa, huzurla uyuyunuz, ruhunuz şâd u handan olsun...

*"Biz yangında koşuyu kaybeden atlarız.
Biz koşu bittikten sonra da koşan atlarız."*

Sezai Karakoç

¹¹ Feridun Kandemir, *age.*, s. 76.

¹² Feridun Kandemir, *age.*, s.346-349.

¹³ A. L. Tibawi, *age.* s. 154.

¹⁴ M. Sami Okumuş, *Çekilemeyen Bir Filmin Hikâyesi* Medine Müdafaası, İstanbul, 2022.

آبجی قول اردو ارکان عربی
میرآدی
فخرالدین بک

فوالدين
انما كان جردن، فوالله اعلم

General Iskredudin
Sacha
N: 2452
—

N: 2452

عبدود خا فایسر قویسر و قو سانیان
ایمان محمد بن قاسم مقام
فخر الدین بک

اوست بحیرة القلندر در دوزخ و ما زانی
میراثی
نصف الدنیا

GENERAL
FAHRETTİN TÜRKKAN
ANKARA

ANIELA

ابن کار خرد بنی بخت ، مولای غازی
فیروز

Fuhrerilline
Lieutenant colonel d'état-major
Commissaire Impériale & Commandant de la Frontière

Représentant Impérial & Commandant de la Frontière

GENERAL
FAHRETTİN TÜRKKAN
ANKARA

ANNEA

Fahreddine
Adjutant-major 2^e Bat.-major.

Adjutant-major & Staff-major.

Fahreddine Bey
Lieutenant Colonel et chef-major
Commissaire Impérial et Commandant
de la Frontière

Hassan Kala

Le Lieutenant Colonel d'Etat-Major
Commissaire Impérial et Commandant
de la Frontière

Harmonia Kieba

Hassan Kala

FAHRÉDDINE BEY
COLONEL
CHEF D'ÉTAT-MAJOR DE 2^{ME} DE CORPS D'ARMÉE

COLONY

COLONEL.
CHIEF D'ETAT-MAJOR DU 2^{ME} CORPS D'ARMÉE

PERUK
Ö. FAHREDDİN

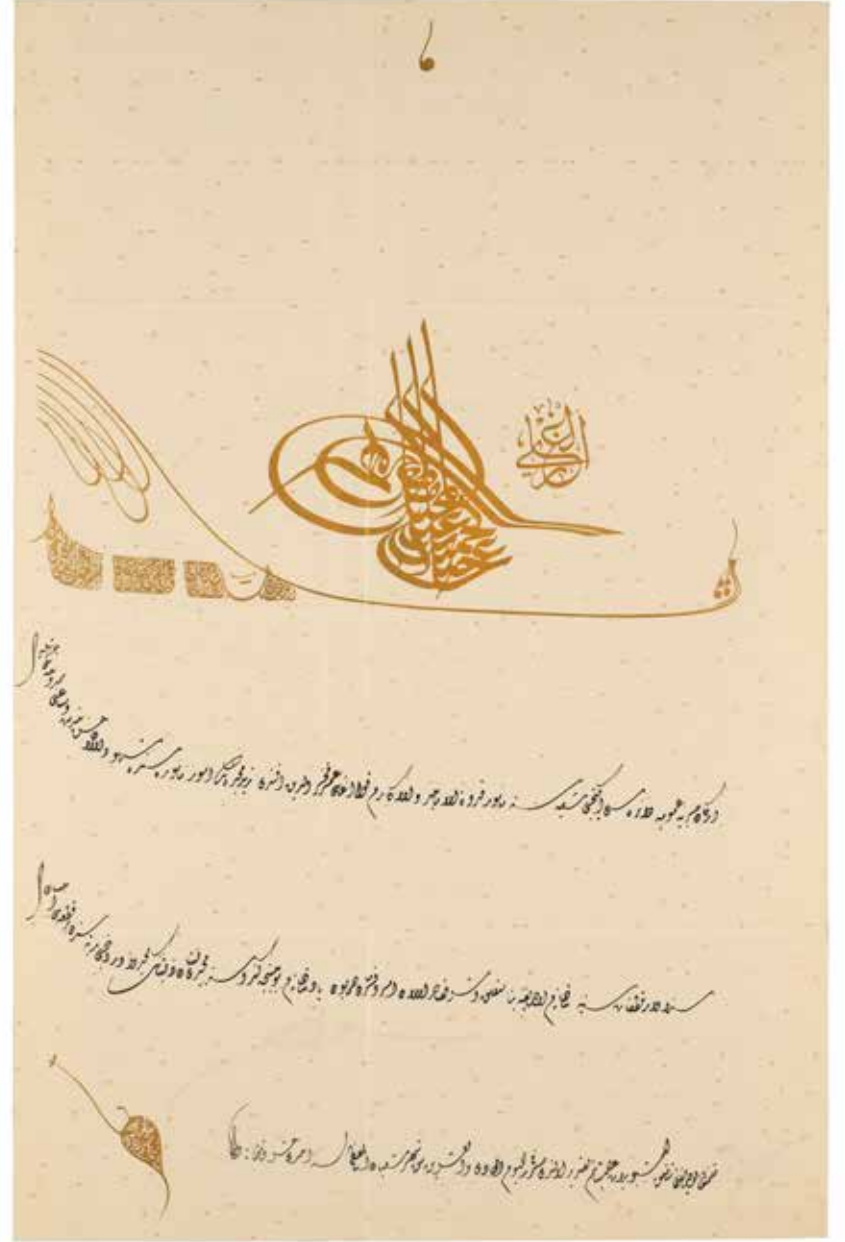
Fahreddin Paşa'nın madalya ve beratları



El-Gâzi Abdülhamid b. Abdülmecid
Hân el-muzaffer dâima.

Nişân-ı şerif-i âli-şân-ı sâmi-mekân-ı
sultani ve tuğra-yı garrâ-yı cihan-sitân-ı
hâkâni nefeze bi'l-avni'r-rabbâni hükmü
oldur ki Erkân-ı Harbiye-i Umumiye
dâiresi ikinci şubesine memur kıdvetü'l-
emâcid ve'l-ekârim Kolağası Ömer
Fahredden Efendi zîde mecdehunun
umûr-ı memuresinde meşhud olan hüsn-i
hizmet ve mesâî-i memdûhası cihetiyle
sezâvâr-ı taltifât-ı seniyye-i şâhânem
olduğuna binâen müteallik ve şeref-
sâdır olan emr ü fermân-ı hümayûn-ı
pâdişâhânem mûcibince kendisine
Mecidî nişân-ı zîşânının müceddeden
dördüncü rütbesinden bir kıtası ihsan
kılınmış olduğunu mutazammın işbu
berât-ı âlîşânım tasdîr olundu hurrîre
fi'l-yevmülhâdi ve'l-ışrin min şehri
Şâbânî'l-muazzam fi sene ihdâ aşer
ve selâse mie ve elf. Be-makâm-ı
Kostantiniyye el-mahrûseti'l-mahmiyye.

Kurmay Yüzbaşı Ömer Fahreddin Bey'e verilen
Dördüncü Rütbe Mecidi nişanı beratı,
21 Şaban 1311 (27 Şubat 1894).





El-Gâzi Abdülhamid b. Abdülmecid
Han el-muzaffer dâima

Nişân-ı şerif-i âli-şân-ı sâmi-mekân-ı sultani
ve tuğra-yı garrâ-yı cihan-sitân-ı hâkâni hükmü
oldur ki hüccâcın cânib-i Hicâz-ı mağfiret-
tırâza teshîl-i azîmet ve avdetleri maksad-ı
hayr-mersadıyla Şâm-ı Şerif'den Medine-i
Münevvere ve Mekke-i Mükerrreme'ye kadar
tesisi muktezâ-yı emr u fermân-ı mülûkânemden
bulunan demiryolu işlerinde zükûr ve inastan
hidemât-ı meşkûreleri ve iânât-ı mâliye ve
saireleri meşhud olanların takdir ve tezkiri için
taraf-ı eşref-i şâhânemden derecât-ı muhtelif
üzerine bir madalya ihdas edilmiş ve Dördüncü
Ordu-yu hümayûnumda müstahdem Erkân-ı
harbiye binbaşısı kıdvetü'l-emâcid vel-ekârim
Fahri Bey zîde mecdehû hidemât ibraz ile mezkûr
madalyanın nikelden mâmul nev'ine nizâmât-ı
mahsûsası mûcibince kesb-i istihkak eylemiş
olduğuna binâen bi'l-istizân şeref-sudûr eden
irâde-i seniyye-i şehriyârânem mantûk-ı münîfi
vechle mîr-i mûmâileyhe zikrolunan madalyanın
nikelden mâmul nev'inden bir kıtası itâ ve ihsan
kılınmış olduğunu mutazammın işbu berât-ı
âlîşânım ısdâr ve itâ kılındı tahriren ffi'l-yevmi't-
tâsi aşer min şehri Ramazânî'l-mübârek li-sene
ihdâ ve ısrîn ve selâse mie ve elf. Be-makâm-ı
Kostantiniyye el-Mahrûseti'l-mahmiyye.

Binbaşı Fahri Bey'e verilen
nikel Hicaz Demiryolu madalyası beratı,
19 Ramazan 1321 (9 Aralık 1903).

El-Gâzi Mehmed b. Abdülmecid
Han el-muzaffer dâima

Nişân-ı şerif-i âli-şân-ı sâmi-mekân-ı sultani
ve tuğra-yı garrâ-yı cihan-sitân-ı hâkâni hükmü
oldur ki On İkinci Kolordu-yu Hümayûnum
Kumandanı ve Dördüncü Ordu-yu Hümayûnum
Kumandan Vekili emîrû'l-ümerâi'l--kirâm
kabîrû'l-küberâi'l-fihâm Fahri Paşa vazâif-i
mühimme-i askeriyesini ifâ emrinde ibraz
eylediği hidemât-ı fevkalâde ve fedâkârânesinden
nâşi sezâvâr-ı âtîfet-i seniyye-i mülûkânem
olduğuna binâen bi'l-istizân şeref-efzâ-yı sünûh
u sudûr olan emr ü fermân-ı meâlî-unvân-ı
şehriyârânem mûcebince müşârünileyhe
Mecidî nişân-ı zîşânının ikinci rütbesinden
bir kıtası inâyet ve ihsan kılınmış olduğunu
mutazammın işbu berât-ı âlîşânım ısdâr olundu
hurrire fi'l-yevmi's-sâbi aşer min şehri Recebi'l-
ferd li-sene selâse ve selâsûn ve selâse mie ve
elf. Be-makâm-ı Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye.

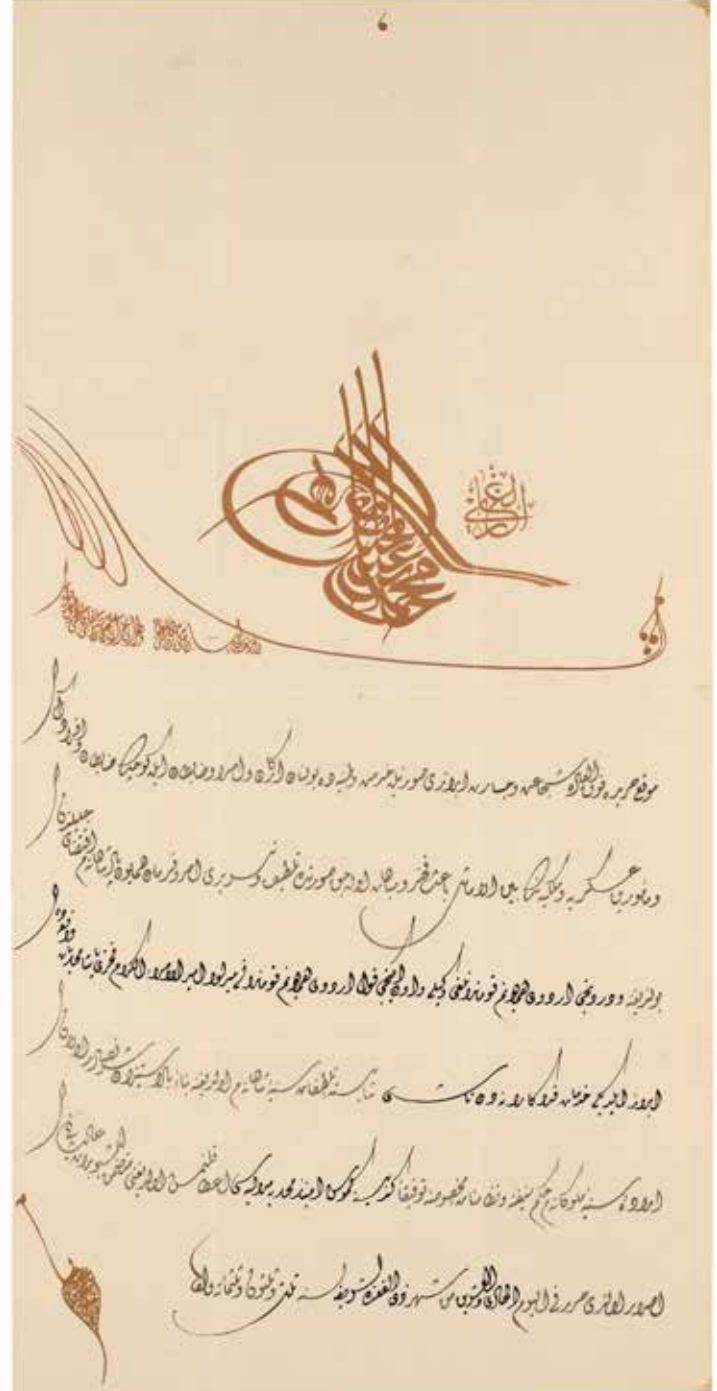
Fahri Paşa'ya verilen ikinci rütbe mecidi nişanı beratı,
17 Receb 1333 (31 Mayıs 1915).



El-Gâzi Mehmed b. Abdülmecid
Han el-muzaffer dâima

Nişân-ı şerif-i âli-şân-ı sâmi-mekân-ı
sultani ve tuğra-yı garrâ-yı cihan-
sitân-ı hâkânî hükmü oldur ki mevki-i
harpte fevkalâde şecâat ve cesâret
ibrâzı suretiyle hizmet-i vataniyede
bulunan erkân ve ümerâ ve zâbitân
ile küçük zâbitân ve efrâdın ve
memûrîn-i askeriye ve mülkiyenin
beyne'l-emâsil bâis-i fahr u mübâhat
olacak surette taltif ve tesrîri emr ü
fermân-ı hümayûn-ı pâdişâhânem
iktizâ-yı celilinden bulunduğuna
ve Dördüncü Ordu-yı Hümayûnum
Kumandanlığı Vekili ve On İkinci
Kolordu-yı Hümayûnum Kumandanı
Mîrlivâ eemîrî'l-ümerâi'l-kirâm
Fahri Paşa muharebât-ı vâkıada ibraz
eylediği hidemât-ı fedâkârânededen nâşi
şâyeste-i taltifât-ı seniyye-i şâhânem
olduğuna binâen bi'l-istîzân şeref-
sâdır olan irâde-i seniyye-i mülûkânem
hükm-i münîfine ve nizamnâme-i
mahsûsuna tevfiikan kendisine
gümüş imtiyaz muhârebe madalyası
itâ kılınmış olduğunu mutazammın
işbu berât-ı âlişânım ısdâr olundu
hurrire fi'l-yevmi'l-hâdi ve'l-ısrîn min
şehri Zikâdeti's-şerîfe li-sene selâse
ve selâsûn ve selâse mie ve elf. Be-
makâm-ı Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye.

Fahri Paşa'ya verilen gümüş imtiyaz
muharebe madalyası beratı,
21 Zilkade 1333 (30 Eylül 1915).

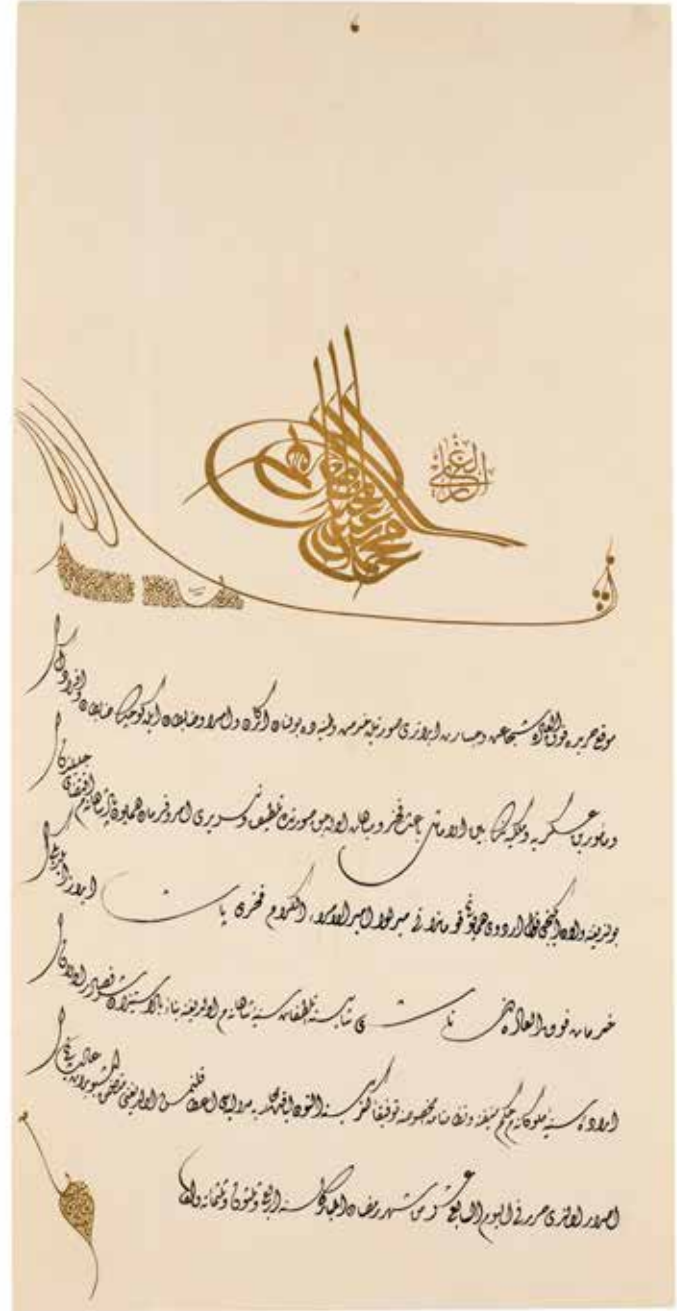




Mehmed b. Abdülmecîd Hân el-
muzaffer dâimâ el-Gâzî

Nişân-ı şerîf-i âlî-şân-ı sâmi-mekân-ı
sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı
hâkânî hükmi oldur ki mevki'-i harbde
fevka'l-âde şecâ'at ve cesâret ibrâzı sûretiyle
hizmet-i vataniyede bulunan erkân ve ümerâ
ve zâbitân ile küçük zâbitân ve efrâdın
ve me'mûrîn-i askeriye ve mülkiyenin
beyne'l-emâsil bâ'is-i fahr u mübâhât
olacak sûretde taltîf ü tesrîri emr ü fermân-ı
hümâyûn-ı pâdişâhânem iktizâ-yı celîlinden
bulunduğuna ve On İkinci Kolordu-yı
hümâyûnum kumandânı mîr-livâ emîrû'l-
ümerâi'l-kirâm Fahrî Paşa ibrâz eylediği
hidemât-ı fevka'l-âdesinden nâşî şâyetse-i
taltifât-ı seniyye-i şâhânem olduğuna binâen
bi'l-istizân şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i
mülûkânem hükmi-i münîfine ve nizâm-
nâme-i mahsûsuna tevîkan kendisine altûn
liyâkat muhârebe madalyası i'tâ kılınmış
olduğunu mutazammın işbu berât-ı âlî-
şânım ısdâr olundu harrere fi'l-yevmis-
sâbi' aşer min şehri Ramazânî'l-Mubârek
li-sene erba'a ve sülâsûn ve selâse mi'e ve
elf. Be-makâm-ı Dârü'l-Hilâfeti'l-aliyye.

Fahri Paşa'ya verilen altûn liyâkat
muhârebe madalyası berâtı,
17 Ramazân 1334 (18 Temmuz 1916).





Mehmed b. Abdülmecîd Hân el-muzaffer dâimâ el-Gâzî

Nişân-ı şerîf-i âlî-şân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî hükmi oldur ki Hicâz kuvve-i seferiyesi kumandânı mîr-livâ emîrû'l-ümerâi'l-kirâm Fahrî Paşa vazîfe-i mevdû'asını hüsn-i ifâ eylemesinden nâşî sezâvâr-ı âtîfet-i seniyye-i şâhânem olduğuna binâen bi'l-istîzân şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i mülûkânem mücebince kendisine nişân-ı âlî-i Osmânînin müceddeden ikinci rütbesi ihsân kılındığını mutazammın işbu berât-ı âlî-şânım ısdâr olundu. Hurrere fi'l-yevmis-sâdis aşer min şehri Rebîi'l-evvel li-sene hamse ve sülâsûn ve selâse mi'e ve elf. Bâ-makâm-ı Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye.

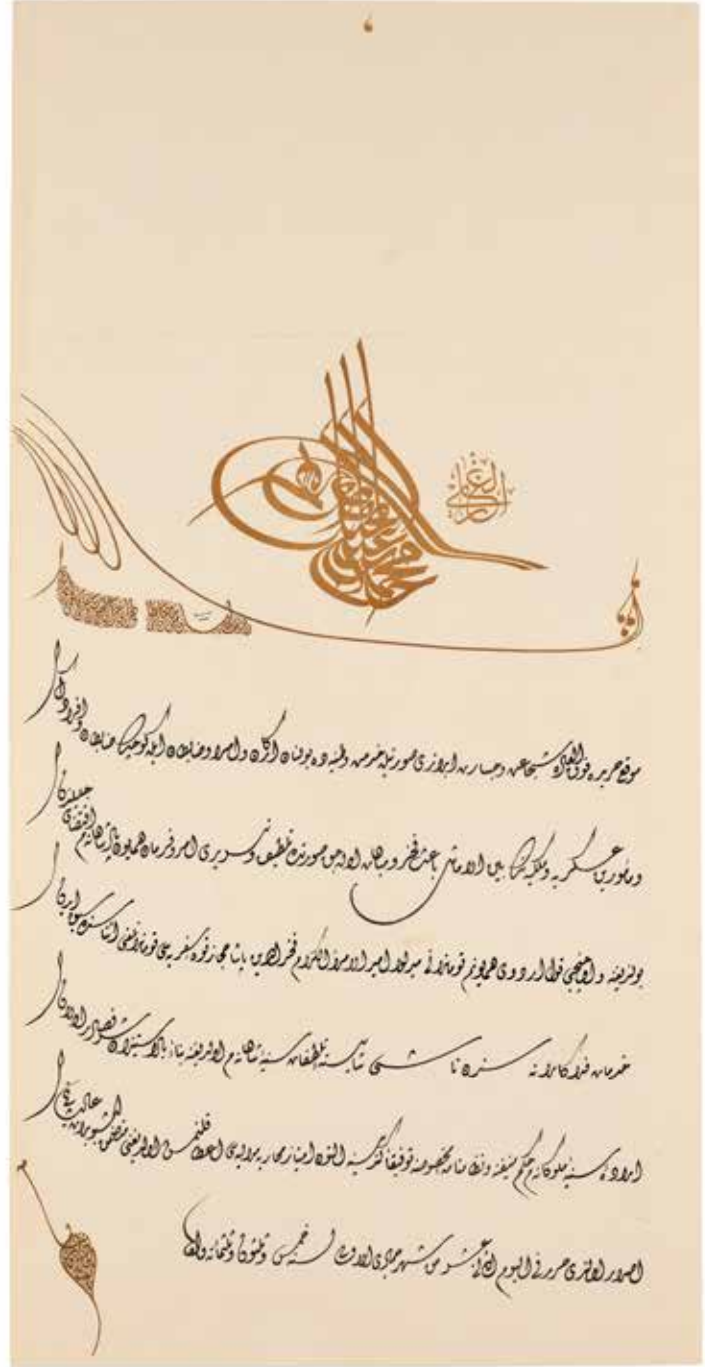
Fahri Paşa'ya
Avusturya-Macaristan
devleti tarafından
verilen üçüncü
rütbeden askerî
liyakat salibi ile
üçüncü rütbeden
muharebe nişanı
beratı,
4 Şubat 1917.

Fahri Paşa'ya verilen Nişân-ı Âlî-i Osmânî'nin müceddeden ikinci rütbesi beratı,
16 Rebiülevvel 335 (10 Ocak 1917).

Mehmed b. Abdülmecîd Hân el-
muzaffer dâimâ el-Gâzî

Nişân-ı şerîf-i âlî-şân-ı sâmi-mekân-ı sultânî
ve tuğrâ-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hâkânî
hükmi oldur ki mevki'-i harbde fevka'l-âde
şecâ'at ve cesâret ibrâzı sûretiyle hizmet-i
vataniyede bulunan erkân ve ümerâ ve
zâbitân ile küçük zâbitân ve efrâdın ve
me'mûrîn-i askeriye ve mülkiyenin beyne'l-
emâsil bâ'is-i fahr u mübâhat olacak
sûretde taltîf ve tesrîrî emr u fermân-ı
hümâyûn-ı pâdişâhânem iktizâ-yı celîlinden
bulunduğuna ve Üçüncü Kolordu-yu
hümâyûnum kumandânı mîr-livâ emîrû'l-
ümerâi'l-kirâm Fahreddîn Paşa Hicâz kuvve-i
seferiyesi kumandânlığı esnâsında sebk eden
hidemât-ı fedâkârânesinden nâşi şâyeste-i
taltifât-ı seniyye-i şâhânem olduğuna
binâen bi'l-istîzân şeref-sâdır olan irâde-i
seniyye-i mülûkânem hükmi-i münîfine
ve nizâm-nâme-i mahsûsuna tevfikân
kendisine altûn imtiyâz muhârebe madalyası
i'tâ kılınmış olduğuna mutazammın işbu
berât-ı âlî-şânım ısdâr olundu hurrere fi'l-
yevmis-sânî aşer min şehri cumâde'l-ûlâ
li-sene hamse ve sülâsûn ve selâse mi'e ve
elf. Be-makâm-ı Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye.

Fahreddin Paşa'ya verilen altun imtiyâz
muhârebe madalyası berâtı,
12 Cumâde'l-ûlâ 1335 (6 Mart 1917).





el-Gâzi Mehmed e Abdülmecid
Han el-muzaffer dâima

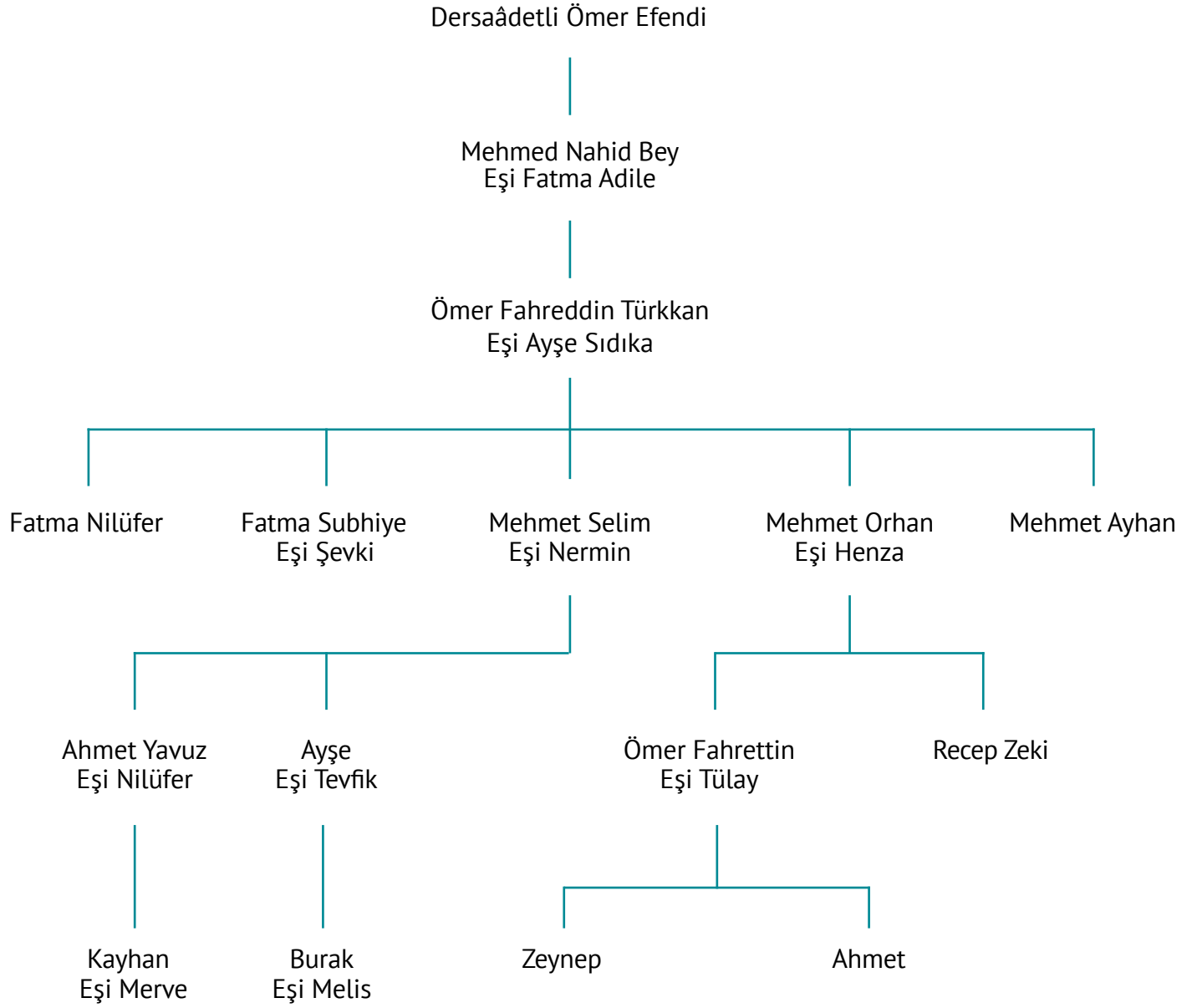
Nişân-ı şerif-i âli-şân-ı sâmi-mekân-ı sultani
ve tuğra-yı garrâ-yı cihan-sitân-ı hâkâni
hükmü oldur ki Hicaz Kuvve-i Seferiye
Kumandanı Fahri Paşa zevcesi hanım sezâvâr-ı
taltifât-ı seniyye-i şâhânem olduğuna binâen
bi'l-istizân şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i
mülûkânem mûcibince mûmâileyhâya
şefkat nişân-ı hümayûnumun ikinci rütbesi
ihsan kılınmış olduğunu mutazammın işbu
berât-ı âlîşânım ısdâr olundu hurrîre fi'l-
yevmil-hâdi aşer min şehri cemâziyelâhire
li-sene hamse ve selâsîn ve selâse mie ve
elf. Be-makâm-ı Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye

Fahri Paşa'nın eşi Sıddıka Hanımefendi'ye verilen
İkinci Rütbeden Şefkat Nişanı beratı,
11 Cemaziyelahir 1335 (4 Nisan 1917)





Fahreddin Paşa aile şeceresi



Dizin

A

Abbas Halim Paşa 197, 201, 202
Abdullah Paşa 150, 151, 152
Abdul Latif Tibawi 12, 269
Abdurrahman Şeref 118
Abdülğani el-Arisi 73
Abdülhamid Zöhravi 64, 73
Abdülkadir el-Cezayiri 73
Abdülkerim Halil 64
Abdülmecid Efendi 92
Abdülvehab İngiliz 64
Abdürrahim Paşa 235
Abuk Ahmed Paşa 181, 182
Ahmed Bey (Jandarma Yarbayı) 88
Ahmed Sıdkı Paşa 193, 261
Ahmet Agayev 199
Ahmet İzzet Paşa 54, 147, 148, 202
Âkif Efendi 31
Alia el-Bakri 12
Ali Fuad Cebesoy 208
Ali Fuad Erden 12, 127, 260, 268
Ali İhsan Sabis 45, 54, 56, 69, 173
Ali Münif 186, 199
Ali Sâib bin İbrâhîm 38
Ali Sait Akbaytogan 177, 260
Ali Uras 260
Allenby 177, 229, 230
Amanullah Han 205, 221, 226, 235, 236, 238, 239, 241, 242, 246, 254, 256, 257
Asım Gündüz 45, 54
Avlonyalı Ferid Paşa 64
Ayhan Türkkan 49, 261, 262
Ayşe Sıdika Hanım 30, 46, 49, 174, 175, 185, 192, 193, 211, 222, 261, 262
Aziz Ali El-Mısırî 64

B

Bâli Bey 25, 146, 148, 226
Basri Paşa 66, 69, 77, 79, 80, 81, 84, 100, 101, 115, 134
Başkâtıpzade Mülazım Ragıp Bey 240
Binbaşı Emin Bey 123
Binbaşı Gatt 199
Binbaşı Hafız İsmail 160
Binbaşı Nuri 160
Binbaşı Ziya Bey 66
Bogos Tarkulyan 17, 35

C-Ç

Cami Bey 201
Celaeddin Bey 123
Cemal Paşa 11, 53, 65, 66, 68, 69, 71, 77, 79, 81, 93, 97, 101, 102, 107, 115, 125, 139, 157, 163, 181, 232, 234, 240, 268
Cemal Tural 260
Cemil Cahit Toydemir 260
Cevat Paşa 150, 193
Çiçazof 38
Çürüksulu Mahmud Paşa 54

D

Damat Koca Yahya Paşa 25
Dragomirof 38
Dr. Esad Işık Paşa 196
Dr. İzzet El-Cundî 64
Dr. Nazım Bey 206
Dr. Refik 221

E

Edip Özkale 16, 17
Ekmeleddin İhsanoğlu 16, 17
Elie Kedourie 12, 86, 127, 165
Emel Esin 12
Emin Çölaşan 121
Emir Arif el-Şehabi 73
Emir Ömer el-Cezairi 73
Emir Şekip Arslan 206
Enver Paşa 53, 54, 66, 68, 84, 86, 87, 97, 107, 125, 173, 181, 205, 206, 207, 232, 233, 240, 252

F

Fahrettin Altay 260
Faliş Rıfkı Atay 12, 162, 163, 164
Fatih Sultan Mehmed 59, 229
Fatma Adile Hanım 25
Fatma Nilüfer 46, 47, 261, 262
Fatma Subhiye 30, 49, 261
Faysal Bey 77, 163, 164
Fehim Ağa 25
Fehmi (Şer'iye Vekili) 221
Fehmi Türesel 260
Ferid Bey 201, 202
Feridun Cemal Erkin 166
Feridun Kandemir 11, 14, 15, 16, 56, 87, 127, 128, 129, 148, 150, 168, 181, 261, 267, 269
Fevzi Çakmak 209, 221, 230, 246, 248, 249, 260, 261
Fevzi Nuri 206
Feyzullah Barshan 260
Frederic 229
Fuad Bey (operatör) 160
Fuat Bey 123

G

Galip Bey 123
Galip Paşa 17, 66, 68, 86, 173, 229
Gandi 233
Georgi Vasilyeviç Çiçerin 205

H

Hakkı el-Azm 64
Halepli Ferik Zeki (Baraz) 204
Halid Bey Gargaranî 206
Halil Edhem 119, 120
Halil Hamade Paşa 64
Halil Rifat Paşa 25, 26
Hamdi Bey 45
Hamdullah Suphi 221
Hasan Hüsnü 221
Hasan İzzet Paşa 54, 56

Haydar İsmet (evrak memuru) 235

Hazreti Ali 229
Hazreti Osman 118
Henry Franklin-Bouillon 266
Henry Mac-Mahon 67, 165
Hidayet Çavuş 133
Hilmi Paşa 167
Hindenburg 162
H. Rumbold 233
Hurşit Paşa 51, 53, 54, 56
Hüseyin Cahit 186
Hüseyin el-Haydar Bey 64
Hüseyin Hüsnü Kılış 16, 17, 133
Hüseyin Mübir Bey 66, 86
Hüseyin Tosun 199
Hüsnü Bey 45
Hz. Peygamber 61, 79, 97, 146, 161, 167, 269

İ

İbn Suud 66, 67, 86, 87, 93, 150, 166
İbnürreşid 86, 87, 93, 101, 102, 269
İbrahim Bey (Eski Adliye Nazırı) 196
İbrahim Sahib 186
İdris Behiç 146
İdris Sabih Bey 142, 143, 144, 235
İmam Malik 128
İsmail Abilof 229
İsmail Canbolat 186
İsmail Hakkı Paşa 204
İsmet Elbaşı 11
İsmet İnönü 45
İzzettin Çalışlar 260

K

Kasid Haydar Han 235
Kaymakam Sabri Bey 160
Kaymakam Tevfik Bey 159, 160
Kazım İnanç 54
Kâzım Karabekir Paşa 209
Komutan Howell 178
Kral Abdullah 65, 66, 68, 86, 141, 165, 166, 168
Kraliçe Süreyya 256
Kuşçubaşı Eşref Bey 66

L

Lawrence 21, 86, 126, 266
L. Sonnet 32

M

Mahmud Celal (Hariciye Vekili) 221, 228, 229
Mahmud Kamil Paşa 194
Mahmud Sami Han 239
Mahmud Tarzi 239
Mansur Bey 206
Martin Strohmeier 12, 80
Mehmed Abed 181
Mehmed Nahid Bey 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 113

Mehmed Sabri Bey 188, 223
 Mehmet Akif Ersoy 113, 266, 269
 Mehmet Sadık Efendi (elçilik imamı) 235
 Mercan Çavuş (Abdullah Murgan) 147, 179, 181
 Metin Erksan 269
 M. Florinski 206
 Mıgırdiç Yotnyeğpayryan 56
 Mısırlı Hilmi Bey 235
 Mısırlı İbrahim Paşa 115
 Midhat Paşa 25, 26
 Mimarzâde Mehmed Ali Bey 59
 Miralay Abdurrahman Bey 123, 159, 160
 Miralay Ali Vehbi Bey 91
 Molla Haydar 157, 173, 175
 Muammer Bey 195
 Muaviye 229
 Muhammed Kali Han 235
 Muhiddin Paşa 147
 Muhtar Bey 224
 Mustafa Hayri Efendi 195, 202
 Mustafa Kemal 12, 16, 17, 21, 53, 78, 84, 97, 102, 104, 123, 142, 173, 221, 230, 232, 233, 240, 246, 247, 256, 266
 Mustafa Muğlalı 260
 Mustafa Necati Bey 120
 Mustafa Sıtkı 181
 Muzaffer Ağa 115
 Mümtaz Bey 186
 Münir Bey (elçilik başkâtibi) 235
 Mürsel (Bakû) 173
 Müşir Zeki Paşa 46, 202, 261

N

Naci Kâşif Kıcıman 11, 14, 15, 66, 71, 127, 128, 144, 147, 150, 152, 153, 266, 267
 Naciye Sultan 205
 Napolyon 229
 Necib Bey 159, 160, 167
 Nedret-ül Medram Bey 64
 Nihat M. Çetin 16, 17
 Nihat Paşa 173
 Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu 269
 Nuri el-Küveyri Bey 167
 Nuri Paşa 173

O-Ö

Orhan Türkkan 10, 11, 12, 16, 34, 193, 261
 Osman Bedri Bey 206
 Osman Bey Tokumbet 206
 Osman Hoca 252, 253
 Osman Paşa 51
 Ömer Efendi 27, 29
 Ömer Lütfü 221
 Öner Halis Bıyıktay 260

R

Rahmi Apak 177, 186, 197, 200
 Raif Bey 123
 Rauf Orbay 146, 197
 Refet Bele 45, 221, 224
 Refik Rızık Sellum 64

Refik Şevket (Adliye Vekili) 221
 Reginald Wingate 69, 148, 165
 Ressim Mahmud Bey 154
 Reşit Paşa 104
 Rıza Atıf 186
 Rıza Bey 206
 Rıza Bey es-Sulh 64
 Rıza (Bursa Mebusu) 186
 Ronald Storrs 67, 86
 Rothschild 166

S-Ş

Sabit Noyan 260
 Sadık Bey 123
 Sâdık Yahyâ 127, 165
 Said Halim Paşa 86, 92, 191, 194
 Sait Paşa 85
 Salah Cimcoz 186, 188, 195, 199
 Salahi R. Sonyel 12, 233
 Salih Omurtak 260
 Sami Bey 186
 Sedat Doğruer 45, 54, 56
 Selahaddin Eyyubi 229
 Selâhaddin Ömer 145
 Selim Türkkan 10, 11, 16, 20, 21, 246, 261
 Seth Çotani 252
 Seyfettin Hatip 64
 Skobolof 38
 S. Tanvir Wasti 12
 Sultan Abdülmecid 43, 272, 274, 276, 282
 Sultan Ahmed Han 221, 229
 Sultan II. Abdülhamid 12, 17, 38, 42, 61, 64, 73, 79, 101, 130, 272, 274
 Sultan III. Ahmed 119
 Sultan III. Selim 27
 Sultan Mehmed Reşad 86, 97, 182
 Sultan Vahdeddin 205, 261
 Süleyman Beyoğlu 12, 232
 Süleyman Numan Paşa 196
 Süleyman Rifaza Paşa 86
 Süreyya Hanım 25
 Şefik Bey el-Müeyyed 73
 Şefik Çakmak 260
 Şefik El-Müeyyed Bey 64
 Şefik Erensu 260
 Şekspir 229
 Şerif Abdülmecid Bey 101, 102, 104, 106, 107
 Şerif Ahmed b. Mansur 167
 Şerif Ali 65, 68, 69, 77, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 92, 93, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 111, 112, 113, 115, 118, 141, 150, 156, 157, 159, 168, 269
 Şerif Ali Haydar Paşa 86, 92, 93, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 111, 112, 113, 115, 269
 Şerif Cafer Paşa 101
 Şerif Faysal 18, 68, 69, 77, 79, 81, 87
 Şerif Hüseyin 12, 19, 21, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 79, 86, 87, 93, 148, 150, 157, 165, 166

Şerif Muhiddin 104, 108, 109
 Şerif Şeref 167
 Şerif Zeyd 87, 104, 107
 Şevket Turgut Paşa 51, 52
 Şevket Ziya Bey (yaver) 175, 181, 182, 224, 235
 Şevki Türkkaan 261
 Şükrü Bey el-Aseli 73
 Şükrü Bey (Maarif Nazırı) 200, 201

T

Tabip Şevket Efendi 175
 Tabip Yüzbaşı Abdülkadir Bey 51
 Tahsin Kadri 18, 158
 Tahsin Öz 119
 Talat Paşa 97, 115
 Tatar Osman Paşa 54
 Terzi Baba 46
 Tevab Tarzi 260
 Tevfik Bey el-Besat 73
 Tevfik Hâdi 186
 Tevfik Paşa 173

U

Uğur Derman 16, 17

V

Vehip Bey 66
 Viktor Hugo 229

W

W. Bartlett 27
 Wilhelm (Alman Kayzeri) 229
 Winston Churchill 167

Y

Yağlıkzâde İsmâil Efendi 27, 29
 Yakup Şevki (Subaşı) Paşa 173
 Yarbay Ali Necip Bey 80, 107, 158, 167
 Yarbay Kadri Bey 18, 158
 Yavuz Sultan Selim 61, 85, 115, 162, 163, 229
 Yusuf Akçura 269
 Yusuf Hikmet Bayur 267, 268
 Yusuf İzzet Met 54
 Yusuf Kemal (Hariciye Vekili) 221, 224
 Yüzbaşı Emin Bey 150, 151, 152, 153, 159, 160
 Yüzbaşı Kemal Efendi 159
 Yüzbaşı Muhyiddin Efendi 160
 Yüzbaşı Ziya Bey 150, 151

Z

Zekeriya Bey 186
 Zeki Bey (Kars Mebusu) 193
 Zeki Çobanoğlu 54, 56
 Zeki Doğan 260
 Zeki Velidi 253, 254
 Ziver Bey 79, 80, 101, 102, 107, 115, 118
 Ziya Bey (ikinci kâtip) 235
 Ziyad (evrak memuru) 235
 Ziya Gökalp 186, 196, 199

Kaynaklar

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
İBB Atatürk Kitaplığı Medine Müdafii
Fahreddin Paşa Arşivi
İSAM Kütüphanesi

Amerikan Kongre Kütüphanesi
(Library of Congress)
Fahreddin Paşa Aile Arşivi
Ömer Faruk Şerifoğlu Arşivi

Abdul Latif Tibawi, *Anglo-Arab relations and the question of Palestine: 1914-1921*, Londra, 1978.

Abdülmecid Şentürk, *Medine'nin Son Emanetleri – Fahreddin Paşa'nın Yağmadan Kurtardığı Teberrukat Eşyası*, İstanbul, ty.

Ahmet Aktaş, *El-Kenzu't-Türkî romanı ve Medine Müdafaası*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi 2021.

Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, 1955.

Ali Fuat Erden, *1. Cihan Harbinde 4. Ordu Mücmel Tarihçesi*, Ankara, 1948.

Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, İstanbul, 1954.

Ali Fuat Erden, *Çölde Son Türk Destanları*, (Derleyen: Yusuf Turan Günaydın), İstanbul, 2018.

Ali Fuat Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, İstanbul, 1949.

Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, II, İstanbul, 1990.

Ali Suat Ürgüplü, *Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (-1909 1922)*, İstanbul, 2015.

Alia el-Bakri, "Memories of The Beloved: Oral Histories From The 1916-19 Siege of Medina", *International Journal of Middle East Studies*. 46 (2014), s. 703-718.

Başkâtipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, Ankara, 1996.

Baymirza Hayit, *Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1934-1917)*, Ankara, 1997.

Benjamin C. Fortana, *Kuşçubaşı Eşref*, İstanbul, 2020.

Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Ankara, 2019.

Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara, 1985.

Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara, 1968.

Bilen Işıktaş, *Peygamber'in Dahi Torunu Şerif Muhiddin Targan, Modernleşme, Bireyselleşme, Virtüozite*, İstanbul, 2018.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, VI. cilt: *Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978.

Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, Ankara, 1996.

Cemal Paşa, *Hatıralar ve Vesikalar*, İstanbul, 1933.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, İstanbul, 1977.

David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, İstanbul, 2004.

Deniz Doğru, *Birinci Cihan Harbi'nde Mukaddes Toprakların Müdafaası*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 1998.

Elie Kedourie, "The Surrender of Medina, January 1919", *Islam in the Modern World*, Londra, 1980, s. 277-296;

Emel Esin, *Mecca the Blessed/Medinah the Radiant*, Londra, 1963.

Emin Çölaşan, "Fahreddin Paşa", *Hürriyet*, 30 Eylül 1990.

Emin Çölaşan, "Bir Mektup", *Hürriyet*, 15 Ekim 1990.

Engin Çizgen, *Türkiye'de Fotoğraf*, İstanbul, 1992

Engin Özendes, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık*, 1995

Eugene Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü – Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920*, İstanbul, 2018.

Falih Rıfki (Atay), "Medine Kahramanına", *Akşam*, 20 Kasım 1918.

Falih Rıfki Atay, "Fahri Paşa'ya", *Ateş ve Güneş*, İstanbul, 1335, (1919), s. 174-182.

Falih Rıfki Atay, "Hicaz'daki Son Türk", *Büyük Mecmua*, sayı: 1 (6 Mart 1919), s. 5.

Feridun Cemal Erkin, *Dışişleri'nde 34 Yıl*, I, Ankara, 1987.

Feridun Kandemir, *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler - Medine Müdafaası*, İstanbul, 1974.

Ferruh Kayalan, *Kâbil Elçisi Ömer Fahreddin Paşa*, İstanbul, 2023.

George Antonius, *Arap Uyanışı*, İstanbul, 2021.

George Stitt, *A Prince of Arabia – The Emir Shereef Ali Haider*, Londra, 1948.

George Stitt, *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor*, İstanbul, 2018.

Gülüzar Avcı, *Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki Mısyonu*, Kırıkkale Üniversitesi, 2021.

H. St. Philby, "The recent history of the Hejaz", *Journal of the Central Asian Society* 12 (1925).

Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul, 1986.

Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul, 1998.

Hasip Saygılı, "Fahreddin Paşa ve Medine Müdafaası", *Türk Yurdu*, 366 (Şubat 2018), s. 50-52.

Hidayet Öztürk, *Çanakakle'den Hicaz'a Harp Hatıraları*, Kayseri, 2005.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Ankara, 1984.

İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1972

İsmail Köse, *Büyük Oyunun Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, İstanbul, 2018.

İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı*, İstanbul, 2018.

İsmet Bozdağ, *Osmanlı'nın Son Kahramanları*, İstanbul, 1996.

İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Ankara, 1993.

James Nicholson, *The Hejaz Railway*, Londra, 2007

Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyen Ettik?*, İstanbul, 2006.

Leyli Sedef Kalaycı, *Arabistanlı Philby*, İstanbul, 2020.

M. Şinasi Acar – Şeyhmus Dirim, *Kutsal Emanetler'in Son Seferi*, İstanbul, 2019.

- Martin Strohmeier, "Fakhri (Fahreddin) Paşa and the end of Ottoman rule in Medina (1916-1919)", *Turkish Historical Review*, 4 (2013), s. 192-223.
- Mesut Uyar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hicaz Cephesi ve Medine Savunması", *Toplumsal Tarih*, 294 (Haziran 2018), s. 42-51.
- Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el-Useymîn, *Fethu zi'l-celâli ve'l-ikrâm bi şerhi Bulûğî'l-Merâm*, Kahire, 1427/2006.
- Muharrem Mazlum (İskora), *Erkân-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) Tarihçesi*, İstanbul, 1930.
- Murat Bardakçı, *Neciyem, Rûhum, Efendim - Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'a Rusya ve Orta Asya'dan yazdığı sürgün mektupları*, İstanbul, 2016.
- Murat Çulcu, *Birinci Dünya Harbi'nde Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası*, İstanbul, 2006.
- Murat Kargılı, *Kutsal Yolculuk Hac - Kartpostallarla Hac Yolu*, İstanbul, 2014.
- Musbah Haidar, *Arabesque*, Londra, 1948.
- Mustafa Birol Ülker, "Peygamberi Çekirge Yiyerek Koruduk", *Hürriyet Tarih*, 3 Eylül 2003, s. 4-9.
- Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara, 1989.
- Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara, 1991.
- M. Sami Okumuş, *Çekilemeyen Bir Filmin Hikâyesi* Medine Müdafaası, İstanbul, 2022.
- Naci Kâşif Kıcıman, *Medine Müdafaası yahut Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?*, İstanbul, 1971.
- Nazım H. Polat, *İdris Sabih Gezmen - Ebedi Hadimü'l-Haremeyn*, Ankara, 2021.
- Orhan Koloğlu, *Lawrence Efsanesi*, İstanbul, 2003.
- Ömer Faruk Şerifoğlu, "Fahreddin Paşa'nın Elyazısı Defter", *Tarih ve Toplum*, 97 (Ocak 1992), s. 18-26.
- Ömer Faruk Şerifoğlu, "Fahreddin Paşa - Şerif Ali Haydar Paşa Mektuplaşması", *Yedi İklim*, 2 (Mayıs 1992), s. 93-95.
- Ömer Faruk Şerifoğlu, "Türk Fotoğrafının Öncülerinden Fahreddin Türkkan Paşa", *Tarih ve Toplum*, 179 (Kasım 1998), s. 35-40.
- Ömer Faruk Şerifoğlu, *Phebus'ta Bir Harbiyeli*, Ankara, 1982.
- Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık (1908-1918)*, Ankara, 1982.
- Ömer Taşdelen, *Türk Fotoğrafının Öncülerinden Fahreddin Türkkan Paşa*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1998.
- Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, İstanbul, 1975.
- Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1988.
- Randall Baker, *King Husain and the Kingdom of Hejaz*, Cambridge, 1979.
- Reşad Ekrem Koçu, "Medine Müdafii Fahreddin Paşa", *Hayat Tarih*, II/11 (Aralık 1972), s. 9-15.
- S. Tanvir Wasti, "The Defence of Medina 1916-19", *Middle Eastern Studies*, XXVII, 4 (1991), s. 642-653.
- Salahi R. Sonyel, "İngiliz Belgelerine Göre Medine Müdafii Fahreddin Paşa", *Belleken*, XXXVI, 143 (1972), s. 333-375.
- Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, 1995.
- Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, Ankara, 1986.
- Salim Cönce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 2002, s. 103-148.
- Samet Özdemir, *Büyük Harpte Suriye, Filistin, Hicaz ve Sina Cepheleleri Telgraflarda Harp*, İstanbul, 2020.
- Samih Nafiz Tansu, *Madalyonun Tersisi*, İstanbul, 1970.
- Selahaddin Güngör, "General Galip Anlatıyor", *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, İstanbul, 1937.
- Sinan Çuluk, "Mukaddes Emanetler'in Hüzünlü-İbretli Hikayesi", *# Tarih*, 38 (Temmuz 2017), s. 94-97.
- Sir Reginald Wingate, *Wingate of the Sudan*, Londra, 1955.
- Sir Ronald Storrs, *Orientalisms*, Londra, 1943.
- Soleiman Mousa, *T. E. Lawrence an Arab View*, Londra, 1966.
- Süleyman Beyoğlu, "Fahreddin Paşa'nın Ermeni Meselesindeki Rolü", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, İstanbul, 2007, s. 171-203.
- Süleyman Beyoğlu, *Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa*, İstanbul, 2018.
- Süleyman Yatak, *Fahreddin Paşa ve Medine Müdafaası*, (doktora tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- T. E. Lawrence, *Les Sept Piliers de la Sagesse*, Paris, 1936.
- Tahsin Öz, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emânât-ı Mukaddese*, İstanbul, 1953.
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 1: 1908-1918 İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, *The Arab Bulletin* 110, 30 Nisan 1919.
- Ümit Kurt, *Antep 1915*, İstanbul, 2018.
- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/3, Ankara, 1983.
- Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arapları - Hilafet-Siyaset-Milliyet 1798-1918*, İstanbul, 2022.
- Zeki Ehiloğlu, *Yemen'de Türkler*, İstanbul, 1952.
- Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, İstanbul, 2002.
- Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Ankara, 1999.